HRVATSKI NEOVISNI NAKLADNICI
Jesmo li izdali knjigu?

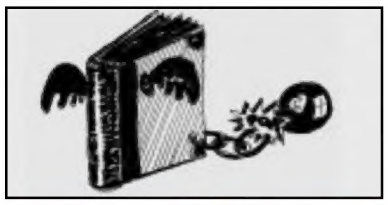

Pišu i govore:

Albert Goldstein, Boris Beck, Nenad Popović, Branko Čegec, Slavenka Drakulić

Priredila Dušanka Profeta
stranice 21-28

zarez

,,,,

ISSN 1331-7970

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja • zagreb, 3. veljače 2000, godište II, broj 24 • cijena 10,00 kn; za BiH 2,5 km; za Sloveniju 320 sit

Razgovor:
Hrvoje Kraljević, ministar znanosti

Vrijeme inventure

stranice **8-9**

Kritika

Hrvatska moderna povijest

O Dušanu Bilandžiću piše Danja Šilović Karić

stranice **12-13**

Likovnost:

Muzej nove strukture

Tihomir Milovac

stranica **19**

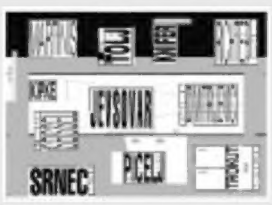

Nataša Govedić:

Konstrukcija »tipičnog« Balkanca

stranica **32**

Peter Sellars, kazališni redatelj

Kultura je kontekst u kojem živimo

stranice **40-41**

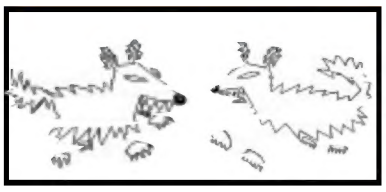

LA LOTTA CONTINUA!
SUČELJAVANJA PREDSJEDNIČKIH KANDIDATA

Dejan Kršić, Nataša Govedić, Tihomil Radja
stranice **3, 6-7, 11**

9 771331 797006

zarez
gdje je što

Zarezi

Info: siječanj 2000. • *Dina Puhovski, Dušanka Profeta, Iva Pleše, Katarina Luketić* **4**
Pakt o stabilnosti • *Divna Ćorić* **4**
Dani bioetike • *Hrvoje Jurić* **10**

U žarištu: predsjedničko sučeljavanje

La lotta continua! • *Dejan Kršić* **3**
Uz malu pomoć prijatelja • *Grozdana Cvitan* **5**
Razgovor s Draženom Budišom • *Nataša Govedić* **6**
Razgovor sa Stipom Mesićem • *Nataša Govedić* **7**
Tko se boji Mesića, boji se i Budiše • *Tihomil Radja* **11**

Kultura, znanost, politika

Grafika i nova vlast • *Pavle Kalinić* **5**
Razgovor s Hrvojem Kraljevićem: Vrijeme inventure • *Davorka Vukov Colić* **8-9**
Kuda idu nevladine organizacije • *Bojan Munjin* **10**
O oblacima i promjenama • *Katarina Luketić* **11**
Hrvatska moderna povijest Dušana Bilandžića • *Danja Šilović Karić* **12-13**
Razgovor Ivana Prpića i Vukašina Pavlovića • *Omer Karabeg* **14-15**
Ćeranje do Stambola • *Biljana Srbljanović* **16**

Likovnost

Razgovor s Lórándom Hégyjem • *Evelina Turković* **16-17**
Onufri 99 • *Nataša Ilić* **18**
Muzej nove strukture • *Tihomir Milovac* **19**
Inventura umjetnosti stoljeća • *Rosana Ratkovčić* **20**
Poruka kraja poruke • *Radmila Iva Janković* **20**
Od šestara do identiteta • *Mirko Petrić* **29**
Improvizacije i skulpturiranje društvene svijesti • *Rade Jarak* **29**

Kazalište

Splitski milenijski akvarel • *Filip Krenus* **30**
U spomen Gumbeku • *Dragutin Lučić* **31**
Konstrukcija »tipičnog« Balkanca • *Nataša Govedić* **32**
Razgovor s Peterom Sellarsom • *Rob Riemen* **40-41**
Berlin za početnike • *Damir Mađarić* **43**

Film

Nježna priča o djetinjstvu • *Nikica Gilić* **31**

Glazba

Slušati bez straha • *Zrinka Matić* **33**

Kritika

Sociološka i politološka slika Hrvatske • *Dušan Žubrinić* **34**
Kronika mračnih godina • *Norman Manea* **35-36**
Bijesne žene noći • *Miroslav Mićanović* **37**
Među krajnostima • *Vedrana Martinović* **38**
Teološke obratnice • *Višeslav Kirinić* **39**
Prskalice umjesto vatrometa • *Andreja Gregorina* **39**
Izvrsna psihološka detekcija • *Jurica Pavičić* **41**
Početak i metoda • *Jean-Claude Poizat* **45**

Slovenska književnost

Anđeli • *Brane Mozetič* **42**
Basne • *Uroš Vošnjak* **46**

Reagiranja

Činjenični i interpretacijski propusti • *Damir Radić* **46**

Zarezi

Ukratko: knjige i časopisi • *Dušanka Profeta, Mirna Šolić, Dragan Koruga, Rade Jarak, Filip Krenus* **44-45**
Eurozarezi • *Srđan Rabelić, Gioia-Ana Ulrich* **47**

Predstavljamo fotografe

Vladimira Spindler **48**

TEMA BROJA: JESMO LI IZDALI KNJIGU?
priredila: Dušanka Profeta

Jesmo li izdali knjigu? • *Dušanka Profeta* **21**
Razgovor s Albertom Goldsteinom:
Knjiga kao strateški cilj svake kulture • *Dušanka Profeta* **22**
Što je knjiga Hrvatskoj • *Hrvatski neovisni nakladnici* **22**
Banzaiiii! • *Boris Beck* **23**
Apel za spas knjige i književnosti • *Društvo hrvatskih književnika* **23**
Razgovor s Nenadom Popovićem:
Važno je ne zvati se Ljubomir • *Dušanka Profeta* **24-25**
Razgovor s Brankom Čegecom:
Ne želimo proizvoditi knjige za skladište • *Dušanka Profeta* **26-27**
Razgovor sa Slavenkom Drakulić:
U Hrvatskoj kao da me nema • *Andrea Zlatar* **28**

90°

Pripustimo li si antikvarijat kao živo biće u kojem svaka natisnuta knjiga na polici diše i ima svoje mjesto, obuzet će nas potraga za logikom struktura.
Jednako tako, nizanjem vrlo kratkih i pročišćenih priča, ovaj Antikvarijat izaziva ponovno postavljanje stvari na svoje mjesto. Odmičući kroz knjigu čitatelj naslućuje sve kompleksniji, slojevitiji i sveobuhvatniji svijet kojeg tvore ove epizode.
Naslanjajući se na alephovski, ali i na harmsovski suvremeni svijet kulture i znanosti, Antikvarijat se otvara kao prostor izazova - pulsirajućeg sabiranja i rasapa.

Katarina Mažuran Jurešić,
urednica Biblioteke
90 stupnjeva

Antikvarijat od ovog tjedna u izabranim knjižarama

u žarištu

La Lotta continua!

Demokratski izbori su proces čija se važnost ne iscrpljuje finalnim ishodom, time da umjesto jednih imena i lica dođu druga, već je njihovo značenje u činu *izbora* u trenutku nesigurnosti

Dejan Kršić (Arkzin/Bastard)

Kad je tekst za prošli *Zarez* bio već u procesu pripreme za tisak, objavljen je Šnajderov tekst o Budiši (*Devet samuraja a jedan predsjednik*, *Novi list* 17. 1). Manji problem tog teksta pokušaj je repozicioniranja Budišina javnog lika smještajem njegovih političkih korijena, umjesto u nacionalistička gibanja 1971. godine u revolucionarna zbivanja '68. »Ak je i usporeni Račan, sa svojim »pušio sam ali nisam uvlačio« amsterdamskim iskustvom lakih droga, bliži predodžbi političara s korijenima u buntovnoj '68. od starmalog Budiše, njegovi korijeni u studentskom pokretu puka su biografska činjenica, bez ikakve veze s njegovim političkim akcijama. Ne samo Budiša, već ni Šnajder i ostali tzv. šezdesetosmaši od toga svog iskustva, nisu napravili nikakav intelektualni i/ili simbolički kapital. I sam Šnajder kaže: »Taj dio moderne povijesti tek čeka svojega istraživača i svoje pero. Objektivna procjena još nije moguća, pogotovo pak ona nije moguća nama koji smo htjeli biti subjektima tih zbivanja.«

Doista, za neku moguću *arheologiju budućnosti* ima dovoljno štofa. Ali, kakva je to priča o *objektivnoj procjeni*? Otkud taj zahtjev za *historijskom distancom*? Za koga bi ta povijest trebala biti relevantna ako nije interesantna niti njezinim neposrednim sudionicima barem toliko da o tome napišu neku knjigu, roman, dramu i naprave film? Nije problem u tome što nema *subjektivnoobjektivne* procjene, već u tome što nema niti *objektivnosubjektivne!* Mi doista ne znamo ne samo što se faktografski '68. godine događalo među zagrebačkim studentima; mi danas nemamo nikakvih materijala koji bi nam pokazali što su mislili, o čemu su razgovarali, koje su bile teme njihova intelektualnog, emocionalnog, sportskog ili seksualnog interesa. Riječ je o procesu organiziranog zaborava karakterističnom za hrvatsku kulturu u cjelini. Iz kojih će tekstova, knjiga, pjesama... buduće generacije suditi ne samo o proteklih deset, već i o prošlih 55 godina naše kolektivne prošlosti? Ako to iskustvo nije na vrijeme pretočeno u neku umjetničku formu, ono uopće ne postoji.

Paket-aranžman za nacionalnu *Stvar*

Drugi problem na koji Šnajderov tekst simptomatski ukazuje izražava misao kako se »promjene... koje je ogromna većina hrvatskog političkog naroda... bezmalo plebiscitarno proglasila nužnim na proteklim parlamentarnim izborima, mogu provesti *samo u paketu*. /.../ Prema tome, hrvatski politički narod najbolje će učiniti da učini ono što je već učinio: tek odluka za Dražena Budišu kao predsjednika kompletirat će paket promjena«.

To je samo razvijanje ranije poruke Zdravka Tomca i Gorana Granića biračima da, ako Budiša ne bude izabran za predsjednika, pobjednička koalicija neće moći ispuniti obećano. Nije problem samo u svojevrsnoj ucjeni i izbornoj prevari — jer *paket-aranžman* nikad nije bio spominjan u parlamentarnoj kampanji — riječ o mehanizmu ideološke obmane koji će se vrlo brzo ponovno javiti na novoustrojenoj političkoj sceni. Novi *demokratski* poredak ne može savršeno funkcionirati, nužne radikalne promjene moraju stvoriti niz nezadovoljnika, a i mnogi koji su zagovarali i podržavali promjene neće biti zadovoljni konkretnim rješenjima. Nemogućnost bezbolnog ostvarenja predizbornih obećanja bit će opravdavana podjelama i razmimoilaženjima između koalicijskih partnera, *dvojke* i *četvorke*, SDP-a i HSLS-a, koalicije na vlasti i predsjednika... Svakome će oni drugi biti nepremostiva prepreka za ostvarenje predizbornih obećanja koja se ionako ne mogu ostvariti, a ubrzo će se javiti i *udbaši*, *prikriveni hadezeovci*, *komunjare*...

Na sličan način, HDZ-u su prvih godina vlasti Srbi služili kao *simbolički Židovi*, onaj element koji

Narod ne postoji, ne postoji jedan jedinstveni nacionalni interes. Nema bîti hrvatstva.

unosi nered u društvo, kao oni koji samim svojim postojanjem onemogućuju postizanje (imaginarnog) jedinstva hrvatskog društva. Kad su Srbi očišćeni u tolikom broju da više nisu mogli funkcionirati kao unutrašnji neprijatelj, para-fašistička ideologija HDZ-a krenula je s konstruiranjem novih neprijatelja — od *jugonostalgičara* i *iskorijenjenih zagovornika civilnog društva* do izmišljanja međunarodnih zavjera. Taj ideološki mehanizam tako je interioriziran u velikom dijelu društva — tu je Radio 101 simptomatično mjesto — da se na koncu djelomično okrenuo protiv samog HDZ-a — Hercegovci su postali novi *unutrašnji neprijatelji*. Interesantno je da sad Mirjana Kasapović u demokratski orijentiranom *Globusu* naprasno otkriva kako »Hercegovci, uistinu, postaju novi hrvatski 'Srbi'«, zaboravljajući ulogu samog *Globusa* u kreiranju i širenju te atmosfere *etničkog rasizma* koji se očitovao ne samo u *općem stigmatiziranju svih Srba*, već kasnije i Hercegovaca.

Korporativistička ideologija, kakvu je zagovarao HDZ, opsjednuta je slikom društva kao harmonične organske cjeline u kojoj svaki član ima svoje zacrtano, odgovarajuće mjesto — pa čak i Srbi u Hrvatskoj, kao nacionalna manjina s njima pripadajućom *kulturnom autonomijom*, folklornim društvima i egzotičnim pismom kojim se ni sami više ionako ne znaju služiti (iz te ideje slijedi logika posebnih izbornih lista). Ono što je logici hrpripadnost nekoj nacionalnoj ili etničkoj zajednici — posjedujem neka univerzalna i neotuđiva prava!

Znakovi razotkrivanja neprijatelja

Tako se u cilju stvaranja nacionalnog identiteta, nacionalne državotvorne svijesti, počelo insistirati na razlikama iz kojih se konstruira ideološka slika jaza civilizacija. Minimalne jezične razlike, vokabular, naglašavanje u izgovoru... postali su element gigantskih podjela. Dok ljevica naglašava politizaciju kulture, ovdje se u pervertiranom obliku kulturi pripisuje politički smisao, pa način prehrane, odijevanja, vrsta muzike, stil humora... postaju znakovi prepoznavanja *Drugog*, političkog neprijatelja. Državotvorni Hrvati vlastiti identitet uspostavljaju očajničkim razotkrivanjem binarnog koda suprotnosti prema Srbima, balkancima... No takav u biti rasistički impuls tu ne može stati, već se nužno širi dalje, na Muslimane, Albance, Talijane... Kad se takav tip isključivosti jednom uspostavi, on ne može stati na jednoj granici, uvijek je potrebno generirati nove neprijatelje, uvoditi nove razdjelnice između nas i njih, jer se temeljne kontradikcije kapitalističkog društva ne mogu tek tako razriješiti.

Takozvana *realna demokracija* kakvu u ime nove političke elite zagovara Tomac, samo je drugo ime za nedemokraciju

Takav politički projekt — Tuđmanov ili Miloševićev, svejedno — dobro se osjeća samo u *ozračju* konstantnog ni rata ni mira, specijalnog rata, tajnih službi, urota, zavjerenika... Jer rat nikad nije ni proglašen, usprkos *pobjedi* još uvijek nije niti završen. Dok je Tuđman koncepciju općenarodne obrane samoupravnog socijalističkog društva izrazio riječima »rat protiv rata«, čitavo razdoblje njegove vladavine suverenom Republikom Hrvatskom proteklo je pod oznakom »mir protiv mira«. Kad tvrdi da »Hrvatska naprosto nema vremena za beskrajna proceduralna natezanja, za luksuz parlamentarnih kriza, za sve one samo njoj silno važne igre i igrice političke klase, a sve bi to uslijedilo relativiziranjem jedne velike izborne pobjede, odnosno pobjedom nekoga drugoga, a ne Dražena Budiše na predsjedničkim izborima«, Šnajder zaboravlja da odricanje od partikularnog sadržaja (»beskrajna proceduralna natezanja, parlamentarne krize, igre i igrice političke klase...«) za račun *Stvari* (»paket promjena«), na koncu vodi do gubitka same *Stvari*, tj. onoga zbog čega je partikularni sadržaj žrtvovan (liberalne parlamentarne demokracije).

Demokratski izbori proces su čija se važnost ne iscrpljuje finalnim ishodom, samo time da umjesto jednih imena i lica dođu druga, već je njihovo značenje u samom činu *izbora*, u trenutku nesigurnosti, u svim onim *side-effectima* koje nesigurnost proizvodi u trenutku smjenjivanja vlasti.

Struktura demokratskog društva, kao dio svog *normalnog* procesa reprodukcije, uključuje izbore kao moment rasapa socijalnog tkiva, trenutak kada je čitava hijerarhijska mreža društvenih odnosa *suspendirana*, stavljena u zagrade. *Društvo* kao jedinstvena, *organska* zajednica prestaje postojati, pretvara se u kontingentnu zbrku, niz atomiziranih pojedinaca, apstraktnih jedinica, a rezultat izbora ovisi o čistom kvantitativnom rezultatu brojanja glasova. Uzalud je prikrivati taj, u biti iracionalni karakter *formalne demokracije*. Samo naše prihvaćanje takvog rizika, spremnost da se sudbina čitavog društva i svih pojedinaca u njemu prepusti u ruke takvog *iracionalnog rizika* — a bliska prošlost nam pokazuje da narod može pogriješiti i tako više puta — omogućava i održava demokraciju.

Demokracije nema bez tih beskrajnih proceduralnih natezanja, parlamentarnih kriza, igara i igrica političke klase... Istina je da demokracija omogućuje različite vrste manipuliranja, korupcije i demagoške vladavine, ali čim eliminiramo mogućnost tih deformacija, gubimo demokraciju samu. Churchillovim riječima, »demokracija je najgori od svih mogućih političkih sistema, jedini je problem u tome da niti jedan drugi nije bolji«. Takozvana *realna demokracija* kakvu u ime nove političke elite zagovara Tomac, samo je drugo ime za nedemokraciju.

Prisjetimo se da je nakon izbora i relativnog trijumfa opozicije u Zagrebu akademik Tuđman ustvrdio kako ne dolazi u obzir da se u tim kritičnim trenucima, kad još čitava zemlja nije oslobođena, »u Zagrebu dopusti oporbena situacija, koja bi dovela u pitanje stabilnost Hrvatske«. Ne govori li danas, *à propos* mogućnosti izbora Mesića za predsjednika, Tomac nešto slično? HDZ je shvaćao vlast isključivo kao apsolutnu vlast, a sada nam to isto govori i *pobjednička oporba*!?

Kad Račan upozorava da umjesto Tuđmana ne izaberemo nasmiješenog Tuđmana, on je u pravu, samo se očigledno razilazimo u shvaćanju tko je Tuđmanu bliži!? Ne može nam ne biti sumnjivo kad vidimo tko sve na različite načine druka za Budišu. Zvonimir Šeparović nije mogao više pomoći Mesiću nego kad je, odmah po objavi svojih izbornih rezultata na razini statističke greške, pružio svoju potporu kandidatu Budiši. Kad Budiša obećava savjetnička mjesta izbornim gubitnicima Graniću i Letici, to nije znak miroljubive tolerancije, već ismijavanje demokratske volje glasača. Ne znam tko je u jednom tjedniku platio oglas kojim se u prvom krugu glasače upozoravalo da paze da li svoj glas doista daju Graniću ili možda Iviću Pašaliću koji stoji iza njega. Na isti način glasači sad trebaju ozbiljno razmisliti da li glasajući za Budišu svoj glas daju i *predsjednikovom osobnom ministru vanjskih poslova* Graniću i *profesionalnom savjetniku*, ljubitelju *tvrdokuhanih jaja*, autoru slučaja *vještice iz Rija*, kradljivcu odijela posuđenih s HTV-a...

Uočimo li da je tih dana Budiša s naslovnice dnevnih novina poručio »Račan i ja ideološki mirimo Hrvatsku«, da tu tezu razvija i šef njegova izbornog stožera Zdravko Tomac (očito, Račan nije žalio Budiši na raspolaganje staviti svoje najgore kadrove!), pa kad se prisjetimo da je *pomirenje* bilo temeljna fantazma ideologije političkog projekta Franje Tuđmana, čovjek se upita: zar smo se za to borili? Kad Budiša u *Feralu* kaže »smeta li vam izraz 'pomirenje'... lako možemo naći neki drugi izraz on na najsažetiji način iskazuje spremnost pobjedničke koalicije SDP-HSLS da sve mijenja kako se doista *tekovine* Tuđmanove Hrvatske ne bi dovele u pitanje.

No za razliku od onih *lijepih duša*, liberalnih nacionalista koji su stalno *jamrali* kako eto, 'ova Hrvatska' (FT-a & HDZ-a, ozakonjenog kriminala, nepotizma, primitivizma...) navodno nije ona za koju su se oni borili, mi moramo prihvatiti da čak i ovakva Račanova demokracija jest ono za što smo se borili, ali i naglasiti da se borimo i dalje. Umjesto priča o *pomirbi na koncepciji demokracije* (!?), sada je upravo vrijeme za punu afirmaciju društvenog antagonizma: radnici protiv poslodavaca, stranka protiv stranke, civilno društvo protiv države... Borba za kulturnu, političku, ideološku hegemoniju nije gotova, nije izborima jednoznačno riješena i bačena u bunar prošlosti. Pobjedom koalicije nismo ušli u neko postideološko razdoblje.

A kad je riječ o narodu treba ponoviti slavnu Lacanovu tezu »žena ne postoji«. Ta često krivo tumačena teza, na prvi pogled apsurdna i uvredljiva, kod Lacana ima sasvim precizno značenje: nema jednoglasnog koncepta o tome što znači biti žena, da ne postoji *bit* ženskosti. Na isti način treba reći *narod ne postoji*, priznati radikalan rascjep, svijest o tome da ne postoji jedan i jedinstveni *nacionalni* interes, kako nema neke homogene cjeline, neke biti hrvatstva.

Dok ideja *pomirenja* nikako ne može uspostaviti imaginarnu harmoniju cjelovitog društva, već stalno proizvodi nove podjele i konflikte bez kojih onaj tko ih neprestano izmiruje ne bi mogao zauzimati svoju poziciju moći, upravo konstantna afirmacija društvenih antagonizama rezultira stvaranjem novih veza univerzalne solidarnosti. Z

info

veljača 2,,,

Dina Puhovski/Dušanka Profeta/Iva Pleše/Katarina Luketić

Orden s likom Ede Murtića

Da su kulturni uratci i nakon *promjena* svojevrsna *ideološka roba*, pokazalo se nedavno na *pobjedničkom* domjenku na kojem su »zaslužni za demokraciju u Hrvatskoj« kao nagradu za svoj trud dobili grafike Ede Murtića, naslovljene *dan pobjede 3. 1. 2000*. Grafike su, kako je autor rekao, nastale spontano u noći proglašenja izbornih rezultata, a namijenjene su onim kulturnim djelatnicima koji su za tu pobjedu, prema autorovu mišljenju, najzaslužniji. Među zaslužnima, između ostaloga, našli su se dužnosnici pobjedničke koalicije, američki veleposlanik, skupina Pavićevih novinara i nekoliko kulturnjaka čija se *revolucionarna uloga* proteklih godina može mjeriti s onom *uredskog fikusa*, dok su

zaboravljeni, primjerice, *Feralovi* novinari, hrvatski emigranti devedesetih, predstavnici alternativnih građanskih udruga itd.

Neki od uzvanika na toj proslavi — koju je sponzorirala Pavićeva izdavačka kuća *Europapress Holding* — ipak su se iznenadili kad im je grafike, vjerojatno novodobni pandan plaketama ili odlikovanjima, umjesto *autora umjetnika* dijelio jedan od *autora pobjede*, novopečeni premijer. Račan je za *Nacional* izjavio da grafike nije dijelio kao premijer, već kao Murtićev prijatelj. Mnogi se pak nisu ničemu iznenadili i ostaju u potrazi za prvim pravim znacima promjena.

Mimaru na Biennale!

Tri dana prije parlamentarnih izbora ministar kulture Božo Biškupić proglasio je selektora za hrvatski nastup na Biennalu u Veneziji čime je njegova višegodišnja štetočinska kulturna politika dobila svoj epilog. Izvršivši presedan i proglasivši

selektora čak dvije godine prije održavanja Biennala (uobičajeno se do sada selektor birao šest mjeseci ranije), Biškupić je vjerojatno htio produžiti svoj utjecaj i na vrijeme osigurati budućnost vjernim sljedbenicima donedavno vladajuće politike. Novinarka i urednica *Vjesnika* Vesna Kusin, od Biškupića imenovana za selektoricu, poznata je inače po pozivima na molitvu za bolesnoga Tuđmana, po prozivkama nezavisnih intelektualaca te po hadezeovskim kriterijima uređivanja stranica kulture navedenih novina. Što se stručnosti i njezine navodne upućenosti u suvremenu umjetnost tiče dovoljno je reći da je najveći interes dosada pokazala za proučavanje ostavštine Ante Topića Mimare. U skladu s time, a i s dosadašnjom ministrovom *naftalinskom* koncepcijom kulture, očekivati je da se na Biennalu predstavimo s nečim uistinu suvremenim, u stilu blaga *iz škrinjice* Branke Šeparović. No nadamo se da novi ministar o izbornikovim kriterijima i stručnosti selektorice ima drukčije mišljenje od svoga prethodnika.

najave

Zlatno tele među nama

Dramsko kazalište *Gavella* najavljuje 12. veljače premijeru *Zlatnoga teleta* Ilje Iljfa i Evgenija Petrova u prijevodu Stjepana Kranjčevića. Predstavu je na *Gavelline* daske postavila ekipa u sastavu: redatelj Krešimir Dolenčić, dramatizacija i adaptacija Boris Svrtan i Magdalena Lupi, scenograf Dragutin Broz, kostimografkinja Ana Savić-Gecan, dok je glazbu za predstavu skladao Matija Dedić. Na čelu povećeg glumačkog ansambla nastupa Boris Svrtan u ulozi Ostapa Bendera. »Autori svojevrsne ruske varijante stripa *Alan Forda*, Iljf i Petrov, zanimljivu su fabulu smatrali samo pomoćnim sredstvom u razvijanju satire i vrhunskog humora protkanih dubljim sadržajima i sveobuhvatnijim odrazima stvarnosti.« Iljfove i Petrovljeve *stvarnosti* napadno su slične vremenu u kojem živimo, pa se i zato na repertoaru *Gavelle* našla predstava koja *Zlatno tele* »istražuje kroz suvremeni kazališni izraz uključujući mim, improvizaciju i stripovsko estetiziranu likovnost«, piše u najavi premijere.

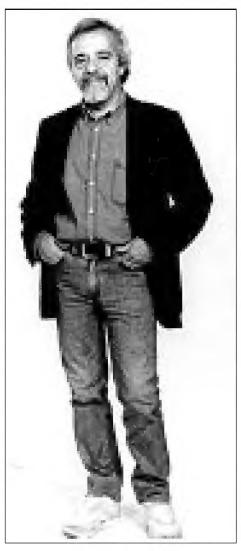

Coelho u Zagrebu

Kako najavljuje nakladnička kuća *VBZ*, poznati brazilski pisac Paulo Coelho boravit će od 6. do 9. veljače u Hrvatskoj. Najavljena je konferencija za tisak te druženje s čitateljima u Muzeju Mimara 8. veljače. Coelhov roman *Alkemičar* prodan je u svijetu u više od 23 milijuna primjeraka, a nalazio se na vrhu top-ljestvica čitanosti i u nas. U Hrvatskoj su do sada objavljeni i njegovi romani *Peta gora, Na obalu rijeke Piedre sjela sam i plakala,* te *Veronika je odlučila umrijeti*. Prije dolaska u Hrvatsku, Coelho je sudjelovao u radu Svjetskog ekonomskog foruma u Davosu te s Umbertom Ecom i Howardom Gardnerom vodio razgovor na temu *Umjetnost je potrebna*.

9. dani hrvatskog filma

Organizacijski odbor 9. dana hrvatskoga filma, nacionalnog festivala kratkometražnog i srednjometražnog filma koji će se održati u zagrebačkoj dvorani Kinoteka od 2. do 5. ožujka o. g., *posebno poziva producente glazbenih spotova i namjenskih filmova da prijave svoju prošlogodišnju proizvodnju za sudjelovanje na festivalu*. Naime, nakon dogovora s Hrvatskim društvom filmskih kritičara, utemeljiteljem nagrade Oktavijan, Odbor je na svojoj sjednici od 16. siječnja odlučio da navedene kategorije i nadalje ostanu u natjecateljskom rasporedu Dana. Prijave se podnose na posebnim obrascima koji se mogu dobiti na adresama izvršnog producenta Zagreb filma, Vlaška 70 i Nova ves 18, a potrebno im je priložiti i po jednu VHS-kopiju svakoga naslova za potrebe selekcije. Krajnji rok za prijavu je 4. veljače 2000.

Odbor je na istoj sjednici za članove Selekcijskoga vijeća imenovao Dijanu Nenadić, filmsku kritičarku, Mirnu Supek, filmsku montažerku i Zorana Tadića, redatelja. Z

tribina

Nedostaje nam vlastita inicijativa

Divna Ćorić

Tribina *Pakt o stabilnosti — politička iluzija ili zbilja?* u Muzeju Mimara, Zagreb, 20. siječnja 2000.

»Pakt o stabilnosti — politička iluzija ili zbilja?« tema je o kojoj se razgovaralo 20. siječnja u Muzeju Mimara u Zagrebu. O unutarnjoj perspektivi Pakta izlagao je novinar *Frankfurter Allgemeine Zeitunga* i korespondent za južnu Europu Matthias Rüb, a o hrvatskoj percepciji Pakta govorio je novinar Novog lista Dražen Vukov Colić. Pakt o stabilnosti prvenstveno je »njemački proizvod« i to u vrijeme dok je Njemačka predsjedala EU-om. Europa 90-ih godina bila je nespremna te je sa zakašnjenjem reagirala na događaje u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, a ukoliko eventualno dođe do konflikta u Crnoj Gori, i tada će se kasniti s reakcijom. Pakt o stabilnosti prvi je dokument u kojem se polazi od racionalne pretpostavke da se uspostave neki odnosi kako se ne bi uvijek naknadno reagiralo na događaje. Polazeći od činjenice raspada Jugoslavije u novonastalim državama velika je razlika u gospodarskom razvoju, a Paktom bi se željelo ublažiti tu razliku. Dosadašnje brojne inicijative, naročito Amerike, bile su u mnogočemu proturječne, pa ih je potrebno ujediniti. Treći uvid koji je dao Matthias Rüb odnosi se na želju Zapada da se ujednačeno reagira u cijeloj regiji, a ne parcijalno.

Najveći nedostatak Pakta o stabilnosti je taj što je on izvedbena agentura koja nema sredstava, nego ovisi o EU, OESS-u i drugim interesnim institucijama koje su kompetentne surađivati, ali do sada nisu dale novac. Pakt nije uspio riješiti sporove u pristupu ovoj regiji koji su bili prisutni na Zapadu kao i između Europe i Amerike. Amerikanci nisu stekli povjerenje u ovaj projekt i ne smatraju ga komplementarnim svojoj *Srednjoeuropskoj inicijativi*. Pokazalo se da je previše aktera uključeno i da oni jedan drugog ometaju, pa se izgubio sinergetski učinak koji je bio pretpostavka funkcioniranja Pakta. Kako njegovi subjekti nemaju novaca, Pakt nije postao okvirni uvjet za sve inicijative. Ukoliko će to stanje »nedogađanja« i dalje potrajati, to će imati posljedice i na samu strukturu Pakta, zaključio je Matthias Rüb.

Kako je Pakt o stabilnosti dočekan u Hrvatskoj, slikovito je prikazao Dražen Vukov Colić usporedbom hrvatske vanjske politike s bermudskim trokutom gdje su glavni akteri predsjednik Republike, koji nije davao podršku, Ministarstvo vanjskih poslova, koje se moralo uvijek opravdavati i raznolika grupa koja se protivila integracijama videći u Paktu obnovu Jugoslavije. Hrvatska javnost je o Paktu upoznata preko negativnih definicija: to jest Pakt, ali nije međunarodni ugovor; Hrvatska je pristupila Paktu, ali nije članica sa čvrstim obvezama; Hrvatska će sudjelovati u svemu, ali će odabrati samo ono što joj odgovara. Hrvatska se ipak nadala da će biti nagrađena zbog pomoći NATO-u, te je računala na američku potporu Partnerstvu za mir i obnovu pregovora s EU. U tadašnjoj oporbi također je postojao oprez prema Paktu. Pogotovo je oprez izazivala odredba po kojoj je Pakt preduvjet bilo kakvih pristupa EU, te bi se morala potpisati svojevrsna konvencija o zajedničkom tržištu, regionalnoj suradnji i bescarinskoj zoni. I u samoj hrvatskoj diplomaciji nade prema Paktu, s vremenom su jako ohladile.

U međuvremenu velike promjene koje su se dogodile u Hrvatskoj otvorile su vrata za izravni put u EU i to je Pakt bacilo u sjenu. Hrvatska se vraća starim ciljevima: pristup WTO-u i obnovi pokušaja pristupu CEFT-i. Nova vlast će afirmirati neke ideje Pakta u njegovom demokratskom i europskom smislu, ali Hrvatska će dobiti svoj vlastiti kišobran, mišljenja je Dražen Vukov Colić.

U raspravi koja je uslijedila Ante Čičin Šain, izrekavši kritiku o Paktu u kojem je zahtjev za regionalnom suradnjom antagoniziranih zemalja nešto što nama nije drago, naglasio je da je to ipak jedino što je ponuđeno i iz čega mi trenutno možemo birati. Postoji spremnost Europske investicijske banke i drugih banaka i institucija da se financira čitav niz razumnih, ostvarivih projekata i bilo bi kontraproduktivno to odbiti.

Direktor zaklade Friedrich Naumann za Hrvatsku Hans Georg Fleck primijetio je da će u budućnosti o vlastitim planskim sposobnostima ovisiti dotičaj sredstava puno više nego do sada kada su sredstva dolazila primjerice u Bosnu i Hercegovinu u paketu, a da to nitko nije tražio.

Veleposlanik BiH u Hrvatskoj Hasan Muratović zapitao se o ciljevima postavljenim u Paktu o stabilnosti i zaključio da su oni zdravi i pozitivni te da je na članicama da svojim idejama nastoje ubrzati njihovo ostvarivanje. Z

Kratko i jasno

Grafika i nova vlast

Za koju će se godinu dobitnici Murtićeve grafike sramiti što su bili na dodjeli u Umjetničkom paviljonu iako im to danas daje »legitimaciju« vladajuće nomenklature

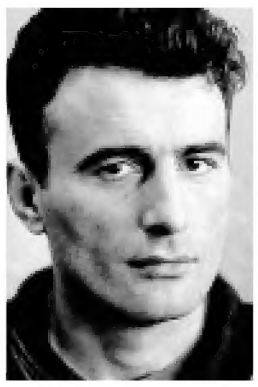

Pavle Kalinić

Podjeli Murtićevih grafika pod nazivom *Dan pobjede 3. I. 2000.* prethodilo je potpisivanje peticije *Promjena je pobjeda* koja je objavljena 31. 12. 1999. u *Jutarnjem listu* i tjedniku *Globus*. Ispod Murtićeve golubice stajala su šezdeset tri potpisa onih koji su po procjeni inicijatora (Ede Murtića, Vjerana Zuppe, Zvonka Makovića i Čede Price) bili najzaslužniji i najuporniji u traženju i podržavanju demokratskih promjena.

Došavši na dodjelu grafika 23. siječnja 2000-te potpisnici apela bili su nemalo iznenađeni pojavom lidera nove pobjedničke koalicije. Na dodjeli grafika u Umjetničkom paviljonu bili su, među ostalima, Ivica Račan, premijer u dolasku, Edo Murtić kao slikar i Ninoslav Pavić kao mecena. Za Ivicu Račana se može reći da nije bio nazočan kao premijer u dolasku, nego kao slikar aktova, ali ta priča ne bi držala vodu kao ni ta da je Edo Murtić samo slikar, a ne i Božja replika koja je svaka ipak grešna koliko god se trudila ne biti. Naravno ni priča kako je Ninoslav Pavić prisustvovao dodjeli kao mecena također ne drži vodu. *Europa press holding* nastao je pod skutima jednog totalitarnog režima opslužujući ga koliko god je to bilo potrebno. Za to su naravno, »krivi« novinari, iako ne svi — čast izuzecima.

Globus je opet u sedlu

No vratimo se Ninoslavu Paviću koji je shvatio da je vrijeme za prestrojavanje, što je u biznisu na Balkanu ne samo poželjno, nego i neophodno ukoliko se želi preživjeti dok ne odumre partijska država što je Hrvatska, na žalost, još uvijek. Dakle, Pavić je sve financirao, Edo je dotiskao grafike, Račan to podijelio i nastala je mučna situacija u kojoj je Račan kao premijer u dolasku pogriješio jer Edu Murtića nije mogao odbiti, a sve je financirao mecena. Ostaje sporno tko je odredio tko će, osim potpisnika apela, dobiti grafike. Kad se govori o borcima za demokratizaciju, pa i prije 1990, ne može se preskočiti niti zaobići ekipa iz *Ferala*. Od udarne trojke plus Heni Erceg nitko nije dobio grafiku. Uz *Feral* časno je stajao na strani demokracije još samo *Novi list*. Grafiku su dobila tri novinara što je, po mom sudu, premalo, a od novinara *Stojedinice* nitko (*Stojedinica* je imala lutanja, ali svi smo mi grešni). Tom je radiju trebalo otići barem nekoliko grafika. *Nacionalu*, za žestoki i beskompromisni doprinos demokratizaciji zadnjih tri do četiri godine, najmanje još toliko. Međutim najviše grafika je u neravnopravnoj borbi »osvojio« novinarski tim *Europapressholdinga* što po mome mišljenju nije u redu. Ali tko plaća, ima pravo i određivati. To su pravila kapitalizma za koji se već čitavo jedno desetljeće skoro svi zalažemo osim Sorosa koji plaća, a *šatro* ništa ne određuje. Skoro sam zaboravio OTV koji je sigurno zaslužio neku grafiku, samo se ne mogu sjetiti za koji period. Možda za odličan spot koji su promovirali 1997. godine za županijske izbore i skupštinske u Zagrebu. Taj spot ostao mi je u sjećanju kao značajan doprinos daljnjoj demokratizaciji HDZ-ovskog tipa koja je bila obezglavljena nakon raspuštanja dobrovoljno demokratskih konclogora u Herceg-Bosni.

Uglavnom, onaj koji grafiku nije dobio, ima se pravo ljutiti iz dva razloga: 1) možda su ga zaboravili ili 2) su oni koji su ih dodjeljivali smatrali da je nije zaslužio.

Ipak najgore je onima koji su je dobili jer su na taj način izgubili dio svog nezavisnog položaja kao i aureolu borca za pravicu. No ipak se sve to može ispraviti! Neka se na adresu *Zareza* jave svi oni koji smatraju da su grafiku trebali dobiti, a poslat će im je oni koje je sram da su tu nesretnu grafiku dobili. Tako će neovisni intelektualci biti na broju, a ovisni siti. No koliko god se sporili oko grafike — tko ju je dobio, a tko nije — dan je ipak bio »povijesni« i to iz najmanje dva razloga. Prvi: za koju godinu kad ova vlast ode kao što sve vlasti

odlaze, dobitnici će se sramiti što su bili na tom skupu iako im to danas daje »legitimaciju« vladajuće nomenklature. I drugi: *Globus* je opet u sedlu! Dok se ne budu dijelile nove grafike! Slikar nepoznat, uručitelj također.

Šou mast go on

Nakon razrješenja kulturoloških nesuglasica zemlja se nastavila okretati oko svoje osi unatoč opravdanom nezadovoljstvu znanih i neznanih junaka demokratskih promjena. Slava žrtvama demokratskih promjena.

Konstituiranjem nove Vlade premijera Račana završeno je deset prljavih godina bespuća povijesnog bezumlja. Potvrđivanjem Vlade od Sabora 2. veljače Hrvatska je napokon krenula s Balkana u Europu. Uvjete za potvrđivanje karte donijela je američka državna tajnica Madelaine Albright. Džeparac za put već je spreman i operativan. Novi pravac je izvlačenje Hrvatske iz recesije i integriranje u eurointegracije.

Odbacivanjem Valentićeve floskule kako je bolje jeftino uvoziti, nego skupo proizvoditi Hrvatska se opet vraća na početak bilo kakvog razvoja — proizvodnju. Kako je deset godina potrošeno na prelijevanje iz šupljeg u prazno za početak je neophodno osmisliti proizvod koji ima realne šanse za valorizaciju na domaćem i inozemnom tržištu. Rast društvenog proizvoda od tri posto omogućavat će zapošljavanje od jedan posto. Paralelno s tim treba omogućiti policiji i pravosuđu da radi svoj posao. Neophodno je novoj Vladi ostaviti sto dana da krene s ostvarivanjem predizbornih obećanja. Do tada možemo pratiti što je poduzelo »neovisno« sudstvo jer kriminala ima od vrha do dna bivše nomenklature. Da su zatvori privatizirani, zasigurno bi se isplatilo raspolagati tim dionicama jer će im vrijednost rasti. Posebno zbog toga jer su postojeći kapaciteti zasigurno preskromni za stotine kandidata koji su do vrata bili umočeni u kriminal, i to ne samo zadnjih deset godina. Ukoliko se u idućih sto dana ne uhapsi barem desetak perjanica »pretvorbe«, prva koalicijska Vlada Ivice Račana izgubit će kredibilitet.

Kako *Šou mast go on* tako već 7. veljače imamo drugi krug predsjedničkih izbora. Budiša ili Mesić? Puno lakše pitanje nego dok je Titov general bio živ. Više to nije pitanje ili-ili. Z

Daljinski upravljač

Uz malu pomoć prijatelja

Predsjednička kampanja je prešla u ruke novinara

Grozdana Cvitan

Sigurno je da sa svakim novim danom Hrvatska ne zna ništa više o predsjedničkim kandidatima, ali ih mnogo manje voli nego prije mjesec dana

Uz malu pomoć svojih prijatelja bio je naslov jedne popularne pjesme iz vremena djece cvijeća i prema njihovu poimanju svijeta prijatelji su zaista bili prijatelji. A hrvatska javnost, i dalje prateći svoje predsjedničke kandidate, lako može vidjeti kako su neka vremena u nepovrat izgubljena. Hrvati su uopće narod koji stalno pronalazi Ameriku, radeći to pojedinačno i skupno s tolikim marom da vjerojatno zato Amerikanci svako malo, preko vrlo osebujnih veleposlanika, poručuju nešto tipa: pronađeni smo.

U drugoj predizbornoj rundi hrvatski predsjednički kandidati otkrivaju prijatelje koje su u prvoj rundi pronašli. A prijatelji im se događaju kad se i ne zalažu suviše, jer pretežno prijatelji pronalaze njih. Prijete ih uništiti prijateljstvom. Sve kao da neće. I sve u najboljoj namjeri. Tako nakon što je dva tjedna upropaštavao predizbornu kampanju Graniću i osobno dobio manje glasova nego za nominaciju, marni Zvonimir Šeparović podržao je Dražena Budišu. Dobri običaji Budiši ne dopuštaju da mu zahvali i na naklonosti i na biračima. To su one situacije kad u stripu glavni junak nešto strašno misli, a u oblačiću su nacrtane munja, mrtvačka glava i šaka u oko. Sličnu »uslugu« Budiša je uspio otkloniti iz pravca general-šofera Ljube Ćesića Rojsa koji je prijeteći Mesiću poručivao kako će Hercegovci glasovati za onog za koga im on kaže. Želi li nekom napraviti uslugu bolje da više ništa ne kaže. Mesiću bi naškodio samo da kaže da glasuju upravo za njega — Mesića, a to ipak nije u stanju izgovoriti. To smije samo Ivić. Sve ostalo što izgovori, bit će protiv Budiše. Epizoda s Rojsom zasad je završila kako je završila, nju su uspješno odigrala obojica kandidata.

Tko plaća kampanju i koliko, ili što je vlasnik *Klarika* Stipi Mesiću: prijatelj, Manolićeva ili nečija druga podvala? Što god mu bio isto je ono što i Juraj Hrvačić Draženu Budiši. Koji ne zna tko je s njegova radija uzeo potvrde i dao ih Jozi Radošu. Što je silno uzbudilo voditeljicu na *Radiju 101* koja je sigurno znala da je to kriminalni čin, pa je zaboravila pitati šeficu Mesićeva stožera, gospođu Balog, kako to da potvrde nisu u skladu s njezinim iskazom. Nije zasad čula ništa o raspravi o novinarima i zaštiti izvora! Pukanić bi bio jako začuđen njezinim insistiranjem. Tim više što je u trenutku dok je tekao razgovor Jozo Radoš još bio šef Budišina stožera. Već sada on je ministar obrane i pitanje je zaista: kako je došao do tih dokumenata. Uostalom uvijek je to mogao odraditi netko za njega, ali je Radoš izgubio živce. Sad su to već *tempi pasati*. Uostalom, većina pravih pitanja nije dobila odgovore, ali je prebrzo postavljana. Kao što su pobacani i mnogi klipovi.

Ili, da se vratimo Pukaniću zahvaljujući čijem tjedniku je mnogo prljavog i istinitog veša isplivalo idiličnim tuđmanistanom. Što se bez obzira na simpatije priznavalo među čitateljima, ali što je trebalo biti zaboravljeno jednim čudnim činom. A bio je to onaj u kojem je Pavić sa svima iza sebe (ma tko oni bili), gurnuvši Murtićevu grafiku u ruke Račanu, dijelio svojim novinarima priznanja za demokraciju. Bila je to igra dostojna velikih majstora za koje su mnogi pomislili kako su upravo sišli sa scene. Na žalost mnogih časnih ljudi toga dana u restoranu Umjetničkog paviljona netko je bio vrlo radostan. Možda se u nekom prikrajku smiješio s onima koji i dalje vrlo pomnjivo reduciraju vijesti. I ostaju u prikrajku. I prije i sada.

Treba izdržati još nekoliko dana predsjedničke kampanje koja je od kandidata prešla u ruke novinara, pa će sve teže biti postavljati pitanja o porijeklu dokumenata, a sve lakše gledati kako iza sasvim prihvatljivih i simpatičnih predsjedničkih kandidata stoji sve više tajkuna, kriminalaca prve i druge garniture, novih stranačkih akvizitera, djelatnika tajnih službi i svih onih koji otpornije preživljavaju sustave jer ih nitko nije u stanju optužiti niti za natruhe idealizma.

Sigurno je da svakim novim danom Hrvatska ne zna ništa više o predsjedničkim kandidatima, ali ih mnogo manje voli nego prije mjesec dana. Stipe Mesić davno je izjavio kako je kćeri krstio na Širokom Brijegu prije dvadesetak godina. Oni koji ga ne vole danas tu činjenicu pokušavaju pretvoriti u insistiranje na priznanju. Sve pod čudom »novih« spoznaja. Za to vrijeme hercegovački fratri vrlo nerado, ali ipak navijaju za Budišu. Za Mesića Posavci iz Bosne. U međuvremenu se Mesić toliko iznervirao da je ozbiljnošću mnoge simpatije izbio iz ruku. Prema osobnom osjećaju ili savjetima iz stožera prestao se smijati — ništa gore nije mogao napraviti.

Odrađen je i pokušaj imenovanja savjetnika dok je zec u šumi. Ali su eventualni savjetnici odlučili ostati suzdržani. Uostalom u ovom pokušaju oni su bili vlasnici miraza.

Uključivanje *Dinersa* dočekano je pitanjem: što čeka *American Express*?

Sada birači teško raspoznaju dvojicu ozbiljnih i nervoznih kandidata, iako su to isti ljudi ne samo od prije mjesec dana nego i desetljećima unazad. Ali im se dogodilo ono što je davno rekao Stanislav Jiři Lec: *Prijatelji su ljudi koji vam nesebično škode*. Za jednog od njih oni će dobiti izbore. Pobjednik će misliti da je osobno pobijedio. Poraženom će uvijek ostati spoznaja da su izbore dobili prijatelji usprkos čovjeku iza čijih su se leđa sakrili. Z

suočavanje

Dražen Budiša, predsjednički kandidat

Oštri rubovi integriteta

Ja već godinu i pol dana eksplicitno u medijima ponavljam kako je nacionalizam mrtva ideologija, a ne samo od početka ove predsjedničke kampanje

Nataša Govedić

Kako biste ocijenili ulogu Feral Tribunea *u demokratiziciji hrvatske kulture tijekom devedesetih tj. za trajanja Tuđmanova režima?*

— Odmah ću vam reći: nisam nikada dijelio političku filozofiju koja stoji u temeljima *Feral Tribuna*, a pri tome mislim na dominantne tendencije zacrtane profilom tema i sadržajem lista, a ne na pojedine novinare koji svakako imaju vlastite i međusobno različite političke platforme. Isto vam tako moram priznati da sam sakupio i sačuvao sva dosadašnja godišta *Ferala*, jer držim da je *Feral* jedan poseban fenomen u hrvatskoj političkoj kulturi, ništa manje i u političkom novinarstvu. Prije svega, to je list u kojem su brojni članci i autori pokazali iznimnu duhovitost, a također i proširili granice hrvatskog političkog jezika. Nekoliko puta, zapravo *kad god* se *Feral* nalazio u neprilikama, iskazivao sam mu solidarnost. S druge strane, s godinama sam uočio i osobine *Ferala* koje ne smatram vrijednostima: neodmjerenost, grubost, volja da se pljusne prije nego se pita; čak i određena doza pakosti koja me osobno pogađa.

U demokratskoj zemlji čijim se predsjednikom vidite, kako biste odredili hijerarhiju između kulture, sporta, znanosti i politike; što je važnije?

— Pitate li me za osobne preferencije, koje su ipak preferencije jednog političara, ili za način na koji bi ti segmenti društva trebali biti hijerarhizirani i profilirani na državnoj razini u demokratskoj zemlji?

Državni prioriteti

Pitam vas s obzirom da je Tuđmanova Hrvatska ulagala ogromne količine novca i propagande u sport kao izvozni proizvod, dok je Institut Ruđer Bošković, dakle naša najjača znanstvena institucija, u prosincu 1999. bio zatvoren na dva tjedna jer nisu mogli platiti račun za grijanje...

— Točno, točno. Iz aspekta državnih prioriteta naravno da je prava afirmacija jedne nacije i jednoga društva afirmacija na kulturnom i znanstvenom polju, *ispred* politike i sporta. Međutim, kad sam već doveden u situaciju da pravim hijerarhiju, to nipošto ne znači da bih želio podcjenjivati političku ili sportsku afirmaciju jedne zemlje. Primjerice, izborne promjene koje su se dogodile u siječnju snažno su afirmirale hrvatsko društvo — pokazale su političku *zrelost* hrvatskih građana, pa čak i političku zrelost stranke koju smo pobijedili. Građani Hrvatske omogućili su Hrvatskoj da uđe u red onih društava koja su u stanju na demokratski način izabrati novu vlast i na civilizirani način smijeniti dosadašnju vlast. Slika Hrvatske u svijetu na ovom je *političkom* primjeru, dakle, postala bitno izmijenjena. Shvaćate, to znači da se na političkom planu mogu stvoriti vrijednosti koje jednu zemlju možda najučinkovitije afirmiraju u svijetu i koje su onda »nosive« i za sve ostale segmente nekog društva. Što se pak tiče sporta, navest ću vam primjer kako je sport važan za našu afirmaciju. Kad sam bio u Kini, a Hrvatska se na kineskom kaže *Kolodia* (što me kao nova fonetska slika imena moje zemlje zbilja fascinira), većina je ljudi čula i pitala me upravo za naše košarkaše. Dakle i sport može odigrati ulogu interkulturalnog mosta. No ono što mi se ipak čini najvažnijim za identitet jedne zemlje, u kontekstu domaće i strane afirmacije, ipak su znanost i kultura — tim redoslijedom. Nisam siguran da imam dovoljan ili temeljit pregled koliko su u zadnjih deset godina hrvatski znanstvenici bili prisutni u svjetskim istraživačkim projektima, ali ne pamtim da sam u tom periodu čuo za neko naše značajnije znanstveno dostignuće. Nisam upoznat niti s podacima da smo dali snažniji doprinos svjetskoj znanosti — što je svakako indikator pogrešne politike. Što se tiče kulture, čini mi se da su Tuđmanovo desetljeće obilježila nastojanja da se hrvatski kulturni identitet oslobodi isključivo jugoslavenskih parametara (ne zaboravljam da smo u Jugoslaviji živjeli prilično dugo: od 1918. do stvaranja hrvatske države 1991. godine), kao i da je Jugoslavija bila izrazito jednostranačka država koja je umjesto slobode izbora, nudila artificijelni konsenzus, dakle nesumnjivo *jest* trebalo hrvatski kulturni identitet diferencirati od jugoslavenskog, ali ne dogmatično.

Bujanje *meritizma*

Trebalo je, mislite, »očistiti« hrvatski jezik?

— Ne; trebalo ga je *osloboditi*. »Očistiti« i »osloboditi« nije ista stvar. Ja pazim što govorim jer riječi obvezuju i imaju velike posljedice. Ali htio bih vam reći da je taj proces ideologijskog oslobađanja od monostranačkog sustava, bilo komunističkog bilo HDZ-ovog, tek ovim izborima potpun. Jer Tuđmanova politika nažalost nije iskoristila svoju povijesnu priliku profiliranja hrvatske kuture na demokratski način, nego se dominantno radilo na oživljavanju *arhaičnih* elemenata naše nacionalne kulture, kao i na forsiranju romantičnih ili kvaziromantičnih ideoloških tendencija: s puno kiča i gomilom jeftine simbolike. Naročito me smetalo bujanje tzv. *meritizma* (od latinski *meritus* = zasluga), dakle tzv. *kulture obljetnica* (obilježavanja pobjeda, rođendana, pogreba i sl.) te općenito svečanih proslava. Pojam *meritizam* je, inače, u hrvatsku publicistiku, ako se ne varam, uveo Predrag Matvejević prije tridesetak godina. Naglašavam kako je meritizam devedesetih godina kod nas potpuno ugušio individualni talent, inventivnost, originalnost, pa čak i dugačak i ozbiljan istraživački rad. A već sam rekao da potonje vrijednosti osobno držim *kapitalnima* za demokratski razvoj jedne države.

Izjavili ste da je nacionalizam mrtav. Znači li to da ste raskrstili i s etatizmom, dakle centraliziranom državničkom politikom, te da se zalažete za lokalnu demokraciju Bosne?

— Molim vas da naglasite da ja već godinu i pol dana eksplicitno u medijima ponavljam kako je nacionalizam mrtva ideologija, a ne samo od početka ove predsjedničke kampanje. Ne mislim ni da je taj stav o smrti nacionalizma neko veliko otkriće, ali ljudima je vjerojatno čudno što dolazi od mene. Zaboravlja se da sam se uvijek borio protiv centralizirane vlasti.

Prepoznati jedinstvenost

Lako se zaboravlja i vaša prošlost studentskog vođe, kada su vas po karizmi i privlačnom naboju heretika studenti (prema svjedočenju domaćeg tiska) čak uspoređivali i s Byronom. Kako je došlo do toga da vas danas glasači uglavnom doživljavaju kao staloženog i odveć krutog *političara? Gdje je nestala aura žestokog pobunjenika? I s kim biste voljeli da vas danas usporede?*

— Sad ste me iznenadili, jer doista nisam znao, nisam ni čak čuo da je tu usporedbu od strane studenata itko izrekao ili zabilježio. Da sam i znao, ne bih je nipošto koristio za svoje javno profiliranje.

Zašto ne? Dio glasačkog tijela dobiva se upravo kulturalnim stereotipima; što je primjerice pokazala kampanja Stjepana Mesića kao bećarski dobroćudnog, nasmiješenog čovjeka...

— Možda se dobiva, ali ja se naprosto *nikad* ne bih usudio usporediti s jednim Byronom; to mi je osobno nezamislivo. Ali priznat ću vam da mi je Zlatko Tomčić (dok sam bio u zatvoru) posvetio pjesmu u kojoj me također uspoređuje s Byronom. Odgovor na vaše pitanje s kim bih danas volio da me usporede: ni s kim. To možda izgleda nadmeno, ali prije hih to tumačio kao izraz moje skromnosti. Mislim, naime, da je svaki čovjek neponovljiv i

Mislim da odgovornost prema građanima i privatna odgovornost nisu dvije iste odgovornosti. Kao državnik bit ću apsolutno protiv ukidanja abortusa

jedinstven i nesvediv na bilo koga drugoga. Mislim da je svaki život poseban, da je svako sazrijevanje i svaka emocija krajnje individualizirana i neponovljiva, pa mi je posve strana pomisao da bih želio biti kao netko drugi ili da bih bilo koga drugoga odbio prepoznati kao unikatnu vrijednost. To je misao koju nosim iz mladih dana i zbog nje sam i odabrao liberalizam kao političku ideologiju. Znate zašto se još ne želim pronalaziti u stranim uzorima? Zato jer ne mogu zaboraviti ni na to da mi sada sjedimo i razgovaramo baš u Hrvatskoj, pred hrvatskim glasačima i za hrvatske glasače, dakle u krajnje konkretnom kontekstu. Mislim da je svaka sredina neponovljiva. A mene zanima upravo ta njezina jedinstvenost. Kad putujete Hrvatskom kao političar, ubrzo shvatite i da je svako selo politički različito od svog geografskog susjeda; stalno ste izloženi bogatstvu malih razlika. Nije, dakle, čudno da težim tome da i moja različitost bude prepoznata.

Ako postanete predsjednik, kako mislite očuvati predsjednikovu dostupnost građanima i novinarima?

— Lakše govorim nego što pišem, pa ću u komunikaciji s javnošću više koristiti TV i radio nego pisati kolumne.

Pitanje abortusa

Da li ste za opstanak legalizacije abortusa?

— Opet jedna predrasuda o meni: navodno sam protiv abortusa. To uopće nije istina. Dapače. Kao političar *oduvijek* sam bio protiv zabrane abortusa. Što mislim privatno i što bih učinio u situaciji neželjene trudnoće: to je već mnogo kompliciranije pitanje.

Ali savršeno je irelevantno što mislite privatno; od važnosti je koju ćete politiku prema abortusu zastupati u slučaju da postanete državnik.

— Hvala vam što ne izjednačujete političara i privatno lice; primijetio sam da novinari često izjednačavaju političarevu obitelj i državu. Mislim da odgovornost prema građanima i privatna odgovornost nisu dvije iste odgovornosti. Kao državnik bit ću apsolutno protiv ukidanja abortusa.

Za vrijeme rektora Šunjića i njegova HDZ-a studentima su uskraćeni svi kanali kojima bi mogli sudjelovati u sveučilišnim odlukama ili se čak javno sastajati. Kao studentski vođa što biste poručili mlađoj generaciji? Pregovaranja s novim rektorom ili javne demonstracije?

— Kao student sam bio najsretniji kad mi stariji nisu davali savjete. Isto bih poručio današnjim studentima: *nemojte slušati starije*. Ako me pitate za neki konkretni primjer iz mojih studentskih dana, reći ću vam vrlo jednostavno: kada je pala odluka da se deložira KUD *Ivan Goran Kovačić*, ja sam ispred zgrade *Ivana Gorana Kovačića* okupio tri tisuće studenata i stoga deložacije nije bilo sve dok se za to društvo nije našao novi prostor.

Protiv arhaizacije kulture

Koliko i što čitate?

— Osim novina u zadnje sam vrijeme pročitao i dva romana: *Krijumčarevu kći* Margaret Maron i *Nerudina pismonošu* Antonyja Skarmete.

Kako ocjenjujete, s jedne strane, ulogu Ženskih studija i Mirovnih studija, nastalih kao opreke nacionalno netolerantnom, konzervativnom i patrijarhalnom sustavu klasičnog sveučilišta, a s druge strane, ulogu prodržavnih Hrvatskih studija?

— U programu politike novog smjera SDP-a i HSLS-a izričito smo se založili za ravnopravnost spolova i predložili donošenje zakona s kojim bi se ta ravnopravnost zajamčila u mnogim područjima. Slažem se s vama da su

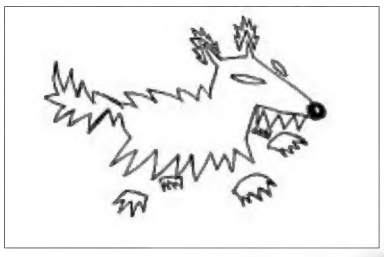

Hrvatski studiji umnogome bili prodržavni, ali u njihovom se osnivačkom konceptu isto tako vidi pokušaj formiranja alteriteta »partijskim« funkcijima i komunističkom ideologijom obilježenog sveučilišnog sustava. Nažalost, Hrvatski studiji su se u praksi prebrzo pristali uklopiti u negativan proces o kome smo već govorili: proces sistematskog političkog arhaiziranja hrvatske kulture. Tome nasuprot, ja podržavam razvijanje sveučilišta sa što manje intervencija države, snaženje civilnog društva, intenzivnu suradnju s nevladinim udrugama. Nemam uvid u konkretne programe Ženskih studija i Mirovnih studija, pa ih ne mogu komentirati, ali u svakom je slučaju svaka demokratska inicijativa dobrodošla. Kod odluke pak o financiranju tih studija, ponavljam, Vlada će morati uzeti u obzir stručnu analizu njihovih programa i dosadašnjih profesionalnih postignuća.

Na ulazu u vaš izborni stožer nalazi se tapiserija s mnogo muških članova HSLS-a i jednom ženskom članicom. Svi muškarci u ruci drže metle ili alate za »popravljanje« ili »pospremanje« društva, samo je Dorica Nikolić prikazana kako zalijeva cvijeće. Mislite li da je uloga žene u suvremenom hrvatskom društvu »dekorativna« na način zalijevanja sobnog bilja i slobodnih aktivnosti domaćice, ili žene vidite kao ravnopravne profesionalne i političke partnere?

— Počevši od vas, ne uočavam da bi žene u nas bile neravnopravne muškarcima. Osim toga, nikada ne govorim o ženama »općenito« niti o »muškoj kulturi« općenito: moja senzibilnost nije na razini paušalnih ocjena ženskog roda. Žene, kao i muškarce, uvažavam svakog prema iskazanim sposobnostima i karakteru; svakoga i svaku *ponaosob*. Nikada ne pričam viceve o plavušama. Ali isto tako moram priznati da me često kolege i kolegice upozoravaju da nisam naučen primijetiti načine na koje se možda spolna diskriminacija u našem društvu zbilja i vrši. Priznajem da na tome moram poraditi.

Što se, po vama, može učiniti na političkom ili profesionalnom planu ako ste na društvenoj margini (pitam s obzirom na Mesićevu izjavu da je političar učinkovit samo ako je u centru)?

— Djelovanje iz centra i djelovanje s margine dvije su različite koncepcije kulture, koju predstavljaju, ako se osvrnemo na hrvatsku kulturnu povijest, s jedne strane Ujević i s druge Krleža. Može se učiniti puno i s jedne i s druge pozicije. Z

suočeljavanje

pozitivne projekcije novog *poglavlja hrvatske kulture, dakle kulture koju više* neće *obilježavati cenzura u medijima...*

Stipe Mesić, predsjednički kandidat

Skliske igre oko centra

U HDZ-u sam bio jer je HDZ tada bio realna politička snaga koja je mogla ostvariti moje političke ciljeve

Nataša Govedić

Drugi izborni krug predsjedničkih izbora započeli ste na HRT-u usporedbom glavnih urednika hrvatskih medija sa »špiclovima«, kao što ste i u Feralu *(22. 1. 2000) svoj odnos s hrvatskim medijima usporedili s odnosom koji je nekoć Napoleona spajao s francuskim medijima: dakle u oba slučaja, navodno, mediji* vrijeđaju *političara sve dok ovaj ne stigne na vlast, a čim je na vlasti — počnu mu se* ulizivati. *U takvoj slici medija, kako i gdje uopće vidite* slobodu *hrvatskih medija?*

— Kad razgovaram s medijima, uvijek polazim od toga da razgovaram s intelektualcima koji razumiju simboliku riječi. Ja se sigurno ne uspoređujem s Napoleonom u smislu da osvajam bilo kakav prostor: valjda je jasno da sam rekao da su nas obojicu novinari blatili i grdili. A reći ću vam i na koga sam mislio kad sam to rekao: na *Slobodnu dalmaciju* i njezina glavnog urednika Josipa Jovića. Sve što sam govorio odnosilo se na neprofesionalnu uređivačku politiku Josipa Jovića glavom i bradom. Jer ako on zadnji dan pred izbornu šutnju ide u javnost s podvalama, s neprovjerenim podacima, to znači da je u službi neke obavještajne službe. Moj problem su obavještajne službe koje su »sjele za vrat« i novinarima i intelektualcima — čak i onima koji su donedavno obnašali vlast. Upustili su se čak i u to da nađu generala koji je izjavio da *neće* prihvatiti onog predsjednika koga izaberu hrvatski građani. Znači da sam imao pravo protestirati protiv neprofesionalizma novinara. A Jović je trebao samo provjeriti svoje informacije prije objavljivanja, i to tako da me nazove i zamoli me da ih komentiram.

Dnevnice i sako u Australiji

Više me zabrinjava što u vašim nastupima nisam zamijetila nikakve pozitivne projekcije novog poglavlja hrvatske kulture, dakle kulture koju više neće obilježavati cenzura u medijima...

— Ako je itko bio za to da imamo slobodu novinara i medija, onda sam to bio ja. Kad sam imao službenu zabranu HDZ-a za suradnju u *Feralu*, *Globusu* i *Novom listu*, ja sam im rekao da mi to nitko ne može zabraniti. Bio sam u zatvoru zato da bih mogao slobodno komunicirati s drugima, kao i drugi sa mnom. A zbog jedne moje izjave tvrditi da nisam za slobodu medija — to je suviše brzopleto, kao što sam možda i ja reagirao suviše brzopleto kad sam davao izjavu na HRT-u. Ta izjava nije mišljena općenito, nego vrlo konkretno. Ponavljam vam: uvijek sam imao i imat ću vremena za sve novinare koji me kontaktiraju. Morate shvatiti moju situaciju: nedavno je i u *Jutarnjem listu* osvanula naslovnica koja me optužuje za novčanu korupciju na temelju svjedočenja Ine Vukić (dakle javljanja čitateljice čiji tekst nije tretiran kao »pismo čitatelja«, nego odmah kao »dokaz«), dakle svjedočenja osobe koja je još u Australiji bila suđena za klevetu. To nije korektno. A o čemu se radi? Novac koji sam u Australiji dobio za rekonstrukciju Sabora predao sam u Hrvatskoj Žarku Domjanu. To je sve. Istina je da su mi u Australiji platili dnevnice i prije devet godina poklonili jedan sako — ali kakvo je to novinarstvo koje raspravlja o sličnim pitanjima. Pazite, ja i sada komuniciram s onima koji su protiv mene. Pa i s Josipom Jovićem — koga inače smatram policijskim doušnikom i nekorektnim urednikom. Ali odgovorio bih mu na svako postavljeno, pa i najprovokativnije, pitanje.

Američki politički marketing ima uzrečicu dostupnost političara je polovica demokracije. *Ako postanete predsjednik, kako ćete osigurati predsjednikovu dostupnost građanima i novinarima (stalnom TV emisijom uživo, kolumnom u novinama gdje odgovarate na pristigla pitanja građana, poštanskim sandučićem u koji građani imaju pravo ubacivati pitanja i sl.)?*

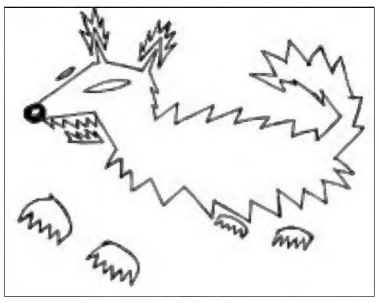

— Kad sam bio predsjednik Vlade, kad sam bio predsjednik Parlamenta i kad sam bio predsjednik Predsjedništva SFRJ, uvijek sam se odazivao na sve pozive novinara. A što se građana tiče: moje kave nisu samo »kave«: kroz njih saznam što ljudi misle i kako se osjećaju, pa onda te stavove i inicijative mogu prenijeti i na drugu stranu.

Politika prije svega

Kad biste morali napraviti hijerarhiju politike, sporta, kulture i znanosti u jednom idealno *demokratskom društvu, kako bi ona glasila?*

— Politici treba dati prioritet — ali ne zato što je ona najvažnija, nego zato što ona regulira sve odnose i otvara prostor za sve druge djelatnosti. Na drugo bih mjesto stavio znanost, onda kulturu i sport.

Koje kulturne skandale pamtite u Tuđmanovim devedesetima?

— Pamtim da se događao skandal za skandalom. Skandal je bila predaja kinematografa u državne ruke, skandal je bilo nefinanciranje kulture, skandalozno

Mijenjao sam nazive stranaka, ali nisam mijenjao uvjerenja

je bilo forsiranje kiča, skandal je bio progon najboljih hrvatskih pera koja su otišla u egzil, skandal je tretman Šnajdera.

Za kakve ćete se inicijative u kulturi vi zalagati?

— Ono što svakako treba regulirati je sustav financiranja kulture.

Mislite da je 1% novca iz državnog proračuna koji je nova Račanova vlada odvojila za kulturu dostatan?

— I to je povećanje već značajno. Kad pogledate koliko je od Vlade dobivala Herceg-Bosna, dakle produkt jedne totalno pogrešne politike, a to su milijuni i milijuni maraka, onda vam nije jasno kako je kultura uopće mogla opstati. Za utjehu, mislim da će nova Vlada vrlo povoljno definirani status kulturnih mecena i stranih ulaganja. Mislim da ulaganje u kulturu nije ulaganje u »razonodu«, nego ulaganje u razvoj društva. HDZ je želio kulturu poslušnika, iz čega je proizašao niz bezvrijednih dvorskih kipara, dvorskih pisaca i dvorskih režisera. Mislim da bi prioritet nove Vladine politike i strategije razvoja trebalo biti stvaranje srednjeg (građanskog) sloja kulture, kao najvažnijeg nosioca kulturalnih promjena.

Član partije ili marginalac

U TV emisiji »2 u 9« Romana Bolkovića izjavili ste kako ste članom komunističke partije i HDZ-a bili zato jer »ne vjerujete da se na poziciji margine politički išta može napraviti«. Zašto tako mislite?

— Ako se u Jugoslaviji netko htio afirmirati društveno ili profesionalno, on je morao biti dio sistema. Ako ste htjeli dobiti stipendiju, specijalizaciju ili doktorat, morali ste biti dio sistema. Nisi mogao ni u čemu uspjeti ako nisi bio član Partije. Bio si osuđen na život na margini.

A političaru je, po vama, ispod časti biti na margini? Političar živi samo za to da bude u centru pozornosti?

— Kad si na margini onda *nisi* političar. Onda se politika bavi tobom, a ne ti njome. *Demokratski* angažman poduzet u okviru jednog *lošeg* sistema ne mora značiti da je i sam taj angažman loš — da tog demokratskog angažmana u KP nije bilo, ne bi bilo ni Ustava iz 1974. godine, ni demokratskih promjena 1991. godine.

Kako biste distribuirali ratnu krivnju na prostoru bivše Jugoslavije? Jesu li svi jednako krivi ili postoje razlike?

— To je posve jasno: Milošević je najavio i isplanirao rat, on nije htio *nikakvu* Jugoslaviju, ni federalnu ni konfederalnu, nego je htio Veliku Srbiju (na račun Bosne i Hrvatske), za čije se stvaranje spremio boriti oružjem, a ne diplomacijom. Milošević je osnovni i glavni krivac. Drugi krivac je Franjo Tuđman, koji niti je razumio Miloševićevu politiku, niti je razumio globalna politička kretanja. Ali bio je impresioniran uspjesima Miloševićeve politike, zbog čega je i pristao na podjelu Bosne — s katastrofalnim posljedicama po obje strane. Krivac je i međunarodna zajednica, koja je dozvolila tri godine opkoljenog Sarajeva bez da je išta poduzeto. Svijet je, dakle, kriv »nečinjenjem«.

Što mislite o fenomenu hrvatskog intelektualca koji uvijek odabire šutnjom legitimirati represivni sistem kojemu služi?

— Mislim da to nije samo problem hrvatskih, nego svih intelektualaca, koji bi se tako rado odnosili »kritički« prema stvarnosti, ali rizik te kritičnosti još bi radije prepustili drugima, po mogućnosti političarima. Naravno da taj mehanizam ima vrlo negativne posljedice.

Možete li komentirati opoziciju monopolu hrvatskog sveučilišta koja je nastala kroz osnivanje Mirovnih i Ženskih studija s jedne strane, naspram vrlo militantnih i prodržavnih Hrvatskih studija s druge?

— HDZ je kroz Hrvatske studije sebi htio stvoriti podobnu logistiku, a kako HDZ-a kao pokreta više nema, vjerojatno će i Hrvatski studiji ubrzo doživjeti transformaciju. O Mirovnim i Ženskim studijima ne znam dovoljno.

Kada treba napustiti brod?

Kako ćete izbjeći stvaranje nove podobnosti, već manifestirane darivanjem Murtićevih grafika »istaknutim podobnicima«?

— Takve slučajeve će spriječiti činjenica da su na vlasti šestorica ljudi iz različitih stranaka, pa će svatko svakom biti kontrolni faktor. Možda će doći do ekscesnih situacija, ali neće biti monopola. Ove grafike su dokaz da čim nema procedure, nema ni demokracije. Demokracija je uvijek i prije svega procedura. Zamislite koliko je ordena tajno podijeljeno za vrijeme HDZ-a, pa se nitko nije oko toga uzbudivao. Sada se stvari ipak saznaju, pa i sama javnost djeluje kao kritična masa.

Da li ste za lokalnu demokraciju Istre i Bosne?

— Ja sam za to da se sve granice lako prelaze i da granice spajaju, a ne razdvajaju mirnodopske države i narode. A još sam i više za to da budemo dio Europske unije u kojoj će narodi živjeti unutar vlastita kulturnog korpusa, a po principima poštivanja europskog konsenzusa.

Nezamislivo vam je da Istra danassutra izglasa samostalnost ili status zasebnog kantona unutar Hrvatske?

— To je potpuno nerealno; Istra se želi razvijati kao regija u okvirima europske Hrvatske.

Poznato je da ste sudjelovali u radu nekoliko vrlo različitih stranaka, od kojih su dvije (KP i HDZ) držale čvrsti politički monopol. Osjećate li se krivim zbog pristanka uz njihove programe?

— Nema čovjeka koji je baš uvijek u svemu u pravu, ali nema ni onoga tko je za sve kriv. Drugim riječima, čovjek, naročito političar, uvijek živi u intervalu između zacrtanog i ostvarenog cilja: boriš se za neke ciljeve, onda ih ostvariš i ideš dalje. Kad sam smatrao da je Hrvatska ugrožena Miloševićevom najavom rata, ja sam bio za to da se što prije osamostalimo i time pripremimo za taj rat. U HDZ-u sam bio jer je tada HDZ bio *realna* politička snaga koja je mogla ostvariti moje političke ciljeve. Kad sam vidio da HDZ-ov »brod« ide krivim smjerom, ne u europsku luku, nego u Paragvaj, svakako da sam izašao iz HDZ-a. Mijenjao sam nazive stranaka, ali nisam mijenjao uvjerenja. Budući da mene gospodin Budiša stalno običava citirati, prikazujući pritom sebe kao čovjeka koji nikad nije mijenjao uvjerenja, sad ću prvi put citirati ja njega: gospodin Budiša je prije nekoliko godina decidirano izjavio da *ni u jednoj varijanti* neće surađivati sa SDP-om, jer su HSLS i SDP »dijametralne suprotnosti«, a sad je, kako znamo, ipak pristao na suradnju sa SDP-om. I on je, dakle, u nečemu promijenio mišljenje; ne samo ja.

Dugi i kraći zatvor

Hoćete reći da ste obojica politički oportunisti?

— Nije to oportunizam: ako se želite baviti politikom, vi morate donositi odluke kad za to postoji kritična masa. Ja sam mogao odmah poslije dogovora Tuđmana i Miloševića o podjeli Bosne reći Tuđmanu da nemam više o čemu s njim razgovarati, pa bih lijepo, kao i svi prvi pijetlovi, odmah završio u juhi. A ja sam htio *ostvariti* svoje ciljeve. Ja imam životni cilj uključenja demokratske Hrvatske u Europsku uniju i NATO-pakt.

Što čini zatvor političaru? To pitam s obzirom na vaša osobna zatvorska iskustva, kao i na činjenicu da današnju hrvatsku politiku većinom vode zatvorske žrtve 1971. godine (među kojima je i Dražen Budiša).

— Dugi zatvor mogu izdržati samo izuzetno jake ličnosti, tipa Nelsona Mandele, jer dugi zatvor čovjeka potpuno izuzme iz normalnog tijeka stvarnosti. Kraći zatvor još eventualno može ojačati čovjeka i pokazati mu kako se kasnije uključiti u život još aktivnije i ambicioznije. Što se tiče mog zatvora, ja sam osobno amnestirao sve one koji su me onamo smjestili i nikoga nisam niti nastavio, niti počeo mrziti zato jer sam neko vrijeme proveo iza rešetaka. Čak i oni koji su me gonili, bili su isto tako žrtve sustava koji me gonio kao što sam to bio i ja. Ležeći u zatvoru često sam razmišljao u čemu je razlika između mene i stražara ispred mojih vrata: samo u tome što je meni bilo toplije, a on se vani smrzavao.

Koliko i što čitate?

— Moram reći da čitam dosta, jedino sam u izbornoj kampanji malo pokleknuo. Od dobrih knjiga svježe pročitanih izdvojio bih *Alkemičara* i rečenicu: »Ako nešto žarko želiš, cijeli svijet će se udružiti da to ostvariš.« Z

razgovor

Hrvoje Kraljević, matematičar i političar

Vrijeme inventure

Trebamo doći do osnovnih podataka o radnom standardu sveučilišta i znanstvenih novaka. Bojim se da će podaci biti katastrofalni

Davorka Vukov-Colić

Naš je prvi korak temeljita inventura Ministarstva da znamo na čemu smo i odakle početi. — kaže prof. dr. Hrvoje Kraljević (HSLS), najavljujući u Ministarstvu znanosti i tehnologije veliko višemjesečno pospremanje prije velikih zahvata i značajnih odluka. Novoimenovani ministar znanosti i tehnologije u novoj Račanovoj Vladi to će Ministarstvo nastojati učiniti nezaobilaznim, što i ne bi smjelo biti tako teško, ukoliko će se pobjednička koalicija držati predizbornih obećanja i programa prema kojima »znanost, obrazovanje i kultura nisu potrošnja, nego razvojna snaga suvremenog društva«.

Vrsni matematičar, redovni profesor i do prošloga tjedna dekan Matematičkog odjela PMF-a u Zagrebu, Hrvoje Kraljević očekuje obećano povećanje sredstava iz proračuna, kao prijelazno rješenje na putu stvaranja zaklada, te obećava puno više javnosti u radu Ministarstva no do sada. Javnost ne mora znati za svaku pojedinačnu odluku, kaže, ali za nju mora znati barem akademska i znanstvena javnost koje se to neposredno tiče.

— Na taj se način počelo raditi devedesetih, u vrijeme prvoga ministra Muftića, ali je to ubrzo nestalo pod izgovorom da moramo napustiti *samoupravljanje*, što je notorna glupost. Samoupravljanje je jedno, a drugo je znanstvena i akademska samouprava — kaže protukandidat Marijanu Šunjiću na izborima za rektora Sveučilišta u Zagrebu 1991. godine.

Za razliku od Ministarstva kulture i Ministarstva prosvjete i sporta, koja su uvijek bila u žiži javnosti, a njihovi ministri nesmiljeno kritizirani i bučno smjenjivani, Ministarstvo znanosti i tehnologije radilo je proteklih godina bez mnogo javnog interesa i galame, čak i onda kada je to činilo bez čelnoga čovjeka, budući da nakon odlaska starog, Vlada mjesecima nije smatrala potrebnim imenovati novoga ministra. Kakav odnos prema znanosti i visokom školstvu, takav odnos i prema Ministarstvu. U zemlji u kojoj su najviši politički dužnosnici donedavna za kilo mozga davali dvije marke, novi će ministar imati pune ruke posla da stvori uvjete za veću autonomiju sveučilišta, sigurnije financiranje i objektivniji odabir znanstvenih projekata ili veći prodor hrvatske znanosti u svijet, u kojemu se već dogodila informatička i tehnološka revolucija, a količina znanja se udvostručava svakih deset godina.

Na proteklim parlamentarnim izborima, znanost, kultura i obrazovanje nisu bili nimalo privlačna predizborna tema. Tijekom prvoga kruga predsjedničkih izbora na sučeljavanje predsjedničkih kandidata s novinarima OTV nije pozvao nijednoga novinara koji prati znanost i kulturu; predstavljajući jednoga od kandidata, voditeljica je nakon teških pitanja, poput onih u vezi s revizijom pretvorbe i tajnim službama, usputno zbrzala, kako reče, i jedno »lakše« o položaju znanosti... Što vi na to kažete?

— U pravu ste, pitanja o tome gotovo da i nije bilo. Međutim u kampanji za parlamentarne izbore koalicija SDP/HSLS dala je jasno do znanja da ozbiljno računa na pamet, tvrdeći da proračun treba smanjiti za 17 do 20 posto, ali istodobno povećati stavke za znanost, prosvjetu i kulturu. Nadam se da će tako biti, a osobno ću se zalagati za to da se toga doista držimo. Za znanost i visoko školstvo do sada se izdvajalo jedva jedan posto društvenog bruto proizvoda, što je jako malo u usporedbi sa svjetskim prosjekom. Doduše, u nekim zemljama taj je postotak čak manji nego u nas, ali se u njima znanost i sveučilište, osim iz proračuna, financiraju i iz drugih izvora.

Jedan naprama dva

Hoće li se i u nas u skorijoj budućnosti usvojiti neki model dodatnog financiranja? Novi ministar kulture Antun Vujić u ime SDP-a i Ivo Škrabalo u ime vaše stranke u nedavnim su razgovorima za naš list spominjali instituciju zaklade. Računate li i vi s tim?

— Gospodarstvenici kažu da još nije privatizirano sedamdeset posto privrede, jer nisu privatizirani neki veliki sustavi, a doći će i do revizije nezakonite privatizacije. Zalagat ću se za to da se od sredstava dobivenih iz tih izvora određeni dio — jedan, dva ili tri posto — odvoji za osnivanje posebne zaklade za znanost. Na taj način svojedobno su nastale zaklade u Njemačkoj. Prilikom privatizacije *Volkswagena* pedesetih godina, na primjer, stvoren je *Volkswagen Stifftung*, koji danas raspolaže glavnicom od tri milijarde DEM! Sličnu, moćnu zakladu, u Njemačkoj je stvorila i kemijska industrija, a nešto takvo ima i Amerika — sjetite se samo zaklade *National Science Foundation*. Međutim takvo što ne postiže se preko noći, a do tada, u nas treba izdvajati više sredstava iz samoga proračuna.

Kazna za marljive

Neki fakulteti poput FER-a mogu ostvariti vlastite prihode, za razliku od, recimo, Matematičkog odjela PMF-a ili većine studija na Filozofskom fakultetu, kojima je to zbog same prirode predmeta mnogo teže. Različiti prihodi znače i različite standarde studiranja i rada, što na svojoj koži osjećaju i profesori i studenti. Kako to ujednačiti?

— Anomalija je da se iz proračuna svi fakulteti jednako financiraju, bez obzira ima li netko mogućnost dodatne zarade ili je nema. Zbog veće mogućnosti zarade ljudi na nekim fakultetima imaju i veće plaće. Neki pak dodatno zarađuju iznajmljivanjem viška prostora, dok na drugima nema ni minimalnog prostora za normalno odvijanje nastave. Treba, dakako, ohrabriti sve fakultete koji uz normalnu djelatnost dodatno zarađuju, ali se znatno manjim plaćama ili lošijim uvjetima rada ne smiju kažnjavati oni koji to ne stignu i ne mogu zbog broja studenata, nedostatka prostora ili zbog same prirode područja kojim se bave.

U Njemačkoj navodno šezdeset posto sveučilišta financira industrija, dok iz državnog proračuna odlazi novac samo fakultetima koji se bave fundamentalnim područjima znanosti i onima za koja privreda nije izravno zainteresirana. Vidite li i u nas budućnost u takvom modelu financiranja?

— Nešto slično mora se dogoditi i u Hrvatskoj, ali to ne ide preko noći. Kao prvo, tomu treba prilagođavati porezni sustav, koji će poticati takvu vrstu ulaganja, a ne činiti ga besmislenim. Kao drugo, i još važnije, u gospodarstvu se treba početi proizvoditi, a ne samo trgovati. U posljednjem desetljeću u nas se samo trgovalo, a trgovina — naročito onakva kakva je cvjetala u nas — nije imala naročitu potrebu za ulaganjem u znanost, nove tehnologije i visoko obrazovanje. Osim na samom početku demokratskih promjena 1990. godine, kada ste imali dojam da postoji politička volja za vraćanje znanosti, prosvjete i kulture na određenu razinu, sve ono kasnije — naročito u vrijeme Vlade Nikice Valentića — bilo je guranje tih područja u zapećak. Sjećam se kada je 1993. godine tadašnji premijer Valentić nabrojao osam prioriteta hrvatske politike, među kojima nije bilo ni znanosti, ni prosvjete, ni kulture. U to je vrijeme prvi i glavni zadatak bilo oslobađanje zemlje, ali to nije mogao i nije smio biti izgovor za zaboravljanje svega ostaloga. Takav odnos nastavljen je i kasnije, u oslobođenoj Hrvatskoj, kulminirajući posljednje dvije godine. Doduše, u prvoj polovini 1998. godine kada je u prvom naletu uvođenja PDV-a prikupljeno u proračun mnogo više novca od očekivanoga, rečeno je da će se od njega znatna svota odvojiti za znanstvene projekte i novake, ali već ujesen Škegrina se procjena pokazala krivom, pa u izvršenju proračuna svota za znanost ne samo da nije povećana, nego je smanjena! Naš Fakultet, kao i drugi, dobio je za redovito održavanje samo 75 posto odobrenog novca, pa nismo mogli za pola godine platiti režije. Problem je riješila Vlada, naredivši državnim tvrtkama da nam ne isključuju plin i struju, što samo vodi u povećanje unutarnjeg duga i srljanje u blokadu. Iako je ostao dužnik *Elektre*, Fakultet ne može naknadno dobiti novac za prošlu godinu i podmiriti dug. I ugovoreni projekti bili su financirani u znatno manjem iznosu od odobrenoga; u jednom trenutku prestalo je zapošljavanje novaka... Poučen ovakvim iskustvima, kao ministar u prvome ću se redu zalagati za to da se doista poštuje ono što je u proračunu predviđeno za određene djelatnosti. Posljednje dvije godine to se apsolutno nije poštivalo.

Zakon zakulisnih igara

Što je u prošlome desetljeću učinjeno loše, a što kao prvo namjeravate ispraviti u svome mandatu?

— U visokom školstvu učinjena je velika greška s Nacionalnim vijećem za visoku naobrazbu. Zakon o visokim učilištima vrlo ga je dobro zamislio, a Vijeće je trebalo detaljno snimiti i temeljito analizirati stanje visokog školstva. Predviđeni su domaći i strani recenzenti, kao i temeljita samoanaliza svakoga učilišta, a na osnovu toga, Vijeće je trebalo predložiti mrežu visokih učilišta za cijelu Hrvatsku. Međutim, nakon što je zadani rok od godinu dana prošao, Vijeće ništa nije napravilo, pa je produžen za sljedećih pet godina. Prije tri mjeseca prošao je i taj rok, i opet ništa. Za sve to vrijeme Vijeće se bavilo jedino davanjem mišljenja o programima novih studija, što po zakonu, doduše, jest njihova dužnost, ali ne i glavna, a ispalo je da samo to radi. Tako se rasprava o programima novih studija vodila u Vijeću, umjesto u sveučilišnim tijelima, kao što su Senat, a prije toga Odbori za nastavu. Osim toga, recenzenti Vijeća bili su tajni, što je u principu u redu, ukoliko su kvalitetni i kompetentni za neko područje, no birali su se na vrlo čudan način. Tako je studij matematike — a znam to slučajno, jer nas je čovjek nazvao i predstavio se — recenzirao eksperimentalni fizičar. Nekim čudnim zakulisnim igrama nekome se nešto odobravalo, a drugome odbijalo. Tako je, izgleda, bilo i s ukidanjem Studija filozofije u Rijeci. Nisam podrobno upoznat sa slučajem, ali mi se čini jako čudnim.

Želite li reći da su o tome odlučivali i neki politički razlozi?

— Tako djeluje.

Kako bi Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu trebalo ubuduće raditi?

— Prije svega, mora se rekonstruirati, jer je i formirano na čudan način i ne baš u skladu sa zakonom. Na njegovu čelu stalno je bio isti predsjednik, akademik Slaven Barišić, iako je bilo jasno da pod njegovim vodstvom Vijeće ne funkcionira kako treba. Barišićevo djelovanje nanijelo je prilično štete visokom školstvu,

Hrvoje Kraljević rođen je 1944. godine u Zagrebu. Teorijsku fiziku diplomirao je 1966. na PMF-u u Zagrebu, a matematiku magistrirao 1968. i doktorirao 1973. godine. Na Matematičkom odjelu PMF-a u Zagrebu bio je asistent (1966-1973), docent (1973-1976), izvanredni profesor (1976-1982), a od 1983. godine redoviti je profesor. Na istom Fakultetu bio je direktor (1983-1987), a od 1991. godine je dekan.

Održao je 24 predavanja i referata na znanstvenim skupovima, pretežno međunarodnim, te tridesetak predavanja na poziv drugih znanstvenih centara. Držao je nastavu iz 22 kolegija na dodiplomskom studiju matematike, te 19 kolegija na postdiplomskim studijima matematike, fizike i građevine. Objavio je tridesetak znanstvenih radova, jedan sveučilišni i dva srednjoškolska udžbenika.

Član je HSLS-a od 1990, te zastupnik u Zastupničkom domu Hrvatskog državnog sabora od 1998. godine. Od 1992. godine dopisni je član HAZU. Dobitnik je nekoliko nagrada s područja znanosti, među kojima je najznačajnija *Ruđer Bošković* 1984. godine.

naročito u kombinaciji s djelovanjem bivšega rektora i njegova kuma Marijana Šunjića.

Na izboru za rektora Sveučilišta u Zagrebu 1991. godine bili ste protukandidat Marijanu Šunjiću. Što je to u izboru prevagnulo na njegovu stranu?

— Izbore sam izgubio u drugome krugu. Rektora Sveučilišta birala je Skupština Sveučilišta u kojoj su jedna trećina bili predstavnici fakulteta, druga predstavnici instituta, a treća trećina predstavnici studenata. Čuo sam da su instituti na određen način bili ucijenjeni, budući da je kandidat Šunjić, kao tadašnji zamjenik ministra znanosti, mogao izravno utjecati na financiranje instituta, pa je već samim time u zraku visjela prijetnja: ne glasujete li za mene, ostat ću zamjenik ministra znanosti, a onda ćete ovisiti o meni. Navodno je i tadašnji predsjednik Skupštine Jure Radić sugerirao predstavnicima studenata da glasuju za mojega protivnika. Općenito, cijeli je izbor bio prilično čudan, a još je čudniji bio ponovni izbor 1994. godine protiv čega sam javno istupio oštrim reagiranjem u *Vjesniku*. Upravno vijeće Sveučilišta, koje je po zakonu trebalo prikupljati kandidature, radilo je, naime, na način da je jedan od njegovih članova telefonom nazivao dekane, obraćajući im se riječima: *Prof. Šunjić se ponovno kandidirao, jeste li suglasni s njegovim drugim mandatom*? Jedan od njih, profesor Geotehničkog fakulteta u Varaždinu, nije dao suglasnost, nakon čega je — slučajno ili ne — smijenjen dekretom i prestao biti članom Senata, a potpredsjednik HDZ-a Marijan Šunjić ponovno je izabran za rektora neznatnom većinom glasova, a i ta većina je postignuta glasom samoga rektora i njegovih troje prorektora.

Favorit predsjedničkih dvora

Nakon takvih iskustava, nadam se da će sljedeći izbor rektora biti doista demokratski. Ne kažem da izbor dr. Branka Jerena nije bio u redu, ali javnost je znala da je, kao savjetnik za znanost predsjednika Republike, bio favorit Predsjedničkih dvora. Želio bih da ubuduće izbor rektora kao i druge stvari u visokom školstvu ostanu potpuno izvan politike.

Što još podrazumijevate pod autonomijom sveučilišta? Tko bi, na primjer, trebao imenovati redovne profesore?

— U nas se često koristi argument da na Zapadu — u Austriji ili Njemačkoj — ministar imenuje redovne profesore, pa zašto ne bismo i mi. To je istina, ali na Zapadu je to formalnost, a ne stvarni politički utjecaj. Mislim da bi u nas dobro došle i neke promjene u zakonu, iako ne mislim da je zakon kriv za pomanjkanje autonomije sveučilišta. Zakon o visokim učilištima dosta je dobar, za razliku od Zakona o znanosti gdje imam primjedbi. U znanosti treba više autonomije, što ne znači da znanstvenici mogu imati apsolutnu slobodu i raditi što hoće, a da država to mora bespogovorno plaćati, ali im je zasigurno potrebno više sloboda nego do sada. Odlučivanje o problemima znanosti, financiranju i imenovanju ravnatelja instituta sada je suviše centralizirano i previše u rukama ministarstva. Time se trebaju baviti više znanstvenici, a manje državni službenici.

Što vam u tom načinu odlučivanja u području znanosti posebno smeta?

— Nacionalno vijeće za znanost neko je vrijeme prilično dobro djelovalo, ali po zakonu predsjednik tog Vijeća mora biti predsjednik Vlade, što mislim da nije dobro. Predsjednik Vlade može biti prisutan u Vijeću kada to želi, ali nije dobro da bilo on, bilo ministar znanosti predsjedavaju takvim tijelom.

Treba li po vašemu mišljenju Ministarstvo kreirati politiku znanosti i sveučilišta ili bi trebalo biti njihov servis?

— Apsolutno servis! Osim toga, u radu Ministarstva treba puno više javnosti, posebno u doba eksplozije Interneta, kada je komunikacija među samim znanstvenicima, ali i među znanstvenicima i javnosti vrlo pojednostavljena. Toga već ima, ali toga treba mnogo više. Potrebno je i znatno više javnih rasprava, ali sadržajnih, a ne formalnih po sistemu *vi samo pričajte, a mi ćemo raditi po svome*, kao što je to svojedobno činio Stipe Šuvar, komentirajući javnu raspravu o tadašnjem novom Zakonu o usmjerenom obrazovanju. *O njemu smo dobili kritičke primjedbe i prigovore sa svih srednjih škola i fakulteta, što znači da smo ga dobro pogodili i da ga ne treba mijenjati. Kada se protiv zakona svi bune, znači da je dobar*, rekao je Šuvar.

Ministarstvo bez ministra

Zašto je Ministarstvo znanosti i tehnologije posljednjih godina bilo tako tiho i nezamjetljivo?

— Zato što su i znanost i tehnologija bile na repu društvenog interesa, pa nije čudo da je Ministarstvo ponekad bilo prolazna stanica u nečijoj karijeri. Tko se još sjeća da je Ivo Sanader dobrih pola godine bio ministar, kada se cijelo to vrijeme pripremao za posao u Ministarstvu vanjskih poslova, učeći jezik u Engleskoj. Nakon što je Ivica Kostović sa čela Ministarstva otišao na dužnost predstojnika Ureda predsjednika Republike, gotovo pola godine nije imenovan novi ministar. Na upit kada će ga imenovati, premijer Zlatko Mateša odgovorio je da će to učiniti kada se donese novi proračun. Kao da je htio reći: *neću ga imenovati sada da me još jedan ministar ne gnjavi za novac!* Tako je i bilo: Milena Žic-Fuchs imenovana je ministricom tek nakon donošenja proračuna. Između odlaska starog ministra Branka Jerena i dolaska novoga, Ivice Kostovića, također je bila vremenska rupa, a sam Kostović više se bavio osiguravanjem sredstava za izgradnju luksuznog Instituta za temeljna medicinska istraživanja nego drugim problemima u Ministarstvu. Ne mislim da će Institut sam po sebi biti loš, ali mi se čini da je za naše skromne prilike suviše novca utrošeno na sam izgled zgrade.

Treba li tako maloj zemlji s tako devastiranim zdravstvom, u kojemu nedostaju osnovni uvjeti rada, jedan takav Institut za temeljna medicinska istraživanja?

— Nije jasno što se doista podrazumijeva pod *temeljnim*, jer u Institut nema pristup biologija, fizika i neke druge znanosti koje su temelj medicine kao znanosti. Pitate me treba li nam takav institut? Ako u nekom dijelu znanosti imamo izuzetnu vrsnoću, a — sudeći prema dr. Kostoviću, koji je kao znanstvenik imao određene uspjehe u svjetskim razmjerima — čini se da je doista imamo, onda je dobro tako nešto podržavati. Takav centar s visokim stupnjem izvrsnosti podiže ugled Hrvatske u znanstvenom svijetu.

Možemo li u istraživačkom i znanstvenom radu, u situaciji u kakvoj jesmo, doista ići u korak sa svijetom?

— U mnogim područjima možemo i jesmo u vrhu svjetske znanosti. Istraživanja u nekim disciplinama unutar matematike apsolutno su u vrhu svjetske znanosti, toga ima u fizici, medicini... Ne bih dalje nabrajao da nekoga ne izostavim.

Je li to uspjeh određenih instituta ili pojedinaca?

— Prije bih govorio o uspjehu pojedinaca. Naravno, u našoj znanosti ima puno toga što ne bi trebalo biti financirano kao znanost, iako ne kažem da je nepotrebno.

Što je s Institutom Ruđer Bošković, koji godinama jedva životari? Nestao je Končarov institut, koji je nekada bio značajan. Kakva je uopće sudbina više od dvadeset instituta u Hrvatskoj?

— O *Ruđeru Boškoviću* bojim se naprečac govoriti. Potrebna je ozbiljnija javna rasprava o tome da li ga i kako restrukturirati, treba li smanjiti broj ljudi, kuda ga usmjeriti... Velika je greška bila potpuno ga izgurati sa Zagrebačkog sveučilišta. Možda je trebao biti njegov institut ili se povezati sa svim sveučilištima. Nakon donošenja Zakona o visokim učilištima 1993. godine osnovano je nekoliko novih instituta, a jedan od njih je i onaj za energetiku *Hrvoje Požar*, direktor kojega je do sada bio Goran Granić, a financira ga u dobroj mjeri HEP. Dobro je da postoje takvi instituti za potrebe privrede. Takav je *Plivin*, takav je nekada bio *Končarov*. Devastacijom Končarova instituta koji je svojedobno zapošljavao tisuću ljudi, načinjena je golema šteta.

Zalagat ću se za to da se od sredstava dobivenih iz privatizacije, određeni dio — jedan, dva ili tri posto — odvoji za osnivanje posebne zaklade za znanost

Sistem glavarine

Što mislite o sadašnjem načinu financiranja i odobravanja znanstvenih projekata?

— Način je dobro zamišljen i u početku je krenulo dobro, ali se ubrzo pokazala potreba za boljim sistemom recenziranja. Kao što se nekada dodjeljivala *glavarina*, tako i sada znanstvenik dobiva određenu svotu novca, no na nekim sam se primjerima uvjerio da ni to nije procijenjeno na pravi način, jer nije bilo prave recenzije. Treba težiti tome da projekte u budućnosti financiraju različite zaklade, a ne samo jedna i ne samo iz proračuna. *National Science Foundation* u SAD-u odobrava novac samo za deset posto prijavljenih projekata, dok se ostali moraju snalaziti tražeći druge izvore. U svakom slučaju, potrebna je raznolikost i prije svega stalnost financiranja, koja omogućuje kakvo-takvo planiranje projekata. Ovako kako se radilo posljednje dvije godine, ni fakulteti, ni instituti ne mogu baš ništa planirati, jer ne znaju kada će im i hoće li im uopće biti isplaćena odobrena sredstva. Cijele prošle godine za odobrene projekte isplaćene su samo dvije dvadesetčetvrtine, zatim su slučajno kapnule još dvije rate... Rad na taj način postaje besmislen.

Znate li koliko je u takvim uvjetima prošle godine uopće realizirano znanstvenih projekata?

— Nemam takvih podataka, zbog čega i kažem da je potrebna temeljita inventura. Trebamo doći i do osnovnih podataka o radnom standardu sveučilišta i znanstvenih institucija: od toga kako su informatički opremljeni, do toga koliko u studentske biblioteke dolazi recentnih knjiga i časopisa. Bojim se da će podaci biti katastrofalni, naročito kad je riječ o nabavi nove znanstvene literature i časopisa. Ministarstvo iz proračuna financira određeni broj časopisa — na Matematici sedamdesetak naslova — ali za prošlu godinu pretplata nije plaćena, pa su prestali dolaziti. Ljudi se svakako snalaze, putem Interneta ili ih posuđuju i fotokopiraju od kolega iz Ljubljane, ali to nije rješenje. Knjige se pak mogu nabaviti samo iz sredstava odobrenih za projekt ili iz vlastitog prihoda fakulteta, dok Otvoreno društvo s vremena na vrijeme objavi natječaj za financiranje kupnje knjiga, ali isključivo za naslove iz područja društvenih znanosti. Nedavno mi je jedan kolega iz Danske pričao kako u njih sveučilišni profesor uz plaću dobiva dodatak za nabavu knjiga, časopisa i obnovu kompjutorske opreme, bez obzira na odobrene projekte. Takvo nešto možda bi s vremenom i u nas trebalo uvesti.

Priljev mozgova

Prema nekim istraživanjima — tvrdi Slaven Letica — svaki drugi mladi čovjek rado bi napustio Hrvatsku, jer u njoj ne vidi budućnost. Posljednjih godina sve više visoko obrazovanih Hrvata odlazi u svijet u potrazi za boljim uvjetima rada. Kako zaustaviti odljev mozgova?

— To nipošto ne smijemo zaustavljati!

Kako to mislite?

— Cirkulacija mozgova mora postojati, odljev mozgova nije nikakva katastrofa. Grozno je, naravno, kada pedeset posto mladih želi otići iz zemlje, ali samo pozitivan trend u gospodarstvu, podizanje standarda, zapošljavanje i optimizam u društvu to može brzo i bitno promijeniti nabolje. Nikakve administrativne mjere. Neki su na Sveučilištu čak prigovarali zašto pišemo preporuke ljudima za odlazak u inozemstvo, što je apsurdno. Ne možete ljudima zabraniti odlazak. Ako u SAD dolaze stručnjaci iz cijele Europe, a u novije vrijeme i s Dalekog istoka, zašto ne bi i iz Hrvatske? Odljeva će uvijek biti, a ako budemo pametni i uspješni, jednog lijepog dana možda će biti i priljeva.

Što mislite o rivalstvu Filozofskog fakulteta i Hrvatskih studija?

— Ne bi bilo loše kada bi Zagreb imao dva sveučilišta, u slučaju, naravno, da postoji mogućnost njihova financiranja. Ali, osnivanje paralelnog studija, na način da se oba financiraju iz novca poreznih obveznika, a državnim stipendijama potiče studiranje na jednomu od njih, više je nego loša konkurencija. To nije ni konkurencija, nego protežanje jednoga na račun drugog. Mislim da su prilikom osnivanja Hrvatski studiji trebali ostati na razini neke vrsti jednogodišnjeg, poslijediplomskog studija. Budući da su već osnovani, ne možemo ih ukidati dekretom, ali možemo o njima provesti široku javnu raspravu i vidjeti kako dalje, da i u budućnosti ne bi nastala inflacija nekih studija, kao u slučaju studija novinarstva koji se u Zagrebu sada može slušati na tri fakulteta.

U sveučilišnim krugovima slušam prigovore kako je zbog nemogućih i nelogičnih kriterija za valorizaciju znanstvenoga rada nekima vrlo teško, a drugima vrlo jednostavno postići više znanstvene stupnjeve. Medicinaru ili fizičaru je, primjerice, mnogo lakše objaviti znanstveni rad u stranom časopisu nego nekom kroatistu ili lingvistu. Kakva su vaša iskustva?

— Različita područja znanosti doista moraju imati različite, a ne uniformirane kriterije za valorizaciju rada, kakvi su bili do sada. Oni čak ni u matematici nisu dobro riješeni, jer ih je Područno vijeće za prirodne znanosti propisalo prema modelu za kemiju i fiziku. No ono što vrijedi za kemiju i fiziku, ne vrijedi za matematiku. Kada smo taj model eksperimentalno primijenili na tri europska sveučilišta u Bologni, Budimpešti i Grazu, ustanovili smo da kriterijima propisanima u nas može udovoljiti samo sedam posto njihovih profesora! Ne zato što su suviše teški, nego zato što su neodgovarajući.

Besmisleni kriteriji

I kako ih vaši kolege ipak uspijevaju ispuniti?

— Tako da se ne drže propisanih odredbi, nego ih tumače na razumniji način, što dokazuje besmislenost postavljenih kriterija.

Tko određuje te kriterije?

— Određuje ih ministar podzakonskim aktom, na prijedlog Područnog vijeća za određeno područje znanosti, što je loše. Tako je, na primjer, propisano da je uvjet za status izvanrednog profesora matematike barem devet znanstvenih članaka, objavljenih u stranim časopisima, od kojih je barem šest citiranih u *Current contentsu* (CC), tercijarnom časopisu koji citira, popisuje i objavljuje podatke o tome gdje je što izašlo. Međutim, u njemu nisu detaljno obrađeni svi časopisi sa svih područja, te je referentan kada je riječ o razini stručnosti u kemiji, fizici i biologiji, ali ne i u matematici. To je i razumljivo, budući da CC izdaje privatna ustanova, koju pretežito financira farmaceutska industrija, ali onda to ne može biti naš kriterij za neka druga područja. Osim toga, mislim da je i unutar jednoga područja znanosti neprimjereno propisati broj članaka i broj časopisa, jer je samo unutar matematike u nekim dijelovima normalno da čovjek objavi tridesetak, a u drugima jedva jedan članak godišnje. Ukratko, kriteriji kakvi važe u nas, nisu propisani nigdje drugdje u svijetu.

Interuniverzitetski centar (ICC) u Dubrovniku svojedobno je okupljao više od 150 sveučilišta širom svijeta, važeći kao jedan od najprestižnijih takve vrste u svijetu, ali početkom devedesetih tadašnji rektor Sveučilišta u Zagrebu Marijan Šunjić osnovao je konkurentni Međunarodni centar hrvatskih sveučilišta (ICCU), koji sada s ICC-om dijeli istu zgradu. Je li i tu konkurencija trebala uništiti kvalitetu?

— Tadašnji rektor osnovao je konkurentni centar, jer su u onaj prvi bila uključena srpska i neka svjetska lijevo orijentirana sveučilišta. Šteta je napravljena, ali na sreću ne do kraja, jer Centar i dalje postoji, ljudi se vraćaju, a dolazili su i u vrijeme rata, pa nema razloga da to ne čine i sada. To je izuzetno vrijedna institucija, koju svakako treba podržati. ICCU ima puno manje aktivnosti od IUC-a, ali ono što sam rekao za Hrvatske studije, ponavljam i u slučaju Međunarodnog centra hrvatskih sveučilišta: ne treba ništa ukidati dekretom, ali treba vidjeti na koji način te institucije profilirati.

Zadataka je puno, hoćete li izdržati na čelu Ministarstva puni mandat?

— Optimist sam. Imam puno volje, entuzijazma i želje da što bolje i što časnije obavim taj posao. Z

tema

Kuda idu nevladine organizacije

Šest tisuća samo GONG-ovih volontera na promatranju izbora desetostruko je više nego zbroj svih volontera iz vremena kada zalaganje za srpske ili muslimanske izbjeglice, Rome i ljude po zatvorima nije predstavljalo baš unosan posao

Bojan Munjin

Nakon značajnih političkih promjena koje su nastupile nakon trećeg siječnja, čini se da su vrata civilnom društvu u Hrvatskoj širom otvorena. Ipak iza osjećaja olakšanja i nade koji je prostrujao Hrvatskom kriju se i nova iskušenja za hrvatske nevladine organizacije.

Prvo, nestao je, i to preko noći, »zajednički neprijatelj« i politički prostor konfrontacije ostao je ispražnjen. Nakon deset godina koncentriranja energije u borbi protiv autoritarnog i nedemokratskog ponašanja vlasti, nevladine organizacije očekuje redefiniranje vlastitih ciljeva. HDZ je prema svojem stilu vladanja, retorici i stalnim medijskim prijetnjama bio trajna inspiracija nevladinim organizacijama i nezavisnim medijima koji su, odbačeni od većine prijatelja, poprijeko gledani od susjeda i anatemizirani od države gotovo mazohistički insistirali na principima vladavine prava, slobodi izražavanja i ljudskim pravima. Deset godina su hrvatski antiratni i mirotvorni pokreti te ženske i zelene grupe sa strahom i ponosom gledali na opasnosti civilnog organiziranja jer su vremena bila teška, nekoga je i mrak pojeo, a neugodnosti koje je stvarao režim bile su »krila da se brže leti«.

Fantom slobode

Sada više nema (barem se tako čini) prisluškivanja, osjećaja da je tajna policija posvuda i namrgođenih i prijetećih lica političara u centralnom dnevniku. Iako se čini jednostavnim, ali za hrvatske nevladine organizacije sada neće biti nimalo lako preusmjeriti energiju i način djelovanja. Ako je HDZ svojim autoritarizmom i nedemokratskom grubošću predstavljao posebnu motivaciju u borbi za demokraciju, danas NVO-ima neće biti lako preformulirati svoje ciljeve u situaciji »nepodnošljive lakoće djelovanja«. Hrvatska nevladina scena, sa skromnim iskustvom, nastala u sumrak komunizma, u zadnjih deset godina nije imala vremena niti prostora propitati temeljne vrijednosti civilnog društva. Tisuće izbjeglica koje su bježale pred smrću u to vrijeme trebale su drugu vrstu pomoći, a intelektualni srednji sloj, najprijemčiviji za ideje civilnog društva, bio je svojom šutnjom o kršenjima ljudskih prava toliko moralno i egzistencijalno obezglavljen da nije niti blizu mogao predstavljati prostor civilnog društva. Stoga će nevladine organizacije danas, u ozračju potencijalne slobode, a ne diktature, morati ponovno proći isto gradivo: što je to pojedinac, društvo, vlast, inicijativa, odgovornost...

S tim u vezi slovačko iskustvo nevladinih organizacija, koje su nakon briljantnog uspjeha svrgavanja Mečiara s vlasti zapale nakon demokratskih promjena u konfuziju, nedjelotvornost i međusobne trzavice, odličan je primjer nesnalaženja NVO-a u ozračju »fantoma slobode«.

Drugo, u zadnjih nekoliko dana značajan broj prvaka nevladinih organizacija prešao je Rubikon i zasjeo u saborske klupe ili ministarske fotelje. Oni očito više neće moći djelovati u nevladinim organizacijama kao do sada, ali postavit će se ozbiljno pitanje kako biti kritička oštrica društva u situaciji kada su »naši na vlasti«. Usput rečeno, posljednjih je dana bilo otužno koliko su se otvoreno neki predstavnici nevladinih organizacija dodvoravali kandidatima za novu vlast nudeći im svoje usluge. Čini se da će neformalni odnosi i prijateljstva tjerati jedne drugima u zagrljaj, a to će biti realna opasnost za onu prirodnu distancu »zdravog nepovjerenja« koje su nevladine organizacije oduvijek uspostavljale u odnosu na bilo koju vlast. Kada se 1989. godine u tadašnjoj Čehoslovačkoj nakon baršunaste revolucije kompletno civilno društvo prelilo u vladajuće institucije, osim što su lideri civilne scene pokazivali silnu nemuštost u primjenjivanju tehnika vladanja, civilna scena, taj »korektiv državnog djelovanja«, ostala je opustošena i svedena na nekakve jadne ostatke provincijalnih desničarskih udruga. Slavna slovenska civilna scena s *Mladinom*, *Laibachom* i uličnim protestima s kraja 80-ih naglo je utihnula početkom 90-ih jer je prema vlastitu priznanju tamošnjih prvoboraca civilnog društva »ostvarena slovenska država«. Novo vrijeme od nevladinih aktivista traži ozbiljnu odluku: žele li biti političari ili alternativci.

Partneri a ne porodica

Treće, već prvih dana »slobode« vidljivo je da nastupa ubrzana erozija solidarnosti koje su nevladine organizacije (višemanje) imale jedna prema drugoj iz vremena kada su kuće nevladinih čelnika letjele u zrak, a oni sami premlaćivani, kamenovani ili odvođeni na »informativne razgovore«. Jednostavno, na praznoj političkoj sceni na kojoj više nije potrebno međusobno štititi leđa i bokove uspostavlja se i među NVO-ima nova struktura odnosa, interesa i moći. Eros pripadnosti »otpisanima« u vremenu najveće rigidnosti Tuđmanova režima zamijenjen je danas među perjanicama nevladinih udruga erosom »principa« i vlastitog značaja. Vjerojatno će jedne organizacije otići na jednu, druge na drugu stranu, iskristalizirat će se »zelena«, »ženska«, »gongovska«, »hahaoovska« ili neka druga pravila ponašanja. Nevladine udruge u Hrvatskoj naći će se pred iskušenjem da jedni prema drugima budu »partneri« a ne više »porodica«. U Americi, koja barem od 1915. godine ima iskustva u civilnom organiziranju, takve razlike i nisu neki problem, nego pomažu oko jasnijeg definiranja pojedinih društvenih problema; vode se verbalni ratovi među NVO-ima u medijima oko pobačaja, prigovora savjesti ili nuklearnih centrala, organiziraju se aktivistički marševi »pro« i »kontra«, a različiti pokreti se dijele na radikalne, umjerene ili konzervativne. Na krhkoj nevladinoj sceni u Hrvatskoj, koja nema iskustvo čak ni s 1968-om, takvi prijepori su opasni.

Četvrto, dok smo prošlih godina svi mi u očima svijeta bili »siročići«, što zbog rata, što zbog ledena Tuđmanova osmijeha, financijska podrška sa Zapada hrvatskim NVO-ima dolazila je nesebično. Za to je zaista bilo razloga, ali sada je situacija drugačija. Već je započela selidba interesa i resursa humanitarnih donatora prema kavkaskim državama, Kosovu i Dalekom istoku. Na koji će način hrvatske nevladine organizacije u borbi za vlastito preživljavanje moći pred donatorima uvjerljivo opravdati svoje programe? Moguće je da one napuste neke od svojih ciljeva da bi preživjele ili će preživjeti baš zato što su insistirale na uvjerljivim ciljevima. Osim toga, trzavice između hrvatskih nevladinih organizacija i međunarodnih donatora pred siječanjske izbore, jednako kao i demonstracije nevladinih organizacija u Davosu (*Oko javnosti*) i Seattleu protiv »gospodarske globalizacije«, pokazuju da će novo vrijeme dovesti i do ozbiljne diskusije između NVO-a i njihovih vlastitih sponzora.

Nekadašnja maćeha civilnog pokreta

S druge pak strane u Hrvatskoj će se u novonastaloj situaciji i država pojaviti kao donator i nastat će, u nedostatku starih donatora, čudna gužva oko institucije koja je do jučer u svijesti mnogih NVO-a bila shvaćena kao maćeha civilnog pokreta.

Peto, aktivizam prvoboraca nevladine scene i srčanost desetina dobrovoljaca koji su pomagali zadnjih godina ratom unesrećenima, u novoj situaciji neće biti dostatna u djelatnosti nevladinih aktivista. Strpljivo motrenje i mjerenje društvenih procesa u odnosu na dostignute međunarodne standarde ljudskih prava, za koji će biti potrebna i dobra doza stručnosti, postat će prioritet u odnosu na »heroizam« iz ranijih vremena. Ipak, paradoks u novonastaloj situaciji jest u tome da danas hrvatske nevladine organizacije imaju više volontera nego su ih imale ikada do sada. Šest tisuća samo GONG-ovih volontera na promatranju izbora desetostruko je više nego zbroj svih volontera iz vremena kada zalaganje za srpske ili muslimanske izbjeglice, Rome i ljude po zatvorima nije predstavljalo baš unosan posao.

Ako želimo baciti tračak optimizma na budućnost civilne scene u Hrvatskoj, onda treba reći da realno govoreći dolaze bolja vremena za angažiranje stotina ljudi, njihova znanja i energija oko krajnje korisnih društvenih pitanja. Ipak, u odnosu na sva dosadašnja iskustva, hrvatska civilna scena će u skoroj budućnosti morati — da se prisjetimo socijalnih teoretičara s početka stoljeća — napraviti jedan korak nazad da bi krenula dva koraka naprijed. Z

skupovi

Dani bioetike

Sastav Društva obećava da će se slijediti interdisciplinarnost i multiperspektivnost te izbjegavati opasnost reduciranja bioetike

Hrvoje Jurić

***Dan bioetike* na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, 18. siječnja 2000.**

U Hrvatskoj, nekoliko godina unatrag, polako, ali ipak primjetno raste interes za bioetiku. Bioetička problematika — bilo da se radi o medicinskoj etici, ekologiji, genetskom inženjeringu, bilo nečem drugom — permanentno je prisutna u medijima, na znanstvenim tribinama i skupovima; o bioetičkim temama se pišu članci i knjige, a bioetika kao znanstvena disciplina stidljivo se probija i na sveučilišta. Sve je širi krug ljudi koji se, na ovaj ili onaj način, bave bioetikom, a što je najvažnije, unutar tog kruga disciplinarno različito određenih ljudi postoji i međusobna suradnja. No unatoč tome i unatoč formalnom postojanju određenih

bioetičkih tijela (etički komiteti u bolnicama, etička povjerenstva pri nekim ministarstvima), ne bi se moglo reći da je kod nas razvijena *bioetička infrastruktura*, naime, ne postoje izgrađene *bioetičke institucije* unutar kojih bi se artikulirala spomenuta gibanja. Točnije rečeno, takvo što donedavno nije postojalo, a sada bi se moglo reći da postoji *u povojima*, jer nedavno je, 18. siječnja u Rijeci osnovano *Hrvatsko bioetičko društvo*, koje obećava važne pomake na tom planu. Nije slučajno da je bioetičko društvo osnovano upravo u Rijeci. Naime tamošnja Katedra društvenih znanosti na Medicinskom fakultetu i dosad je bila mjesto na kojem se skupina znanstvenika, predvođena Ivanom Šegotom, među prvima kod nas sustavno bavila bioetikom, i to bioetikom *u strogom smislu*, prateći njezin svjetski razvoj od *nove medicinske etike* do onoga što jedan od najvažnijih svjetskih bioetičara, Van Rensselaer Potter, naziva *globalnom bioetikom*.

Osnivanje Hrvatskog bioetičkog društva riječki su bioetičari pokrenuli u suradnji s nekolicinom drugih znanstvenika, u prvom redu iz Zagreba. Sastav inicijativne skupine — među kojima se nalaze kako liječnici i biolozi, tako i filozofi, teolozi, te sociolozi — obećava da će Društvo od samoga početka njegovati inter- i transdisciplinarnost, odnosno multiperspektivnost, što znači i izbjegavanje opasnosti reduciranja bioetike, primjerice, samo na medicinsku etiku. Kako se moglo čuti na osnivačkoj skupštini Društva, na kojoj su izabrana tijela upravljanja i usvojen njegov statut, u planu je osnivanje podružnica širom Hrvatske, budući da za to već postoji izniman interes, što se potvrdilo i na licu mjesta, sudjelovanjem ili brzojavnom potporom izvjesnog broja znanstvenika i/ili medicinskih djelatnika izvan Rijeke. Uz osnivačku skupštinu Hrvatskog bioetičkog društva *Dan bioetike* na riječkom Medicinskom fakultetu ponudio je još dva bioetička događaja. Predstavljena je, najprije, prva doktorska disertacija iz područja bioetike u Hrvatskoj, koju je krajem 1999. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranila Nada Gosić. Kako je ista autorica istaknula i na ovome predstavljanju, njezina disertacija *Bioetička edukacija: sadržaj, metode i modeli* bavi se jednim od važnijih pitanja bioetike, naime, *bioetičkom edukacijom* kao interdisciplinarnim pristupom odgoju i obrazovanju u bioetici i za bioetiku. Njezina je osnovna intencija bila usporediti američku i europsku misao i praksu u podučavanju nove medicinske etike, istražiti bioetiku i bioetičku edukaciju u Hrvatskoj, te valorizirati metode takve edukacije u svijetu i kod nas. Naročita pozornost je pritom bila posvećena *Riječkom modelu* bioetičke edukacije, koji već niz godina uspješno funkcionira u praksi, a čiju su vrijednost i originalnost prepoznali i vrhunski svjetski stručnjaci na području bioetike.

Ugodno iznenađenje *Dana bioetike* bilo je i predstavljanje *Bioetičkih svezaka*, niza publikacija (njih dvadeset!) objavljenih 1999. godine u izdanju Katedre društvenih znanosti riječkog Medicinskog fakulteta, u kojima su djelatnici i suradnici Katedre publicirali svoje radove o temeljnim pitanjima bioetičkih rasprava (definicija bioetike, etički komiteti, abortus, eutanazija, AIDS...), a nekoliko svezaka je posvećeno i pojedinim etičkim kodeksima (npr. onom hrvatskih liječnika), odnosno intervjuima s uglednim svjetskim bioetičarima. U malim, nepretencioznim, informativnim, edukativnim, čak bi se moglo reći i popularizatorskim *Bioetičkim svescima* ogledaju se entuzijazam i ozbiljnost hrvatskih bioetičara, koji će, nadajmo se, stvaranjem institucionalnog okvira kakav je Hrvatsko bioetičko društvo, pridonijeti razvojnom usponu bioetike u Hrvatskoj i njezinom ravnopravnom uključivanju u svjetske tokove. Z

Tko se boji Mesića, boji se i Budiše

Funkcija predsjednika Republike, koji je po Ustavu još i »državni poglavar«, suviše je ozbiljna da bi ju se prepustilo stranačkim manipulantima

Tihomil Radja

Sa Stipom Mesićem razgovarao sam samo jedanput i to slučajno. Bilo je to potkraj 1994, nakon susreta s britanskim diplomatom na proputovanju kroz Zagreb, kada me je Mesić s Pantovčaka svojim kolima povezao u grad.

Za vrijeme kratke vožnje do Mesničke, naš je razgovor otprilike tekao ovako:

— Iznenadilo me što ste baš Vi pred strancem udarili po Tuđmanu »k'o po volu u kupusu«?!

— Kako ne bih kad je sve uprskao!

— A zašto ste mu u božićnom Ustavu 1990. dodijelili tolike ovlasti?

— Tko je na to mislio, svi smo bili u euforiji...

Iznutra ili izvana

Par mjeseci kasnije, spomenuh »bistreći politiku« s taksi-šoferom, i zlu sudbinu Stipe Mesića. Taksist mi na to resko odsiječe:

— Stipe je trebao ostati u HDZ-u i djelovati iznutra, jer se izvana ništa ne može postići.

Iznutra ili izvana, stara je to dvojba još iz partijskih zemana. Taksist nije uvažavao činjenicu da je Stipe Mesić baš iznutra htio ublažiti svevlast tudmanizma. U kritičnom trenutku napustili su ga brojni »urotnici«, pa mu nije pošlo za rukom promijeniti odnos snaga u Parlamentu i tako primorati Tuđmana na kohabitaciju.

Tada je jedan od odustalih »urotnika«, *Žarko Domljan*, pred licem javnosti odigrao žalosnu ulogu »vunbacitelja« Stipe Mesića iz sabornice. Par godina ranije također je propao sličan pokušaj *Zvonimira Markovića*, prvaka HDZ-a u Dalmaciji. I njega su na sjednici HDZ-a napustili »urotnici«, među kojima i *Vladimir Šeks*.

Nakon opetovanih neuspjeha političke reafirmacije preko drugih stranaka i (namještenog?) poraza na siječanjskim izborima, Stipe Mesić se odlučno uključio u predsjedničku izbornu borbu, za koju se pripremao pune dvije godine. Spočetka ni suparnici ni mediji nisu Mesića ozbiljno uzimali u obzir, ali kad su ga istraživanja raspoloženja birača postupno izbacila na čelo predsjedničkih kandidata, na Stipu Mesića se kukom i motikom oboriše protivnički izborni stožeri uz bučnu pratnju medijskih oportunista.

Po staroj partijskoj navadi, više se napadala osoba nego osporavale činjenice: te Stipe je vicmaher, te populist, demagog, šarlatan, plaćenik. Tko stoji iza njega? Sada kada je Stipe Mesić u prvom izbornom krugu nadmoćno izbio na čelo kandidata, napadaji *ad personam* su se umnožili, kako s dobitničke ljevice tako i s gubitničke desnice.

Kohabitacija s Tuđmanom

Staloženi *Zdravko Tomac* je mrtav-hladan pojasnio da bi Mesićeva pobjeda ugrozila »jedinstvo vlasti« i tako onemogućila koaliciju da ispuni svoja izborna obećanja. Tomčevi studenti s prve godine političkih znanosti dobro znaju da je jedinstvo vlasti negacija demokracije. Prije par mjeseci iz Tomčeve sredine se s nasladom najavljivalo da će Tudmana privoljeti na kohabitaciju. Kako to da bi se s krutim Tudmanom bilo moglo kohabitirati, a s mekim Mesićem ne bi moglo?

Odgovor leži u činjenici što se »veliki brat« dvojne pragmatične koalicije pobojao predsjednika-sustanara, koji ima puno veće mogućnosti političkih otvaranja kad kohabitira s nehomogenom koalicijom nego kad se sučeljava s jedinstvenom većinskom strankom. Nije isključena ni bojazan da bi se na tragu možebitne Mesićeve pobjede mogla oblikovati neka nova »predsjednikova većina« u Saboru, što ishod siječanjskih izbora sasvim lijepo dopušta...

Varijabilna geometrija vlasti

Naime, predsjednička vlast izvire iz Ustava, ali praktična predsjednička moć ovisi o promjenljivosti odnosa među političkim snagama. Ni Tuđman nije bio »jak« samo po Ustavu, već također s osloncem na podložnu i trajnu saborsku većinu.

Pri sadašnjem rasporedu snaga, Mesić bi bio bitno ograničen u vršenju svojih predsjedničkih ovlasti. Ako bi pak u međuvremenu dvojna koalicija napukla i došlo do pregrupiranja ostalih političkih snaga, Mesić bi znatno ojačao svoju vlast. Tomac se boji upravo takvih promjena u odnosu snaga.

Ali i u slučaju Budišine pobjede nitko ne može jamčiti da prije ili kasnije ne bi došlo do novih koalicija u Saboru, na štetu dobitničke »pragmatične utopije«. Tko bio da bio izabran za predsjednika, »polupredsjednička« vlast u Hrvatskoj funkcionira po *varijabilnoj geometriji* političkih snaga u Parlamentu.

Protokolarni predsjednik

Ako je tome tako, a tako jest, politička klasa koja se danas boji predsjednikovanja Stipe Mesića jednako bi se sutra morala bojati i predsjednikovanja *Dražena Budiše*, osim u slučaju da mu uspije navući odijelo protokolarnoga predsjednika.

Dražen Budiša je odmah na početku kampanje obećao da će kroz šest mjeseci pokrenuti takve ustavne promjene koje bi bitno smanjile predsjedničke ovlasti i potom upriličiti »prave« predsjedničke izbore. Kasnije to više nije ponavljao, ali Budiši se može vjerovati na riječ. Samo što mu je izmaklo iz vida da ustavne preinake predsjedničkog položaja povlače za sobom »remont« cjelokupnog Ustava i političkog sustava. Ali to je druga i duga priča.

Sa svoje strane, Stipe Mesić se u kampanji »prijetio« raznim radikalnim potezima, ponekad i izvan predsjedničkih kompetencija, ali je skrušeno obećao da će prihvatiti onakav »predsjednički profil« kakav bude izglasao Sabor. Za ustavne promjene potrebna je dvotrećinska saborska većina, koju *ustavotvorni mjenjači* neće tako lako moći skrpati. Lakše će biti *ustavobraniteljima* skupiti blokirajuću trećinu. U tom slučaju jedini je izlaz — referendum...

Bilo kako bilo, nitko ne može ni Mesića ni Budišu prisiliti da smanje vlast, koju će narod povjeriti jednome ili drugome kandidatu u drugom izbornom krugu. Po postojećem Ustavu, predsjednik nije nikome politički odgovoran do li biračima i to tek na nekim sljedećim izborima. Odgovoran je samo za eventualnu povredu Ustava »u obavljanju svojih dužnosti«.

Korištenje ustavnim ovlastima ni u kom slučaju ne znači povredu Ustava. A predizborna obećanja ne mogu se smatrati ni pravnim pa ni političkim obvezama. U Francuskoj su predsjednički kandidati redovito obećavali preinake De Gaulleova ustava, o čemu nakon izbora nisu ni zuba obijelili.

Sva jaja u istu košaru

Bez obzira na velike razlike u temperamentima, Budišina i Mesićeva politička i ustavna kultura uglavnom se ne razlikuju. Obojica su svjesna jakog legitimiteta predsjedničke vlasti. Razlika je u osobnim simpatijama ili antipatijama koje svaki od njih pobuđuje kod birača, što može biti odlučujuće u drugom izbornom krugu. Međutim, dajući veliku prednost Mesiću u prvom krugu, birači nisu toliko postupali po simpatijama koliko po narodnoj mudrosti da se nikada »sva jaja ne stavljaju u istu košaru«.

Poučen hadezeovskom negativnom praksom vlasti, narod nagonski zazire od Tomčeva »jedinstva vlasti«, čime je uostalom Tomac samom Budiši napravio grubu medvjeđu uslugu. Vjerojatno »veliki brat« u dvojnoj koaliciji računa da bi lakše mogao kontrolirati »maloga brata« iz iste koalicije nego što bi mogao ograničavati nesputanoga Mesića, slobodna od svake stranačke i koalicijske stege. Ali i to bi mogao biti račun bez krčmara, jer bi »mali brat« na čelu s Budišom kao predsjednikom Republike brzo postao ravnopravan »velikome bratu«.

* * *

Funkcija predsjednika Republike, koji je po Ustavu još i »državni poglavar«, suviše je ozbiljna da bi ju se prepustilo stranačkim manipulantima. Pravo je pitanje koji bi predsjednik s postojećim ovlastima bio korisniji za dobrobit naroda i zemlje Hrvata i svih hrvatskih građana? Mnogima imponira Mesićev »revanšistički« *come back* i borba za ravnotežu među vrhovnim vlastima u novim okolnostima. Također mnogima imponira Budišina postojanost i upornost pa i varijabilna dosljednost, koja je ipak omogućila rušenje tuđmanizma.

U demokracijama zadnju riječ imaju birači, a oni se sigurno ne boje ni Budiše ni Mesića. I jednog i drugog se boje stranački kalkulanti, kako tko i kako kojeg.

Minijature

O oblacima i promjenama

Katarina Luketić

»Općenito govoreći promjena ne ostavlja snažan dojam. Ali ostavlja, dakako. Ako se čovjek rodio u nekom gradu, u njemu živi i umire. O tom gradu zna sve, zauvijek... Sve mu je nažuljalo oči. Prošao je brojne stadije; znatiželju, odanost, poštovanje, pasivni interes, ravnodušnost, odbojnost. Kad čovjek cijeli život živi u istom gradu, počinju ga, naposljetku, zanimati oblaci. Klima, vrijeme, svjetlosne promjene.« Tako je pisao Josif Brodski neposredno nakon što je napustio Sovjetski Savez 1972. godine. Bilo je to u vrijeme kada je sebi obećao da će posjetiti sve gradove koji se nalaze na istoj geografskoj širini i dužini s njegovim rodnim Petrogradom. Možda je tako odlučio kako bi vidio *vrijedi* li u drugim gradovima još štogod osim oblaka, može li ga unutar istih geografskih kota, osim meteoroloških promjena, još nešto uzbuditi. Možda, kako bi proniknuo u *misterij prokletstva* nekih prostora; istražio postoji li uistinu magični koordinatni sustav koji povezuje njegovu zemlju, njegov grad i njegovu disidentsku sudbinu sa sličnim zemljama, gradovima i tuđim sudbinama, sustav koji se grana poput onoga na seizmološkoj karti manje i više trusnih područja. Za Brodskog iza te kartografske i *nebeske* opsjednutosti, vjerujem, stoji i potreba da se doživi nešto drugo, živi normalno i bez straha, da se misli o svakojakim tricama i da ga zbog tih misli neće otjerati u Arhangelsk na pet godina. Prerezati pupkovinu, ostaviti rodni grad i *majčicu Rusiju*, ogledati se u vodi Venecije, izgubiti u Istambulu. Samo toliko.

Osjetljivost Brodskog za priču meridijana u današnja je vremena — barem za ljude koji vole vidjeti iznimnost u tim današnjim vremenima — razumljiva tek kao lijepo uobličena i staromodna misao koja nema veze sa stvarnošću, misao previše *skitalačka* i nimalo odgovorna. Ona izaziva nelagodu dijelom zato što se čini da nas ponovno baca pretko Zida, da ponovno izvlači na vidjelo emigrantske suvenire i trofeje režimskog otpora, *starudiju* od koje smo toliko puta htjeli uteći. Zato, o geografskim širinama i geografskim dužinama, u ta iznimna današnja vremena, navodno, nije pristojno govoriti, a o oblacima kao predmetu naših pogleda besmisleno i plačljivo je pisati. Vjerojatno je osobito loše, čak malodušno, o svim tim nejasnim stvarima misliti upravo sada, kažu, kada su promjene skore i stvarne.

* * *

Ipak, s onu stranu vremena koje računa zapadni svijet i na drugom kraju geografske širine kojom vlada normalan život, u proteklih deset godina naučila sam se oprezu. Oprezu od mogućnosti temeljite promjene, oprezu od blagodati zaborava i kobnosti nostalgije, oprezu od zajedničke vjere u novi početak. Na tu vlastitu opreznost nisam ponosna; zamijenila bih je radije za, recimo, neko povjerenje, bezazlenost, naivnost... Zamijenila zato što je ona iznikla zahvaljujući nekim nenormalnim okolnostima, neprirodnim uvjetima u kojima je silina jednog trenutka razlupala vrata moje intimnosti. *Živjeti u važna vremena, sudjelovati u velikoj povijesti* mračne su parole ovih prostora: Od njih se čovjek umori, posustane možda baš u trenutku kada bi, prema prirodi stvari, to najmanje smio. Ali, tako jest. Zato se rado ostavljam tih *velikih* stvari od kojih je nabubrio moj *mali* život; te uvjerene važnosti u kojoj je proteklo mojih deset godina i koja, isto tako po prirodi stvari, traži možda još jednom toliko.

Rodni grad, zemlja u kojoj si živio, njezina neposredna povijest koja se prelila preko rubova dozvoljena prostora i prekrila tvoju, vlastitu povijest i povijest ljudi koji su ti bliski. Eto, utoliko se ruska zbilja može razumjeti kao hiperbola zbilje koju nastanjujemo i utoliko je zanimanje Brodskog za oblake blisko tvojoj ili mojoj želji posljednjih dana da gledamo prema gore.

Boris Mihajlov

kritika

Nijanse koje su najavljivale radikalne promjene

Za razliku od danas popularnih tumačenja o četrdesetpetogodišnjem »mraku« Bilandžić pokazuje da se radi o složenom razdoblju naše povijesti čije je proučavanje Bilandžićevim cjelokupnim djelom tek započeto

Danja Šilović Karić

Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

Najavljujući novu knjigu *Hrvatska moderna povijest* Dušan Bilandžić osobito je naglašavao otkrića zapisnika sa sjednica partijskog (ujedno i državnog) vrha iz 1958. i 1962. godine koji svjedoče o Titovim prijetnjama ostavkom i dokazuju da se Jugoslavija već tada raspala. Navedeni dokumenti ipak nisu tako senzacionalni kako je to akademik Bilandžić najavljivao. Usprkos iscrpnom citiranju zapisnika, Titove prijetnje ostavkom nisu navedene. Ono što ti dokumenti pokazuju jest podijeljenost najviših partijskih redova oko pravca daljnjeg razvoja političkog života. Rasprava o posljedicama privredne reforme na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ 1962. godine jasno je pokazala da su se pobornici većih ovlasti poduzećima i većih samoupravnih prava u stvari zalagali za decentralizaciju države i smanjivanje moći jednog uskog kruga, dok su oni koji su zagovarali zadržavanje saveznih fondova i obnovu partijskog jedinstva zagovarali centralizam i jaku partiju. Premda tadašnji čelnici nisu bili strogo podijeljeni po nacionalnoj ili republičkoj pripadnosti, većinu protivnika saveznih fondova činili su slovenski (Edvard Kardelj, Miha Marinko, Boris Kraigher) i hrvatski (Jakov Blažević, Zvonko Brkić, Vladimir Bakarić) političari. Toj grupi priključio se i Milentije Popović, srpski političar i sekretar Socijalističkog saveza Jugoslavije, i što je u ovom slučaju važnije, autor privredne reforme s početka šezdesetih godina. Vodeći srpski političari tog razdoblja, Petar Stambolić i Miloš Minić, predlagali su kompromis između jakog centra, ali i veće uloge republika, dok su se ostali srpski političari, poput Mijalka Todorovića, Jovana Veselinova, Dragi Stamenkovića, uz bosanske političare Đuru Pucara i Ratu Dugonjića, i čelnike represivnih struktura poput Ivana Gošnjaka, ministra obrane, Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića, vodećih ljudi Udbe, zalagali za centralizam, partijsko jedinstvo i odbacivali samoupravljanje. Tako je Đuro Pucar uvjeravao prisutne kako radnici nisu sposobni upravljati poduzećima te kako bi ih samo upropastili i zaključio »manite se radničkog samoupravljanja«.

Je li doista postojala mogućnost raspada Jugoslavije ipak najbolje pokazuje završetak same sjednice. Nakon što je Tito presudio, gubitnici su bez otpora prihvatili donesene odluke. Tijekom sljedećih godina zagovornici centralizma bili su uklonjeni iz političkog života, ali to nije ugrozilo opstanak države. Ono što je važnije zaključiti iz navedenih zapisnika jest činjenica da je Tito 1962. godine stao uz reformne snage što je i sam Bilandžić više naglašavao u ranijim predavanjima i javnim istupima. Za razliku od sjednice održane 1958. godine kad se Tito založio za daljnju upotrebu administrativnih mjera u ekonomiji što je značilo protivljenje tržišnim mehanizmima, na sjednici 1962. godine Tito zaključuje da ne želi »da se rukovodstvo gore, IK CK SKJ u Beogradu promatra kao takoreći nosilac ili učvršćivač nekih birokratskih centralističkih tendencija« te da je dužno čuvati »tekovine revolucije o nacionalnom pitanju« tj. federaciju. Međutim, ovdje nije sasvim jasno što je Tita navelo da se opredijeli za reformnu struju.

Količina novinskog papira

Upravo oko sukoba između centralističkih i decentralističkih tendencija Bilandžić gradi svoju povijest komunističke Jugoslavije. Po njemu, federacija proglašena u ratu bila je temelj na kojem su partizani uspjeli obnoviti Jugoslaviju jer je ona trebala biti garancija protiv nove velikosrpske diktature. Na insistiranje Edvarda Kardelja, vodećeg ideologa Komunističke partije Jugoslavije, uvedena je odredba o pravu republika na odcjepljenje u Ustav donesen 1945. godine usprkos prvotnom Titovom protivljenju. Međutim u neposrednom poratnom razdoblju umjesto federativne države stvoren je »velikodržavni centralizam«. Bilandžić uvjerljivo prikazuje razloge koji su doveli do tako visokog stupnja centralizacije u tom razdoblju, od ekonomskih, odnosno potrebe akumulacije sredstava u svrhu obnove zemlje, do ideoloških, odnosno do kopiranja sovjetskog uzora. Također navodi da je i sam Tito u tom razdoblju bio sklon unitarizmu. Potvrda za to je Titov intervju uoči Nove godine 1953. u kojem je izrazio želju da se stvori jugoslavenska nacija.

Usporedo s jačanjem centralizacije pojavljivali su se i otpori takvom razvoju. Centralizacija sredstava u savezne fondove iz kojih su se ona zatim raspodjeljivala pojedinim republikama u ne osobito uspješnoj privredi izazivala je nezadovoljstvo na svim stranama. Republike koje su uspješnije privređivale, a time i više davale u središnju blagajnu bile su nezadovoljne jer im se najveći dio prihoda oduzimao te nisu mogle odlučivati o vlastitoj potrošnji, odnosno ulaganjima. Već 1945. godine u Sloveniji je raslo nezadovoljstvo zbog iste visine plaće kao i u ostalim dijelovima države dok je nacionalni dohodak po glavi stanovnika u Sloveniji bio dvostruko veći od jugoslavenskoga prosjeka. Jednako su se tako protivili dodijeljenoj količini novinskog papira koja se određivala prema broju stanovnika republike premda se u Sloveniji izdavalo više novina nego u nerazvijenim republikama. Početkom 1947. godine Marko Belinić navodi da su plaće u Hrvatskoj šest posto manje nego u Sloveniji što je opravdano jer je i nacionalni dohodak po glavi stanovnika u Sloveniji bio veći, ali i pet posto manje nego u Srbiji što nije bilo opravdano jer je nacionalni dohodak po glavi stanovnika u Hrvatskoj bio znatno veći. S druge strane, takozvane nerazvijene republike uvijek su smatrale da dobivaju premalo sredstava za svoj razvoj. Pritom je i rastuća birokracija potrebna za rad saveznih fondova također trošila

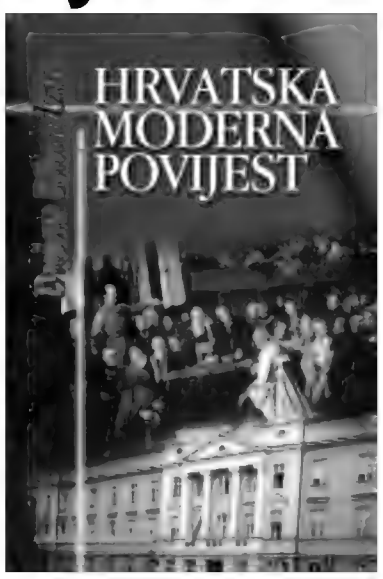

Kako je Bilandžić djelovao unutar sistema, ponekad čak i vrlo visoko u hijerarhiji, često je iz oportunih razloga izbjegavao kontroverzne teme. Tako i u najnovijoj knjizi izbjegava iznijeti svoj stav o temama poput Jasenovca ili Bleiburga

određeni dio sredstava što je kod svih republika stvaralo nezadovoljstvo prema centru.

Unitaristima nema mjesta u SKJ

Međutim ta nezadovoljstva nisu potakla promjene. Po Bilandžiću, tek je sukob s Informbiroom doveo do preispitivanja sovjetskog modela visokog stupnja centralizacije. Nakon kratkotrajnog razdoblja »pobijanja optužbi IB-a i dokazivanja da je KPJ najrevolucionarnija partija u Europi i najdosljednija u primjeni marksizma-lenjinizma« (str. 299), što je potaklo široku kampanju kolektivizacije 1949. godine, teške gospodarske prilike natjerale su partijski vrh na preispitivanje dotadašnje politike. To je ubrzo dovelo i do kritika sovjetskog uzora. Uslijedile su ocjene kako je socijalistička vlast u Sovjetskom Savezu degenerirala u »vlast birokratske kaste« što je dovelo do zaključka kako je birokracija glavni »klasni neprijatelj«, a država tvrđava birokracije te »da se Partija mora odvojiti od državne vlasti i da radnici, a ne država, trebaju upravljati tvornicama« (str. 319). Bio je to idejni temelj za društvene reforme i za stvaranje takozvanog samoupravnog socijalizma. Bilandžić dalje prati sukobe reformnih i protureformnih snaga. Gore navedena sjednica bila je upravo prekretnica nakon koje su centralisti i protivnici reformi bili poraženi i tijekom sljedećih godina uklonjeni iz političkog života »tako da je politika SKH, o kojoj su građani relativno malo znali jer se prije kreirala na zatvorenim sjednicama hrvatskoga i jugoslavenskog vrha, sada preko TV ekrana ušla u dom svakoga građanina« (str. 557) iako treba imati na umu da tad još nije u svakom domu postojao televizor. Značajna je i analiza kritika o nekim aspektima komunističke Jugoslavije koje su nastupile nakon Titove smrti osobito u Srbiji. Tijekom 1982. i 1983. godine objavljen je niz djela o 1948. godini i Golom otoku u kojima se optužívao komunistički pokret zbog upotrebe »staljinističkih« metoda. Najzapaženije takvo djelo bio je roman *Tren II* Antonija Isakovića. Tih godina objavljen je i roman *Nož* Vuka Draškovića koji rehabilitira četnički pokret i knjiga *Stvarno i moguće* Dobrice Ćosića u kojoj piše o ugroženim životnim interesima srpskog naroda. Uskoro su počele i analize uzroka gospodarske krize u Jugoslaviji. Srpski ekonomisti »su tumačili da je glavni uzrok izbijanja ekonomske krize i veoma slabih rezultata borbe protiv nje upravo u onom tipu federalizma koji je normiran Ustavom 1974. i praksom koja je na njemu zasnovana i čak otišla daleko izvan ustavnih okvira, jer je razbila jedinstveno jugoslavensko tržište i stvorila nacionalne ekonomije u republikama« (str. 699). Nakon ove Bilandžićeve analize jasno je kako je Slobodan Milošević samo iskoristio postojeće raspoloženje da bi prigrabio vlast.

Već Titov govor održan neposredno nakon završetka rata svjedoči kako ni sam vrh nije imao jasnu sliku o tome kolike ovlasti trebaju imati federalne jedinice. »Ne znači to povući granicu između ove ili one federalne jedinice, pa ti prijeko radi što znaš i što možeš, a ja ću ovdje kako ja znam. Ne! Te granice, da ih tako prikažem, treba da budu nešto slično kao što su one blijede crte na mramornom stupu.« Na ovu misao nastavlja Tito kako su federalne jedinice: »zajednička kuća... ali unutra ima pravo svaki da gospodari na svome i da se razvija ekonomski i kulturno...« (str. 228). Iz ovoga je nemoguće zaključiti trebaju li federalne jedinice biti gospodari unutar svojih granica ili ne. Nije čudo da je takvo proturječje u stavovima dovodilo i do neprestanih sukoba u praksi.

Bilandžićevo poznavanje partijske retorike

Ovo su najvredniji dijelovi najnovije knjige akademika Bilandžića. Bilandžić je, nesumnjivo, jedan od najboljih poznavatelja povijesti komunističke Jugoslavije kojom se bavio tijekom cijelog svog profesionalnog djelovanja. Među prvima se prihvatio pionirskog posla iščitavanja partijskih dokumenata, proučavanja partijskih sjednica i diskusija koje su nerijetko bile pozorišta za javnost skrivenih sukoba unutar partijskih redova te tumačenja odluka i deklaracija koje je partijski vrh donosio. Poznavanje partijske retorike učinilo ga je osjetljivim na uočavanje nijansi koje su ponekad najavljivale radikalne promjene u državnoj politici, a koje su izmicale običnim građanima.

Također valja istaknuti dijelove u kojima govori o uključivanju medija, a time i javnosti, u politički život. Nakon poratne atmosfere potpune konspiracije u kojoj se, kako opisuje Bilandžić, krilo i tko je član Partije, zatim kratkotrajnog razdoblja demokratizacije početkom pedesetih godina koje je završilo uklanjanjem Đilasa konačno je padom Rankovića počela kampanja Saveza komunista Jugoslavije protiv »vlastite zatvorenosti, dogmatizma, birokratske oholosti« što je pridonijelo slobodnijem i otvorenijem političkom životu. Ni partijske sjednice više nisu bile potpuno tajne. Bilandžić navodi kako su Bakarić i Tripalo gotovo uvijek pozivali predstavnike medija na sjednice partijskog vrha. Deseta sjednica CK SKH održana u siječnju 1970. godine, koja se smatra početkom »hrvatskog proljeća«, prenosila se na televiziji.

Upitna akademikova tumačenja

Neka tumačenja akademika Bilandžića ipak ostaju upitna i izazvat će neslaganja poput onoga o pobjedi komunista u Drugom svjetskom ratu. Po Bilandžiću, komunisti su postupno preuzimali vlast tijekom rata jer je većina svakog naroda, pa i albanske manjine na Kosovu, shvatila da samo komunisti mogu ostvariti neke njihove, najčešće nacionalne, težnje. Ovakvo tumačenje sugerira da su komunisti preuzeli vlast voljom većine stanovništva u svakom pojedinom narodu. Neosporno je da su komunisti imali za sobom određenu podršku stanovništva koja sasvim sigurno ipak nije bila tako ravnomjerno proširena u svakom narodu. Objektivno ocjenjivanje ipak bi zahtijevalo i širu diskusiju o utjecaju drugih faktora na ishod rata na području Jugoslavije koje Bilandžić spominje, ali ne istražuje njihov utjecaj. Spomenimo samo ulogu Crvene armije u oslobađanju Srbije, značajnog teritorijalnog dijela Jugoslavije, zatim nezainteresiranost zapadnih sila za odnose u samoj Jugoslaviji nakon osiguravanja antifašističkog saveznika na ovom području i, na kraju, teror i likvidacije za vrijeme i nakon rata koje Bilandžić spominje, ali umanjuje njihov utjecaj. *Hrvatska moderna povijest* uvelike afirmira uloge Kardelja i Bakarića, pa čitatelj stječe dojam da se u slučaju Kardelja radilo o dobroćudnom reformatoru i promicatelju demokratizacije čemu je njegova koncepcija samoupravljanja trebala poslužiti. Ako bi se o Bakariću sudilo na temelju ove knjige, ostalo bi nejasno zašto njegovo ime još i danas izaziva animozitet. Da se ipak radilo o složenijim političkim osobnostima pokazuju, na primjer, sjećanja Savke Dabčević Kučar i Mike Tripala.

Zanimljivo je pratiti neke od navedenih govora i istupa vodećih hrvatskih komunističkih političara, poput Bakarića i Blaževića, koje se danas smatra zatiračima hrvatskog nacionalnog identiteta iako je po onome što Bilandžić prikazuje u ovoj knjizi jasno da oni nisu bili unitaristi. Upitna je i definicija studentskog štrajka s kraja 1971. godine kao »avanturizma studentskog pokreta« jer takvo određenje opravdava upotrebu sile u ugušivanju studentskih zahtjeva. Uopće je prenaglašeno insistiranje na hladnoratovskoj podjeli svijeta kao ograničavajućem faktoru za bilo kakve promjene. Do otvaranja sovjetskih arhiva ostaje otvoreno pitanje koliko su Sovjeti imali stvarnih namjera intervenirati u Jugoslaviji, a koliko je taj strah bio prisutan kod jugoslavenskog vodstva i koliko se njime manipuliralo da bi se spriječile promjene. Također je sporna teza da demokratizacija u prvoj polovici pedesetih godina nije odgovarala ni samoj vlasti niti njezinim protivnicima. Bilandžić to argumentira činjenicom da se nisu pojavile »nikakve alternativne građanske antikomunističke snage« koje bi osporile komunistima pravo na vlast. Upravo na tom primjeru dolazi do izražaja utjecaj poratnog terora prema stvarnim i mogućim neprijateljima koji je razorio civilno društvo pa je njegov oporavak zahtijevao znatno više vremena i slobode kao što je pokazalo i iskustvo posljednjega desetljeća. Na kraju, nema ni odgovora na ključno pitanje s početka članka zašto je Tito podržao reformne i decentralističke snage 1962. godine.

Teza o oduševljenju i prihvaćanju NDH

Iako je autor želio dati sintezu »modernog« razdoblja hrvatske povijesti, od sredine devetnaestog stoljeća do Daytonskog mirovnog sporazuma, dijelovi koji obrađuju razdoblja do kraja Drugog svjetskog rata tek su sažetak postojeće literature bez nove interpretacije koja bi opravdala unošenje tog pregleda i time obimnost čitave knjige. Osobito stoga što autor u prvom dijelu olako i nekritički preuzima neka krajnje upitna stajališta. Tako ponavlja u posljednjih deset godina često izrican stav kako je proglašenje NDH izazvalo »euforično oduševljenje većine hrvatskog naroda« (str. 123). Tu tezu povjesničari ne mogu samo preuzeti budući da nije nikad bila potkrijepljena dokazima o tome tko je, gdje i kako iskazao oduševljeno prihvaćanje uspostave NDH. Ako se tako sudi na temelju pojedinih sjećanja, ima i drugih svjedočanstava iz kojih izviru sasvim drugačija raspoloženja. Na kraju svojih zapisa *Živjeti u Hrvatskoj* Josip Horvat piše o krajnjoj sumničavosti i nepovjerenju nastalom gledajući tko ulazi u novinsku kuću *Tipografije* i preuzima uređivanje novina u ime nove vlasti. Po Horvatovu sjećanju radilo se o čovjeku kojeg je poznavao kao službenika austrijske

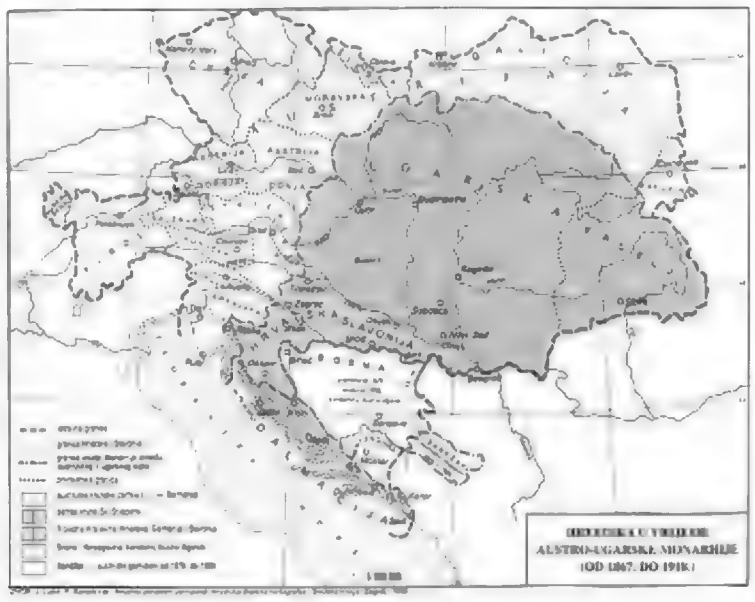

Poznavateljima Bilandžićeva opusa uočljivo je da se *Hrvatska moderna povijest* umnogome oslanja na njegova ranija djela premda autor to izrijekom ne spominje. Tako su pojedini odlomci doslovno preneseni iz ranijih autorovih knjiga

žandarmerije u doba Austro-Ugarske, potom kao gorljivog radićevca i šefa policije u Dubrovniku u međuratnom razdoblju, a kojeg je u travnju 1941. pratio kako je »kao zakleti ustaša preuzimao dužnost prvoga ustaškog šefa policije u Zagrebu«. Teza o oduševljenom prihvaćanju NDH također prešućuje i masovna uhićenja koja su uslijedila nakon proglašenja. Već nekoliko dana nakon uspostave NDH zatvori u Đorđićevoj ulici bili su pretrpani. Zatvaralo se sve za koje se pretpostavljalo da bi mogli biti protivnici ustaškog režima na temelju drugačije vjere, nacije ili političkih uvjerenja kao što svjedoči Mirko Kus-Nikolajev zatvoren kao ljevičar.

Navedeni primjer govori o Dušanu Bilandžiću kao povjesničaru. Iako je interes njegovih istraživanja uvijek bila povijest Jugoslavije nakon 1945. godine što je u doba komunističke vlasti bitno sužavalo mogućnosti kritičkog preispitivanja događaja i razvoja, Bilandžić je pokušavao analizirati dosege i propuste komunističke vlasti bez njezina veličanja. Kako je djelovao unutar sistema, ponekad čak i vrlo visoko u hijerarhiji, često je iz oportunih razloga izbjegavao kontroverzne teme. Tako i u najnovijoj knjizi izbjegava iznijeti svoj stav o temama poput Jasenovca ili Bleiburga.

Prednosti i nedostaci aktivnog sudjelovanja u komunističkom režimu

Iz autorova aktivnog sudjelovanja u komunističkom režimu izviru kako prednosti tako i mane ovoga djela. Kao sljedbenik, a u ranijoj životnoj dobi i oduševljeni pristaša komunističke ideologije, Bilandžić je pouzdani tumač utjecaja komunističke propagande na pojedince sklone režimu. Tako Bilandžić opisuje kako je promatrao ukrcavanje »vlakova biciklima, radioaparatima i namještajem koji su se transportirali u SSSR« i odobravao tu pljačku kao kompenzaciju za »goleme ratne žrtve SSSR-a« (str. 208). Nedostaci se osjećaju u upotrebi pojmova preuzetih iz historiografije socijalističkog razdoblja. Bilandžić još uvijek naziva partizanski rat »narodno-oslobodilačkom borbom« koji je u svojoj biti bio »socijalistička revolucija« (str. 189), a za neposredno poratno razdoblje rabi pojam »revolucionarna diktatura« (str. 204) iako nije odredio kad je bila i u čemu se »sastojala revolucija«. Lako je uočljiva autorova naklonost ideji samoupravljanja i žal zbog potpunog kraha te koncepcije. Krivci za to razlikuju se od početka knjige, »ideja samoupravljanja, koju je blokirala državno-partijska moć« (str. 14), do kraja kad utvrđuje da je »koncepciju samoupravljanja razbila sveopća civilizacijska zaostalost seljačkih balkanskih naroda« (str. 693).

Poznavateljima Bilandžićeva opusa uočljivo je da se *Hrvatska moderna povijest* umnogome oslanja na njegova ranija djela premda autor to izrijekom ne spominje. Tako su pojedini odlomci doslovno preneseni iz ranijih autorovih knjiga. Najčešće su to dijelovi ispunjeni raznim statističkim podacima, ali su i tumačenja pojedinih sjednica ponegdje prenesena u potpunosti. Premda su primjeri brojniji, ovdje navodimo istovjetan zaključak o Devetom kongresu SKJ u knjizi *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, objavljenoj 1976. godine (str. 294) i u najnovijem djelu (str. 537). Tako je i opis Đilasova slučaja iz *Historije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* iz 1985. godine (str. 197) prenesen u najnovijoj knjizi (str. 355). Na jednom mjestu je autoru promaklo ispraviti preneseni dio pa na str. 689 piše da je od Titove smrti »prošlo skoro pet godina« i da su mnogi mislili »da će smjena rukovodstva nakon Titove smrti izazvati političku krizu Jugoslavije«, pa čak »i sam njezin opstanak«. Ovakav zaključak, očigledno pisan 1985. godine, u suprotnosti je s naslovom sljedećega poglavlja najnovije knjige *Proces raspadanja Jugoslavije nakon Titove smrti (1980-1987)*. Znanstvena etika nalagala bi barem napomenu u uvodu najnovije knjige da su dijelovi preuzeti iz ranijih knjiga. S druge strane, za povjesničara je zanimljivo usporediti ispuštene dijelove jer upravo oni pokazuju da su tumačenja često prilagođena trenutku u kojem autor objavljuje određeno djelo.

Usprkos nedostacima *Hrvatska moderna povijest* Dušana Bilandžića značajno je djelo za povijest komunističke Jugoslavije. Za razliku od danas popularnih tumačenja o četrdesetpetogodišnjem »mraku« Bilandžić pokazuje da se radi o složenom razdoblju naše povijesti čije je proučavanje Bilandžićevim cjelokupnim djelom tek započeto. Z

Na temelju točke 8. Odluke o utemeljenju Nagrade Mate Ujević i članka 13. Poslovnika o radu Odbora Nagrade Mate Ujević, Leksikografski zavod *Miroslav Krleža* objavljuje

Natječaj

za dodjelu Nagrade Mate Ujević u godini 1999.

1. Nagrada Mate Ujević dodjeljuje se za najvrednije godišnje enciklopedičko-leksikografsko djelo objavljeno na hrvatskom jeziku, a iznimno za vrlo vrijedna djela o hrvatskim temama ili hrvatskim autorima na jednome od svjetskih jezika.
2. Nagradu dodjeljuje Leksikografski zavod *Miroslav Krleža* autoru pojedincu, skupini autora ili glavnom uredniku edicije, za u prethodnoj godini objavljeno autorsko leksikografsko ili bibliografsko djelo, glavnouredrički rad prvi put objavljene edicije ili za nezaobilazan cjelovit prilog najvišeg dometa u enciklopedijama.
   Odluku donosi Ravnateljstvo Zavoda na temelju prijedloga Odbora za dodjelu Nagrade Mate Ujević.
3. Prijedlog za dodjelu nagrade mogu dati građani, ustanove, poduzeća i udruge. Svaki prijedlog treba biti detaljno obrazložen i dokumentiran. Uz prijedlog se prilažu dva primjerka djela.
4. Rok za podnošenje prijedloga je 29. veljače 2000.
5. Prijedlog se dostavlja Leksikografskom zavodu *Miroslav Krleža*, Odbor za Nagradu Mate Ujević, 10001 Zagreb, Frankopanska ul. br. 26, p. p. 490.
6. Nagrada Mate Ujević dodijelit će se na prigodnoj svečanosti 5. svibnja 2000, povodom dana koji je još godine 1940. proglašen Danom Hrvatske enciklopedije.

zarez poziva ... šaljite stripove ... priprema se ... tema ... broja, originale ostavite doma ... šaljite ... A3 ... preslike ... zarez poziva

razgovori

Ivan Prpić i Vukašin Pavlović

Promjene i vrijeme dijaloga

O tome kako će se promjene u Hrvatskoj odraziti na hrvatsko-srpske odnose razgovarali su u emisiji *Most* Radija *Slobodna Evropa* Ivan Prpić, profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu i Vukašin Pavlović, profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu

Omer Karabeg

Gospodine Prpiću, da li mislite da će se promjene u Hrvatskoj, koje su zaista krupne i dalekosežne, odraziti na prilike u Srbiji. Kada sam prije dva mjeseca razgovorao sa jednim uglednim istoričarem iz Srbije, on mi je tada rekao da misli da bi se pad Tuđmanova režima u Hrvatskoj morao pozitivno odraziti i na Srbiju, jer su srpski i hrvatski narod istorijski tijesno povezani, pa, po sistemu spojenih sudova, ono što se zbiva u Hrvatskoj uvijek ima, ako ne direktnog, onda indirektnog odraza na prilike u Srbiji i obratno.

— **Prpić:** Nema nikakve dvojbe da će rezultati ovih izbora odjeknuti na cijelom prostoru bivše Jugoslavije, ako ne i na prostoru cijelog Balkana. Međutim, treba istaknuti da mi već deset godina živimo u različitim državama i da smo prošli kroz relativno različita iskustva i utjecaje. Kako će se ove promjene odraziti na hrvatsko-srpske odnose umnogome će zavisiti od toga u kojoj će mjeri nova hrvatska vlast biti u stanju anulirati skoro tragične, rekao bih, posljedice dosadašnje vlasti HDZ-a.

— **Pavlović:** Mislim da su ove političke promene u Hrvatskoj možda početak najznačajnijih promena u ovom delu Evrope u poslednjih nekoliko godina ili bar pozitivan znak tih promena. Koristim ovu priliku da čestitam demokratskoj opoziciji Hrvatske, i to ne kurtoazno, nego stvarno, ali čestitke, pre svega, zaslužuju građani Hrvatske zbog političke zrelosti. Reč je o sindromu koji, rekao bih, u izvesnoj meri važi i za Srbiju — da proces političkog sazrevanja biračkog tela ide brže od sazrevanja političkih partija. Inače, mislim da će uspostavljanje boljih odnosa između Srbije i Hrvatske svakako zavisiti od razvoja demokratije u Hrvatskoj, o čemu je govorio kolega Prpić, ali i od eventualnih promena i u Srbiji. Jer, bez tih promena iluzorno je očekivati uspostavljanje stvarno dobrih odnosa između dve države. Čak i kad bi u neko dogledno vreme došlo do takvih promena u Srbiji, u političkoj naravi uvek mnogo lakši nego iz diktature u demokratiju. I svakako da neće biti lako anulirati efekte diktatura u Hrvatskoj i Srbiji koje su po mnogočemu različite, ali i slične.

Gospodine Pavloviću, čini se da se vlast u Srbiji boji da bi pobjeda opozicije u Hrvatskoj mogla imati odraza i na šanse opozicije u Srbiji. O tome govori i način na koji je u zvaničnim medijima plasirana informacija o pobjedi opozicije u Hrvatskoj. Prije svega, informacije o tome su bile veoma kratke i date su na neupadljivom mjestu, kao da je to bilo negdje na Tajlandu. Pri tome nigdje nije rečeno da je pobijedila opozicija.

— **Pavlović:** Taj strah je razumljiv. Naravno da režim u Srbiji nije srećan zbog ovakvog ishoda izbora u Hrvatskoj, jer hrvatski slučaj pokazuje da je moguće izvršiti demokratske promene i u takvom tipu režima koji se naziva ne samo opštim terminom diktatura, nego i sultanizam, cezarizam. To je onaj model u kome dominira jaka ličnost, neka vrsta vođe ili oca nacije koji ima masovnu populističku podršku. U hrvatskom slučaju i biologija je odigrala svoje. U Srbiji to, naravno, nije tako i tu je situacija utoliko teža.

Nova hrvatska vlast i demokratska srpska opozicija

Gospodine Prpiću, mislite li da bi nova hrvatska vlast mogla da sarađuje sa opozicijom u Srbiji?

— **Prpić:** Sudeći prema izjavama koje daju predstavnici te vlasti, a one su dosta suzdržane, nova će se hrvatska vlast vjerojatno truditi da se pretjerano ne miješa u unutarnje stvari Srbije. Ona će nastojati da vodi politiku dobrosusjedskih odnosa bez, to je Račanova formulacija, ustupaka u smislu bilo koje vrste integracija. Ono što ne treba zaboraviti, to je užasna uloga Hrvatske televizije i nekih državnih medija u Hrvatskoj koji su godinama širili govor mržnje i do nevjerojatnih razmjera proskribirali svaki pokušaj dijaloga s kolegama iz Srbije. Čini mi se da tako više neće biti i da se ta vrsta promjene u medijima može dosta brzo napraviti.

Gospodine Prpiću, čini se da vodeća hrvatska stranka, Socijaldemokratska partija, nema baš visoko mišljenje o srpskoj opoziciji. Nedavno je šef te stranke i budući premijer, Ivica Račan, u intervjuu belgijskom listu Soire *izjavio da su u ovom trenutku demokratske snage u Srbiji poražene i da Srbija nema alternativu zato što se u toj zemlji vodi bitka između raznih nacionalističkih snaga.*

— **Prpić:** To je, rekao bih, u Hrvatskoj dominantna javna slika o Srbiji. U Hrvatskoj je godinama širena propaganda po kojoj su svi Srbi ipak najprije Srbi, kao što smo mi Hrvati najprije Hrvati, pa tek onda možemo da razgovaramo. Negativnoj slici o Srbiji pridonio je i relativno slab uspjeh gradanskih inicijativa. Način na koji su završene one demonstracije, koje su kod svih nas budile nadu, stvorio je ovdje dojam da u Srbiji zapravo nema demokratskih snaga.

Srbi iz Sarajevskoga polja, 19. stoljeće

Prpić: Nova hrvatska elita će sigurno smanjiti govor mržnje i traženje krivca uvijek i iznova u Beogradu

Pavlović: Ove političke promene u Hrvatskoj početak su najznačajnijih promena u ovom delu Evrope

Gospodine Pavloviću, mislite li da je moguća bilo kakva saradnja između nove hrvatske vlasti i opozicije u Srbiji?

— **Pavlović:** Pa, ja mislim da će najbolju pomoć, da upotrebim tu neadekvatnu reč, nova vlast u Hrvatskoj dati demokratskoj opoziciji u Srbiji, ako bude dobro radila posao u sopstvenoj kući, ako stvarno bude uspešno izašla na kraj sa svim teškoćama koje joj stoje na putu. A te teškoće su velike. Iako prilike u Hrvatskoj ne poznajem tako dobro kao situaciju u Srbiji, mislim da za oba društva važi dijagnoza da su bila u velikoj meri bolesna, korumpirana društva.

— **Prpić:** Ne treba upotrebljavati prošlo vrijeme, jer su to i sada.

— **Pavlović:** Naravno, i mislim da će biti potrebne ne godine, nego decenije da se to izleči. Hteo bih ukazati na još jedan momenat kad se poredi situacija u Hrvatskoj i Srbiji, jedan momenat koji je išao u prilog Hrvatskoj. Mislim da je međunarodna zajednica do sada imala više pozitivan nego negativan odnos prema Hrvatskoj, što nije slučaj kad je reč o njenom odnosu prema Srbiji. Plašim se da su mnogi potezi koje je međunarodna zajednica preduzimala prema Srbiji bili ne samo konfuzni, nego i kontraproduktivni i da su doprinosili očuvanju postojećeg poretka. Tu leži jedan deo odgovora na pitanje zašto je režim opstao i posle onako masovnih i dugotrajnih gradanskih protesta u Srbiji.

— **Prpić:** Slažem se da se ne mogu usporediti greške koje je međunarodna zajednica napravila prema Srbiji s onima koje je učinila u odnosu na Hrvatsku. To što su se odlučili na bombardiranje Srbije, a nisu srušili Miloševića, to je nešto što nitko razuman ne može shvatiti, ali napravili su niz gluposti i u odnosu na Hrvatsku. Evo vam samo jedan primjer. Oni su priznali Hrvatsku i Sloveniju kao države, a zabranili su im uvoz oružja, čime su novu vlast u tim državama direktno izručili mafiji, jer ta vlast nije imala drugog načina da nabavi oružje, nego da se obrati trgovcima oružja.

Što su Hrvati bolji od nas?

Srbi i Hrvati, a i ostali narodi u bivšoj Jugoslaviji, a posebno Srbi i Hrvati, uvijek su se nekako međusobno uspoređivali, da ne kažem takmičili i u privredi i u sportu i u kulturi. Niko nije dozvoljavao da onaj drugi bude bolji od njega. Gospodine Pavloviću, da li bi nakon promjena u Hrvatskoj, nakon demokratizacije u toj zemlji, kod Srba mogao da proradi onaj tradicionalni inat, pa da im to bude motiv za promjene po principu — što su Hrvati bolji od nas?

— **Pavlović:** Razumljivo je što je postojao i što i dalje postoji taj nekakav takmičarski odnos, jer te su dve nacije najbrojnije na ovom prostoru. Na žalost, on je uzeo i tragične razmere, razmere ratnog sukoba, ali se nadam da će i jedni i drugi početi da se takmiče i u pozitivnom smislu. Da bi do to toga došlo, i jedni i drugi treba da se oslobode ideoloških i drugih floskula i stereotipa koje su stvorili jedni o drugima i koji su ušli u glave običnih ljudi.

Mislite li, gospodine Prpiću, da bi moglo da dođe do pozitivne utakmice između dva naroda o kojoj govori gospodin Pavlović?

— **Prpić:** Stranačka politička elita, a ja mislim da se u tom pogledu nova ne razlikuje od stare, opijena je iluzijom po kojoj smo mi bili Evropa, a oni su tamo Balkan. To je jednostavno fikcija, jer, kad smo mi bili dio Austro-Ugarske, onda Evrope u sadašnjem smislu nije ni bilo. Inače, Austro-Ugarska je bila jedna od najkonzervativnijih monarhija u Evropi, a mi najzaostaliji dio, ili jedan od najzaostalijih dijelova, te Austro-Ugarske Monarhije. Tako da je ta priča o Evropi fikcija, ali ona se uporno ponavlja, gaji i nastoji se, da tako kažem, prodavati pomoću katoličanstva, pomoću srednjoevropskih građevina koje su u Zagrebu uvijek bile loša imitacija nekakvog Graca, nikad Beča. Tako da ni za ovu novu elitu ne dolazi u obzir nikakvo natjecanje sa Srbima, jer i ona smatra da je samo po sebi razumljivo da je Hrvatska bolja od Srbije. Međutim, za razliku od Tudmana, koji je tvrdio da neće na Balkan, a zapravo se zatvarao prema Evropi, ova nova elita će se otvoriti prema Evropi i ona će se pokušati natjecati sa Česima, sa Slovencima i drugim srednjoevropskim narodima. Ono što će nova elita, međutim, sigurno napraviti i što će biti dobro, to je što će smanjiti govor mržnje i traženje krivaca uvijek i iznova u Beogradu i što će najvjerojatnije omogućiti da se popravi status Srba koji su ostali u Hrvatskoj i stvoriti atmosferu da se ljudi prema njima počnu normalnije ponašati. O toj novoj atmosferi možda svjedoči jedan detalj iz koga, možda, ne treba izvlačiti velike zaključke. Kod nas, na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, grupa ljudi pravoslavne vjere, ove je godine slavila Božić.

Oni su došli na posao iako nisu trebali, ali su slavili Božić. I to je bilo sasvim normalno primljeno, nitko nije ništa komentirao u negativnom smislu. A to je prije godinu, godinu i pol dana, bilo gotovo nezamislivo.

Masovni povratak, imovina i meke granice

Gospodine Pavloviću, očekujete li da će nova hrvatska vlast omogućiti masovan povratak izbjeglih Srba u Hrvatsku?

— **Pavlović:** Nisam siguran. Mislim da će za to biti potrebno dosta vremena i da će takvo nešto biti mogućno pod uslovom da dođe do demokratskih promena i u Srbiji.

Tuđman i HDZ smatrali su svojom istorijskom zaslugom što je za vrijeme njihove vladavine Hrvatska praktično ostala bez Srba. Mislite li, gospodine Prpiću, da bi za novu hrvatsku vlast bilo rizično da omogući masovni povratak Srba, jer bi to praktično dovelo do toga da se djelimično poništi učinak prethodnog režima na šta je taj režim bio itekako ponosan?

— **Prpić:** Ja sam uvjeren da masovnijeg povratka Srba u Hrvatsku neće biti. Ne samo zato što će nova vlast biti oprezna u doziranju mjera koje će to omogućavati, nego i zato što, koliko znam situaciju među Srbima koji su otišli iz Hrvatske, većina tih ljudi, iz meni potpuno razumljivih razloga, ne pokazuje pretjeranu želju da se vrati. Tako da nekog velikog zaokreta sigurno neće biti. Ono čemu bi se trebalo nadati, to je da izvršna vlast počne poštivati pravo i zakone. Ja znam slučajeve da su ljudi dobili domovnice u Srbiji, a onda, kad su došli ovamo da izvade osobne dokumente, nije bilo formulara ili bi im rekli da dodu sutra, pa za tri dana, i sve tako. To su ta činovnička zatezanja. Dešavale su se i mnogo gore stvari, da su ljudi, kada su se vratili u sela u kojima su živjeli prije rata, bili maltretirani, da su bili izloženi prijetnjama, da su im kuće bile zapaljene. To bi se moglo promijeniti, odnosno smanjiti, i mogao bi se u jednom dužem vremenskom periodu omogućiti povratak onim ljudima koji žele da se vrate. Međutim, deklariranog povratka, velike buke oko toga, ne vjerujem da će biti.

Mnogi Srbi imaju imovinu u Hrvatskoj, mnogi Hrvati imaju imovinu u Srbiji, sedamdeset godina zajedničkog života stvorilo je jake rodbinske, poslovne i imovinske veze. Do sada je bilo teško i putovati iz jedne zemlje u drugu, a kamoli ostvariti neka prava. Mislite li, gospodine Pavloviću, da će se bar to izmijeniti?

— **Pavlović:** Nisam siguran da će i to ići brzo. Situacija će biti dobra tek onda kada budu uspostavljene, da tako kažem, meke granice koje će, ne dovodeći u pitanje suverenost nijedne novostvorene države, omogućiti da ljudi normalno putuju. Dok se to ne obezbedi, dok se na vizu bude moralo danima čekati u dugačkim redovima, ljudi će se ustezati da putuju. Gospodin Prpić je govorio o tome da kod izbeglih Srba ne postoji velika želja da se vrate u Hrvatsku. Iz razgovora sa mnogim Srbima koji su iz Hrvatske došli u Srbiju i ja sam stekao takav utisak. Kad se donesu tako teške odluke da se ostane u drugoj zemlji, kad prode toliko godina, kada ljudi nađu nekakvo rešenje za svoj položaj, onda nije lako doneti odluku o povratku. Sve dok i Hrvatska i Srbija ne postanu atraktivne za ljude, nezavisno od toga kojoj nacionalnosti pripadaju, dotle ni jedna, ni druga ne treba da se plaše velikog talasa ni povratnika ni pridošlica.

Mislite li, gospodine Prpiću, da će nova hrvatska vlast bar olakšati ulazak u Hrvatsku ljudima koji imaju jugoslovenski pasoš? Do sada je bila takva procedura da je prosto bilo nemoguće ući u Hrvatsku.

Prpić: Kako će se promjene odraziti na hrvatsko-srpske odnose zavisi od toga koliko će nova hrvatska vlast anulirati tragične posljedice vlasti HDZ-a

Miloševićevo zaoštravanje odnosa

— **Prpić:** To je nešto što se može očekivati. Bit će napravljene personalne promjene u diplomatskim predstavništvima, tamo će doći ljudi koji će se civiliziranije, pristojnije ponašati. Međutim, ne može se očekivati neko veće približavanje dok je ovakva situacija u Srbiji. Naime, teško je očekivati da će se nova hrvatska vlast truditi oko toga da uspostavi dobre odnose sa Srbijom, dok u isto vrijeme međunarodna zajednica Srbiju drži u izolaciji i pod sankcijama. Do promjene može doći tek onda kada i Srbija i Hrvatska budu unutar istog poretka, kada i jedna i druga zemlja budu u Vijeću Evrope. Drugo, bit će potrebno dosta vremena da se razbiju predrasude koje nisu samo u glavama običnih ljudi, nego i u glavama velikog broja intelektualaca koji su itekako odgovorni za sve ovo što nam se dogodilo. Ne treba zaboraviti da su neki od lidera, koji su sada došli na vlast, dosta nacionalno indoktrinirani. To prije svega vrijedi za Budišu, a i za Tomca. Oni spadaju u onu vrstu nacionalno osviještenih političara u čiji se nacionalni identitet stalno i iznova sumnja, pa zbog toga oni moraju da se stalno dokazuju. I taj element treba uzeti u obzir kad se govori o mogućnosti promjena. No, da ne bi ispalo da sam isključivo pesimist, moram reći da se atmosfera nedvojbeno mijenja. To govori onaj primjer s pravoslavnim Božićem, koji sam spomenuo, to se vidi i po tome što se ovih dana u Zagrebu daje film beogradskog redatelja Gorana Markovića. Doduše još uvijek u Zagrebu ne možemo kupiti nijednu srpsku knjigu, ali vjerujem da ćemo i to moći u najskorije vrijeme. Ako je suditi po izjavama nekih izdavača, to će biti moguće za nekoliko mjeseci.

Može li se desiti da se odnosi između Srbije i Hrvatske pogoršaju nakon ovih promjena u Hrvatskoj. Mnoga zbivanja u ovoj posljednjoj deceniji nakon raspada Jugoslavije govore da su se Franjo Tuđman i Slobodan Milošević jako dobro razumjeli. Koliko znam oni nikada jedan o drugome nisu izgovorili ružnu reč. Njihov sastanak u Karađorđevu, po mnogim mišljenjima, u dobroj je mjeri odredio tok zbivanja na području bivše Jugoslavije. Uostalom, prema svjedočenju Hrvoja Šarinića, nekadašnjeg bliskog saradnika Franje Tuđmana, dva režima su tokom svih ovih godina bila u stalnom kontaktu. Novu hrvatsku vlast neće obvezivati tajni dogovori između Tuđmana i Miloševića, pa bi se možda moglo desiti da dođe i do pogoršanja odnosa.

Hrvati iz Kreševa, 19. stoljeće

Pavlović: Mnogi demokratski orijentirani ljudi u Srbiji obradovali su se ishodu izbora u Hrvatskoj. To može da izazove reakciju srpskog režima

— **Pavlović:** Pa, ni ta pretpostavka nije bez realnih osnova. I u Srbiji se smatra da su postojali bilo tajni, bilo prećutni sporazumi između Tuđmana i Miloševića.

— **Prpić:** Moram reći da mi se ta teza čini vrlo realnom. Moglo bi doći do pogoršanja odnosa, ne samo zbog toga što hrvatsku novu elitu neće obvezivati tajni dogovori između Tuđmana i Miloševića, nego i zbog nečeg drugog. Naime ako bi Hrvatska uspjela postati normalna građanska zemlja, onda bi ona kao primjer doista mogla indirektno utjecati na Srbiju, a to, koliko ja poznam Miloševićev režim, Miloševiću ne bi odgovaralo i on bi išao na zaoštravanje odnosa gdje god bude mogao, a može zaoštravati na Prevlaci, vjerojatno u Bosni, i na nekim drugim mjestima, tako da je to, po mom sudu, jedna od realnih mogućnosti. Što se tiče nove hrvatske vlasti, ne mislim da će ona ići na zaoštravanje odnosa s bilo kojom zemljom, uključujući tu i Srbiju, jednostavno zbog toga što ona ima dovoljno unutarnjih problema, pa joj zbog toga ne odgovara zaoštravanje odnosa sa susjedima.

Gospodine Pavloviću, mislite li da bi Milošević mogao da ide na zaoštravanje odnosa sa Hrvatskom?

— **Pavlović:** Jedna od odlika njegove politike je nepredvidivost. Činjenica je da su u ovom trenutku spoljašnji pritisci na režim mnogi veći nego oni iznutra. Ti pritisci, da ne govorim o onima koje vrši međunarodna zajednica, dolaze, na direktan ili indirektan način, i iz susedstva — iz Crne Gore i Republike Srpske, a i demokratske promene u Hrvatskoj na neki način potkopavaju režim u Srbiji. Mnogi demokratski orijentisani ljudi u Srbiji, a njih nije malo, stvarno su se obradovali ovakvom ishodu izbora u Hrvatskoj, što sigurno govori o uticaju promena u Hrvatskoj na ovdašnju klimu. Sve to može da izazove reakciju režima koji bi mogao da pooštri propise i smanji mogućnost putovanja u susedne zemlje.

Ljubaznost i civilizirani odnosi

I na kraju, vjerujete li da će odnosi između Srba i Hrvata jednog dana postati normalni, kao što su, recimo, odnosi između Nijemaca i Francuza ili će oni još dugo vremena biti opterećeni netrpeljivošću?

— **Prpić:** Ja mislim da će se to dogoditi znatno prije nego što je to izgledalo prije četiri-pet godina. Pri tome moram reći da će i odnosi biti najvjerojatnije onakvi kakvi su danas između Francuza i Nijemaca, a te odnose karakterizira više ljubaznost nego bliskost. Ja ću za kraj ispričati jednu anegdotu. Prije pet-šest godina bio sam s još nekim kolegama iz Zagreba na znanstvenom skupu u Strassbourgu, u Francuskoj. Tamo su bile i kolege iz Beograda i iz Sarajeva. Vlasnik hotela u kome smo odsjeli nije mogao da se načudi kako se mi to družimo, razgovaramo, zajedno jedemo i pijemo, a naši se narodi tuku. Jednog dana dogodilo se da sam ostao bez cigareta, pa sam otišao u prvu trafiku da kupim cigarete. Budući da ne govorim francuski, obratio sam se prodavaču na njemačkom. On mi uopće nije odgovorio. Onda sam mu se obratio na engleskom, a prodavač se na mene izderao: »Ovo je Francuska«. To mi se dva puta desilo u roku od pola sata i to u Alzaceu, graničnom području između Francuske i Njemačke. Činjenica je da su Nijemci i Francuzi i ekonomski i politički i, ne znam na koje sve načine, integrirani, ali u međusobnim odnosima oni su jedni prema drugima samo ljubazni i ništa više od toga.

Znači perspektiva je ljubaznost i civilizovanost, a ne jake emocije.

— **Prpić:** Ja mislim da će se odnosi popraviti brže nego što to očekujemo, ali to će tada biti civilizirani odnosi, odnosi uzajamnog uvažavanja i poštovanja, ne više bratstvo i jedinstvo. To je nešto što je trenutno u Hrvatskoj najmanje popularno.

— **Pavlović:** Ja mislim da će se ti odnosi mnogo brže popraviti nego što očekujemo. Evo da i ja iznesem jedan primer. Ja sam petnaest godina letovao na predivnom otoku Olibu u zadarskom arhipelagu i stvarno mi nedostaju ta letovanja. S meštanima sam se odlično slagao. Veze nismo prekidali ni za vreme rata. Kad je to postalo mogućno, razgovarali smo telefonom, raspitivali se jedni o drugima. Mi smo se ponašali kao susedi, kao ljudi koji govore sličnim jezikom. I u tome je razlika između nas i Francuza i Nemaca. Francuski i nemački dva su potpuno različita jezika i ljudi ne mogu da se razumeju. Mislim da je jedan od velikih izvora nesporazuma i sukoba na Kosovu u tome što Srbi i Albanci govore potpuno različitim jezicima, što ne mogu da se razumeju, šta ne znaju šta jedni o drugima misle, tu postoji strah koji ide, da tako kažem, iz stomaka. U slučaju Srba i Hrvata jezik je manje-više sličan, uz neke razlike, tako da se možemo lako sporazumevati, jedni druge razumeti, i to je, po mom mišljenju, dobra osnova za sve vrste ljudskih kontakata. Z

esej

Ćeranje do Stambola

To je ključna osobina pravovernih Srba, biti uporan, dosledan sebi, a u inat svima, čitavom svetu, pa i šire

Biljana Srbljanović

Ima neki lik, u delu Matije Bećkovića, koji je, koliko sam shvatila, mnogo opasan ratnik. Taj je umeo da se u »ćeranju« tako zanese da je »za muvom stigao do Stambola, i toliko je taj dan ćerao, mesec dana se vraćao, a istu pišaću je odnio i donio«. Ova mudrošću pregnantna rečenica, još kada se s darom kaziva, može da zavede slušaoca. Naivna publika, takva kakva jeste, koja se dosađuje u svemu tražeći neki smisao i neku večnu tačnost, od ove poetske istine može pomisliti da je autobiografska, da je umesto o nareченom ratniku reč o samom autoru, da je onaj što se bez prestanka »ćera« po vrletima zapravo pesnikov alter-ego, da je stih tako istinit da bi se piscu mogao, u budućem apdejtovanom izdanju informatora »Ko je ko u Srbiji (bez Kosova)«, zabeležiti kao podatak za rubriku »zanimanje«, i to od reči do reči, baš tako kako je kazivano, sa sve podatkom o »istoj pišaći« koja se već godinama šeta od i do raznih ratišta.

Ima takođe i jedna, istina neretka mudrost Amfilohija Radovića, koja govori o ljudima koji su zbog poslednjeg klanja napustili Kosovo. Ona kazuje da se »geografski gledano umanjio broj našeg naroda na Kosovu« ali to ustvari nije ni važno, jer nekako to i nisu bili kvalitetni ljudi, čim su svetu zemlju, kako Vladika mudro zaključuje, napustili »da bi napunili svoje debelo crevo«, ali sve to srećom nikako neće uticati na pravno-političko gledište na stvari, u kome je Kosovo i dalje suvereno naše. Koliko je tačna mudrost zlatoustog duhovnika govori i vest o četvorici izbeglica sa svete zemlje koji su se u potrazi za punivom za creva, u prestonici srpskoj a na našu sramotu, smrzli do smrti u noći od srede na četvrtak, a na minus sedamnaest ovozemaljske temperature. Tražili su grešnici način da prežive i to im nije pošlo za rukom, a nije ni trebalo, pop smatra, jer zašto su uopšte i odlazili odande. A, da. Da dodam još nešto, a u korist sveštеničke oratorske prakse, nesrećnici nisu čak ni bili Srbi, nego Cigani. Da se zna.

Ima zatim jedno zapanjujuće dosledno ponašanje jednog srpskog ratnika, Gorana Jelisića, osuđenog za dokazano ubistvo najmanje trinaestoro ljudi, koji, suočen sa presudom Haškog tribunala od četrdeset godina zatvora, nije pokazao nikakvo kajanje za sopstvene postupke. Očevici Jelisićevog »ratovanja« tvrde da je svojom rukom, a metkom u potiljak, posle praktikovanja teške torture, pobio mnogo više ljudi, čak oko stotinu, ali za presudu je bilo dovoljno i ovo što je dokazano. Ni za koga, ni za šta, čak ni prema samom sebi, Jelisić nije iskazao žalost. Ostao je uporan u svojim postupcima i uverenjima.

Pesnik, pop i ratnik

Ova tri čoveka nemaju mnogo toga istog. Na prvi pogled jedini zajednički imenitelj im je — da su Srbi, te da ih sve rane njina roda bole. Zatim i da su praktičari najsvetlijih srpskih zanimanja — dakle: pesnik, pop i ratnik (ne nužno tim redom). Naposletku i to da su, uporno, do kraja i dalje, u svim paralelnim svetovima u kojima obitavaju — dosledni jedino sami sebi. A to je ključna osobina pravovernih Srba, biti uporan, dosledan sebi, a u inat svima, čitavom svetu, pa i šire: pokazati šipak, srednji prst na obe ruke, isplaziti jezik, namignuti tri puta, duvati u prste, smejati u brk ili ispod njega, pokazati šuplje zube, i ne odstupiti ni korak! Ni korak nazad od sopstvene gluposti, sopstvene kobne greške, pogrešne procene, loše sklepanog stiha, brzoplete podrške, panične hrabrosti, samo juriš, nikako: stoj, povlačenje, samouvidanje i kajanje sasvim je isključeno. Nije važno šta se govori, koliko je to pogrešno, nemoralno, čak elementarno glupo, važno je da se od toga ne odstupi, ni po cenu traćenja života, osobito tuđih, u ime svog sopstvenog ja-pa-ja rezona doslednosti samome sebi. A biti tako sebi veran težak je posao. Jer, osim što je dosadan, nailazi i na prepreke. Ne znam da li znate, ali svet se neumitno menja, kugla se vrti i, mada mnogi od nas mogu misliti da je zemlja ravna ploča koju drže slonovi, to je iako lepo kazano — sasvim i neopozivo netačno. I sad ostani dosledan sebi, svojim rečima i neka ti ih na grob urežu, ali do tada, živi ti, prijatelju u kontekstu neprestanih promena, okretanja ćurka naopako, opet i opet, a teraj jednu istu pesmu, jednu istu priču, propoved i rat.

Kome je lakše?

Vladiki prvom nije sasvim lako, jer pripada crkvi koja je jasno i bez svake sumnje dala podršku radanju vođe, onoga za koga sada sa iznenađenjem tvrde da je nekrst, uz to i trapav ratnik, koji u ratovima ume samo da gubi. Kako da bude dosledan sebi i svojim mislima kada vidi da se njegova, nimalo bogougodna ambicija o stvaranju Novog Srpskog Poretka konačno ruši nakon desetogodišnjeg ropca?

Pesniku je još mnogo teže jer on, kao misaoni tip usto i adikt o sopstvenim stilskim figurama, grleno deklamovanih, iz glave, napamet, a ne da se čita sa papira, kako da sada on, čak i zasladeno proguta ono što je kazivao? Kako kada je mišljenje mnogo puta menjao, jer prilike su se obrtale kao golub prevratač, i nije važno što niko o tome ne vodi računa, ipak sa samim sobom — neprijatno mu je. Kako ostati tako dugo dosledan sebi i svojoj nedoslednosti, kako biserne vence ispevati na sve kontradiktorne teme, pa kad te posle neko nešto pita, što si rekao »ovo i ono« i šta si mislio »tim i tim«, ostaje ti samo da se ljutiš i brecaš na nepristojnog ljubopitljivog.

Šta dakle da rade popovi i pesnici, čemu da se okrenu, kako da se odreknu sebe i sopstvenih misli? Kako da priznaju da je ono isto Kosovo »rana neprebolna«, sada, dakle upravo sada u simple present tens-u IZGUBLJENO i da ga nije izgubio sam onaj nekrst iz belog dvora nego svi oni zajedno, za ruke na o-ruk, svojim mislima, delanjima, inflacijom epiteta, svojim blagosiljanjem ratnika i ratovanja, svojim ćutanjem i žmurenjem pred našim zločinima, svojim kukumakanjem, telemudevinom, svojim Srbija — nije prag — Vašingtona ali — je — zato — otirač — Moskve poetikama, čitalačkim časovima, širenjem pandemije duhovnog astigmatizma od koga stanovništvo neopozivo boluje i koji im muti pogled na same sebe, svoje postupke, misli i dela, a koje, evo sada, debelo plaćamo svi.

Nije ni popu ni pesniku lako, ostala obojica skraćenih rukava, pop bez crkvene imovine, koje će uskoro moći posećivati samo sa viziranim pasošima, a pesnik bez stana i položaja, sam na ledini, sa svojim rečima koje odjekuju nad njim.

Izgleda da je ratniku ipak najlakše. On je za svoju doslednost, svoju nepokolebljivost u izvršavanju zločina, zaradio stan i hranu, od sad pa dok ga svi ne zaborave. Pa sad, iza rešetaka luksuznog zatvora, može da se plazi u nebo i hvata za mošnice, u inat svima, koliko mu volja. Ali, slaba je to uteha belim kostima koje je za sobom ostavio. Slaba uteha i ljudima: Srbima, Albancima, Bosancima, Romima, Hrvatima, čijih kuća i ukućana više nema. Spomenuće ga još neko, neki put u nekom stihu, podsetiće ga se još neko u nekoj propovedi, i to je sve. A ako se barem on, ratnik — krvolok, serijski ubica, čovek bez morala i ikakve ljudskosti, ipak predomisli i pokaje, odstupajući od svoje monstruozne samodoslednosti, zaplače jednom nad sobom i onim što je napravio, tada će biti nade za sve. Čak i za one druge koji na pokajanje ne pristaju. Z

Biljana Srbljanović rođena je u Beogradu 1971. godine. Diplomirala je dramaturgiju na Fakultetu dramskih umetnosti dramom *Porodične priče* koja je i danas na repertoaru Jugoslovenskog dramskog pozorišta. Slijedi *Beogradska trilogija* postavljena u Ateljeu 212. U pripremi je treća njezina drama *Pad*. Prve dvije drame Biljane Srbljanović izvode se u tridesetak kazališta širom Njemačke, Italije i Austrije. Ove, 2000. godine predviđene su premijere u Grčkoj, Francuskoj i Sloveniji. Dva mjeseca svakodnevno je pisala za talijanski list *La Republica* a njezine kolumne prenosili su *The Independent* i *Die Presse*. U Italiji je objavljena i knjiga njezinih tekstova. Trenutno radi kao asistent prof. Filipa Davida na Akademiji za film, pozorište i televiziju. Članica je nedavno formirane Grupe 99. U prosincu 1999. godine dobila je nagradu Ernst Toller u Neubergu na Dunavu. Pisala je za beogradsko *Vreme*, odakle je preuzet ovaj članak.

razgovor

Lóránd Hégy, kustos Muzeja moderne umjet

Između Istočne i

Srednja Europa je regija frustracije, kreativnog kaosa i multiidentiteta koji istodobno nije prihvaćen bez problema

Evelina Turković

Uz izložbu *Aspekti/Pozicije. 50 godina umjetnosti Srednje Europe 1949-1999*, Beč, 18. prosinca 1999-27. veljače 2000.

Što je to umjetnost Srednje Europe, može li se govoriti o posebnostima umjetnosti nastajale u tom kulturnom krugu u posljednjih pedesetak godina, pitanje je koje je postavio Lóránd Hégy, kustos Muzeja moderne umjetnosti zaklade Ludwig u Beču. Velika izložba *Aspekti/Pozicije. 50 godina umjetnosti Srednje Europe 1949-1999*, otvorena krajem prošle godine u dva reprezentativna bečka prostora Palais Lichtenstein i 20er Haus rezultat je suradnje Hégyja i desetak kustosa iz Poljske, Mađarske, Češke, Slovačke, Austrije, Slovenije, Jugoslavije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Hrvatske (Anda Rottenberg, Katalin Néray, Jiři Ševčík, Jana Ševčíkova, Katarina Rusnákova, Dieter Schraga, Igor Zabel, Bojana Pejić, Dunja Blažević, Petar Cukovič, Nebojiša Vilić, Meliha Husedžinović i Branka Stipančić).

Na izložbi je pokazano više od dvjestotinjak radova sto pedeset umjetnika i to u dva dijela izložbe, povijesnom i suvremenom koji su podijeljeni u manje kronološke i tematske cjeline: 1949-1956. godine *Totalitarizam i izolacija pedesetih*; 1956-1968. godine *Između dviju revolucija*; 1968-1980. godine *Konvergencije i divergencije*; 1980-1989. godine *Priprema prevrata*; 1989-1999. godine *Euforija, razočaranje, normalizacija*.

Povijesnoumjetnički i kulturnosociološki cilj izložbe proizlazi, kako napominje Hégy, iz dvije točke: »s jedne je strane očuvanje kategorije Srednje Europe kao operativne povijesne kategorije, a s druge strane, povijesno konkretiziranje i racionalistička defetišizacija političkih kategorija poput »Željezna zavjesa«, komunizam, »postkomunistička« kultura, sloboda, demokracija, diktatura, »oficijelna kultura«, opozicija...«. U tom kontekstu Hégy kao polazište koncepcije izložbe postavlja problem srednjoeuropskih društava koja, po njegovu mišljenju, »nikad nisu mogla razviti jasne modele identiteta: Srednja Europa je regija frustracije, kreativnog kaosa i multiidentiteta koji istodobno nije prihvaćen bez problema«.

Izložba Aspekti/Pozicije, *kao i dosadašnje vaše koncepcije, primjerice, izložba* Komentar Europe *održane u Beču i Parizu, govore o posebnom zanimanju za položaj i uvjetovanost umjetnosti društvenim tokovima.*

— Vjerujem da je umjetnost u svim okolnostima i svim situacijama, u svim razdobljima društveni fenomen. To znači da je čak i najčišće fenomenološko i formalističko razmišljanje društveno uvjetovano. Mislim da se na kraju 20. stoljeća — kada velike avangardističke utopije umiru, a estetičke reminiscencije i estetičko nasljede utopističkog mišljenja još utječu na nove forme umjetnosti — moramo vratiti na društveno i povijesno poimanje umjetnosti. Htio bih reći sljedeće — ne samo određene vrste pionirskog utopizma, nego i cjelokupna umjetnost, čak radikalna avangarda i radikalni formalizam, takozvani *l'art pour l'art* u 20. stoljeću, također ideja autonomije umjetnosti i nezavisnosti kulturne infrastrukture, sva su ta pitanja relevantna samo unutar nekog društvenog konteksta. U tom smislu, trebalo bi bez skrupula govoriti o društvenom aspektu umjetnosti. No, time ne želim reći da je umjetnost neka vrsta ilustracije društvenih, političkih ili ideoloških mišljenja.

Individualne pozicije i kontekst

Na početku razgovora o ovoj izložbi možete li pojasniti njezin naslov: Aspects/Positions.

— Dao sam taj naslov izložbi jer nisam želio stvoriti privid da izložba predstavlja cjelovitu informaciju i totalnu sliku srednjoeuropske umjetnosti. *Aspekti* znače aspekte kustosa, moje i suradnika iz deset različitih zemalja. Različite umjetničke i povijesnoumjetničke aspekte pokušali smo pokazati ovdje kao široko polje tendencija, veza, formalnih, lokalnih škola itd.

Pojam *Pozicije* referira se na umjetničke pozicije. Ne tvrdimo da pokazujemo globalnu srednjoeuropsku situaciju; ja ističem da postoje različite umjetničke pozicije tijekom tih pedeset godina. To znači da poruka nije — to je umjetnost Srednje Europe poljednjih pedeset godina, nego — to su pozicije u umjetnosti Centralne Europe. Obje kategorije tako relativiziraju globalnu sliku.

Kategorija »istočna« umjetnost koja se uvriježila u likovnjačkim krugovima, prema vašem je mišljenju kliše koji pokriva nepoznavanje stvarnoga stanja

Rođen u Budimpešti 1954. Studirao estetiku, povijest i povijest umjetnosti u Budimpešti. Predavao je i bio kustos mnogih izložbi na temu mađarske i internacionalne umjetnosti. Od 1990. godine direktor je Muzeja moderne umjetnosti zaklade Ludwig u Beču. Bavi se modernizmom Srednje i Istočne Europe te suvremenom umjetnošću.

jetnosti zaklade Ludwig u Beču

i Zapadne Europe

ili manje misli na moderne ili suvremene umjetničke forme zapadnih središta od Sjeverne Amerike i Zapadne Europe 20. stoljeća. Zahvaljujući nevjerojatnoj količini informacija, knjiga i raznih izdanja, izložbi muzejskih i privatnih zbirki, ta umjetnost je postala objekt kolektivnoga znanja. O *istočnoj umjetnosti*, *East Artu*, *Ost Kunstu*, o tom materijalu samo nekoliko zapadnih stručnjaka ponešto zna. Prvi problem je taj što materijal nije dovoljno poznat, nije bio skupljan, nikada historijski elaboriran, nije objavljen... Tih nekoliko elemenata koje znaju zapadni stručnjaci izabrani su više ili manje slučajno. Netko je slučajno putovao u bivši Sovjetski Savez, netko ima neke veze s bivšom Jugoslavijom itd. Mnogo puta u mojem profesionalnom životu u posljednjih dvadesetak godina čuo sam *Ost Kunst*, posebno u Njemačkoj, Švicarskoj, Nizozemskoj, Austriji: *a, to je Ost Kunst*. Uvijek sam pitao: Što vam to znači istočna umjetnost? Ima li ikakve temeljne razlike između zapadne i istočne umjetnosti. I što se događa kada neki umjetnik, kojega se smatra istočnim umjetnikom, koji primjerice živi u Zagrebu, Budimpešti ili Varšavi, sutra emigrira ili se oženi danskom djevojkom i počne živjeti u Amsterdamu. Je li to automatski zapadna umjetnost? Bilo bi to preglupo i površno shvaćanje.

Mi homogeniziramo istočnu i jednako tako homogeniziramo zapadnu umjetnost. Ako smo svjesni socijalnih, povijesnih, političkih, ideoloških, etničkih, religijskih, jezičnih itd. određenja umjetnosti — to znači da su svi izvorni umjetnički fenomeni razvijeni u određenom kontekstu i da taj složeni kontekst određuje umjetnost, njezin jezik i sadržaj — tada bi trebali priznati da nema istočne umjetnosti i zapadne umjetnosti. Postoje samo individualni modeli, lokalne pojave, škole, skupine itd. Istoga časa vidimo cijeli pejzaž umjetnosti, a ne crno-bijelu kartu Zapad — Istok, sloboda — diktatura, slobodno izražavanje — represija, a u sredini legendarnu Željeznu zavjesu. Umjesto toga vidimo da na cijelom tom području postoji raznolikost istodobno. Govoreći o takozvanoj zapadnoj umjetnosti, znamo da tu nije bilo opće represije, no bilo je također diktatura, u Portugalu, Španjolskoj, Grčkoj, dugo vremena u Skandinaviji, Irskoj... U Sjedinjenim Državama vidimo isto tako mnogo represije po pitanju prava manjina, homoseksualca, žena, crnaca, emigranata itd., s određenim ograničenjima u društvenom, javnom životu. Znači, kada kažem zapadna umjetnost ili zapadna demokracija, to podrazumijeva isto tako vrlo, vrlo različito uvjetovanu umjetnost i heterogenu sliku umjetnosti. Ne vjerujem u crno-bijelu simplifikaciju istočne i zapadne umjetnosti. Vjerujem u konkretnu uvjetovanost konkretnoga djela u konkretnom društveno-političko-ideološkom mentalnom kontekstu. U tom smislu nisam htio više baratati kategorijama *East Art*, *Ost Kunst*, *West Art*, *West Kunst*.

Couleur local

Postavom djela i grupiranjem u tematske cjeline na izložbi su istaknute sličnosti umjetničkih pojava u pojedinim zemljama, pa i između umjetnosti Istočne i Zapadne Europe.

— Razvoj različitih fenomena umjetnosti zadnjih pedeset godina bio je određen nekim globalnim međunarodnim pokretima, ali u svakoj zemlji i svakom gradu različito kulturno nasljeđe, drugačiji kontekst i lokalna tradicija stvarali su određenu *couleur local* koja ja mijenjala generalni aspekt tih tendencija. Primjerice u Poljskoj, vrlo jaka konstruktivistička tradicija odredila je razvoj umjetnosti, umjetnike kao što su Władysław Strzemiński, Henryk Stażewski, Katarzyna Kobro itd. Zbirka u Umjetničkom muzeju u Łodźu bila je jedino mjesto na takozvanom Istoku gdje ste na jednom mjestu mogli vidjeti sve te apstraktne slike od Mondriana, Auguste Herbina do suvremene umjetnosti. Naravno, ta je umjetnost na mladi naraštaj snažno utjecala, mentalno, stilistički.

Isto je bilo u Madarskoj. Cijela madarska avangarda mogla se sažeti u dvije glavne struje, konstruktivističku i ekspresionističku. Naravno, šezdesetih godina nova je neo-geometrijska umjetnost bila pod utjecajem te lokalne tradicije. Isto tako i *Gorgona*. Meni je vrlo zanimljiva simbioza konstruktivističke tradicije i eksperimentalne lingvističke tradicije, vizualne poezije, dadaizma, *Zenita* u Zagrebu itd. Više ili manje slične glavne tendencije možemo naći u umjetnosti Srednje Europe kasnih četrdesetih ili ranih pedesetih. Dramatski figurativni realizam i početak enformela. U šezdesetima snažan je bio utjecaj strukturalističkih, *hard edge* umjetnosti itd. Sedamdesete: *Fluxus*, performans, body art, happening na jednoj strani, na drugoj, konceptualizam. Sve je to postojalo, no kako se konceptualizam razvio, kako je body art bio realiziran, konkretiziran u pojedinim akcijama, to je uvijek bilo određeno lokalnom situacijom.

Srednja Europa kao transnacionalno društvo

Povijesni i geografski okvir Mitteleurope na ovoj izložbi ponudili ste kao svojevrsni model mogućega razrješenja odnosa lokalnog i globalnog, jednog od ključnih pitanja našega vremena.

— Globalizacija je, naravno, opća tendencija na svim razinama ljudske aktivnosti, od ekonomije do vojne strategije i od znanosti do umjetnosti. Ali globalizacija ne znači homogenizaciju, unifikaciju, uniformizaciju. Globalizacija znači ponajprije intenzivnu razmjenu informacija, ali ne nužno i nestanak razlika. Zašto bi razlike trebale nestati? Ne kažem da se to ne bi trebalo dogoditi kao moralni imperativ, samo postavljam stvar logično: zašto bi razlike trebale nestati? One ne nestaju. Ako ja znam nešto o nečemu, ne znači da svojim znanjem eliminiram razlike među stvarima. Današnjicu vidim kao otvorenost, razumijevanje, senzibilno razumijevanje različitosti sve manjih i manjih cjelina. Ne nacija, ne gradova, ne manjina, nego na kraju individua, konkretnih osoba u konkretnim društvenim, povijesnim, etnokulturnim kontekstima. Ako to podrazumijevamo kao globalnu tendenciju, tada trebamo vidjeti da je Srednja Europa, zbog njezine povijesne, kulturne tradicije, još uvijek vrlo zanimljiv model za transnacionalno društvo, društvo ne samo s individuama nomadima, nego i s određenim transnacionalnim multiidentitetnim poimanjem kulture.

Centralnoeuropska paradigma mogla bi biti prijedlog za globalističku transnacionalističku Europu. Ako pomislimo na zemlje kao što su Italija, Španjolska ili Engleska, zemlje koje su ujedinjene (Španjolska već 500 godina), i u njima postoje mnogo manjih *couleur locale*, posebni uvjeti malih kulturnih i političkih cjelina. Ako zamislim Europu, recimo, za stotinu godina, vrlo dobro mogu vidjeti Europu kao transnacionalnu multietničku kulturu s raznolikim kulturnim krugovima oko gradova, u različitim područjima s posebnim specifičnim uvjetima koji će, više ili manje, biti okviri umjetničkih promišljanja. To znači vrlo bogatu, heterogenu kulturu. Govoreći o Srednjoj Europi, nemoguće je naći jednu obitelj u kojoj bar jedan djed, baka ili teta nisu etnički, jezično ili religijski iz druge mikroklime. To vidim samo kao pozitivno obogaćenje.

Na kraju stoljeća moramo se vratiti na društveno i povijesno poimanje umjetnosti

Recepcija umjetnosti Istočne i Srednje Europe na Zapadu ipak nije zadovoljavajuća. Ima mišljenja da je ta umjetnost leksički previše slična onoj koja se viđa u galerijama diljem Zapada, a da bi pobudila znatnije zanimanje publike kao nešto drugačije, izvorno, egzotično. Istodobno zapadnjacima su odbojne za njihov ukus suviše eksplicitne političke reference.

— Ne mislim da je to tako. Zato sam i pozvao tri stručnjaka iz Zapadne Europe, jednog iz Londona, jednog iz Southempthona, jednoga iz Ohia u Sjevernoj Americi. Oni ne misle da je ova umjetnost slična zapadnjačkoj umjetnosti. Možda je sličan jezik, metode, korištenje materijala i određen način formalnog strukturiranja informacija. No oni vide, o tome smo razgovarali nakon otvorenja, da je sadržaj, poruka posve različita. Posebno kad smo na području bivše Jugoslavije. Ali isto to se vidi i u poljskoj, madarskoj, čehoslovačkoj umjetnosti. Tu vrstu izravnoga jezika s tako mnogo povijesnih i političkih referenci ne može se naći, ili vrlo rijetko, u takozvanim zapadnim središtima. Toga ima više u Južnoj Africi, u djelima latinoameričkih umjetnika, ali ne tako mnogo. To je očito ako pogledate izložbu. Skoro svaki drugi umjetnik ima neku povijesnu, političku, društvenu referencu. Ako se govori o političkim referencama u umjetnosti Istočne ili Zapadne obale u Sjedinjenim Državama, više ili manje se govori u kontekstu SIDE, manjina, crnaca ili imigranata. Ako govorimo o političkom ili povijesnom kontekstu umjetnosti Srednje Europe, imamo *par exellence* povijesna pitanja, potragu za identitetom u historijskom smislu, reakciju na političke sukobe. Z

Ruskog umjetnika Alexandera Brenera pamtimo po njegovim skandaloznim akcijama. Među ostalim završio je i u zatvoru nakon što je zelenim sprejem naslikao znak dolara na Maljevičevoj slici u Stedelijk muzeju. Na izložbi u Beču Brener nije službeno sudjelovao, no pobrinuo se za pokretanje rasprave o etičnosti cijeloga projekta. Na otvorenju Brener je dijelio letak s tekstom koji je potpisao zajedno s Barbarom Schurz. Evo što bi Brener imao reći ovom prilikom:

Ne multikulturalnoj predstavi!

Projekt *Aspekti/Pozicije. 50 godina umjetnosti Srednje Europe 1949-1999*. konstruira daljnju inačicu multikulturalnog neoliberalističkog mita. Umjetnici i publika pozvani su da se zaokupe »kreativnim kaosom« i »multiidentitetom« heterogenog jedinstva »Srednje Europe« koju proglašava kustos Lóránd Hégy. Taj program konstruiran je pomoću pseudopovijesne i lažno politizirane opozicije kategorije Zapad-Istok. Habsburška Monarhija vraća se da bi bila referentna točka tog višeslojnog kulturnog jedinstva.

Ha! »Srednja Europa: — nova Kakanija bečkog kustosa?! Cijela ta spekulacija smrdi na kilometre po Spenglerovoj kulturnoj metafizici! Nema sumnje tu se barata s konstrukcijom geopolitičkog i kulturnog prostora koji je smišljen da legitimizira europsku tvrđavu i integrira neke zemlje bivšeg Istočnog bloka. Ta izložba i njezini organizatori služe toj svrsi! U njezin smrdljivi teorijski umak, naravno, ubačeni su samo prihvaćeni i hegemonijskim kulturnim konsenzusom nagrađeni umjetnici koji predstavljaju nacionalni i međunarodni umjetnički establišment. Deklarirajući određenu »heterogenost« ovaj projekt u stvarnosti ignorira postojeću konfliktnost i antagonizam u prostoru današnje europske kulture. Dok ujedinjena Europa gradi nove restriktivne granice, dok se stvaraju zatočenički logori i izbjeglički zbjegovi, te dok posvuda jačaju rasizam i ksenofobija, bečki Muzej moderne umjetnosti ponovno predstavlja odvratnu ideologiju hegemonijskog korporativističkog konsenzusa. Prisustvujete izložbi gdje su stvarne strukture dominacije prekrivene produkcijom »kasnofeudalne« i istodobno »pluralističke« raznolikosti i ujednačenosti.

Pozivamo sve nazočne i one koji sudjeluju »ne mrtve, nego žive« na trenutni bojkot ove izložbe. U današnjoj političkoj situaciji jednokratna protestna akcija protiv Heidera i drugih austrijskih pauka nije dovoljna. Nužan je aktivni, lokalni i specifični otpor protiv diskriminirajućih strategija multikulturalizma. Potreban je otpor protiv struktura neoliberalnog konsenzusa! Z

ikovnost

Onufri 99

Međunarodne manifestacije kakva je ova pridonose afirmaciji novih kreativnih praksi i medija

Nataša Ilić

***Onufri 99, Međunarodna izložba suvremene umjetnosti*, Nacionalna galerija Tirana, Albanija, prosinac 1999-siječanj 2000.**

Da bismo govorili o međunarodnoj izložbi *Onufri 99*, otvorenoj koncem prosinca u Tirani, glavnom gradu Albanije, najprije moramo ocrtati specifičnosti koje je lokalno obilježavaju, a koje se ne iscrpljuju tek nabrajanjem pitoresknih prizora s blatom prekrivenih socijalističkih avenija s palmama i arhitekturom za koju je teško reći je li u procesu rušenja ili još nije dovršena. Kao što kaže Edi Muka, albanski umjetnik, kustos i aktivist, koji je uz potporu albanskog Ministarstva kulture tu lokalnu manifestaciju 1998. godine uspješno pretvorio u relevantnu međunarodnu izložbu, konstitutivni element teritorija koji označavamo Balkanom jest stanje trajne nestabilnosti. Albanski slučaj tek je jedan u nizu bezuspješnih pokušaja europske administracije da primiri neko od balkanskih žarišta, kojim se Balkan potvrđuje kao fantazmatsko mjesto nacionalnog ludila, simptom Europe koji otjelovljuje sve što je u svjetlu ujedinjene Europe pogrešno.

Igor Kuduz

Negdašnji mauzolej Envera Hoxe, danas International Centre for Arts u kojemu se održao dio izložbe

Igor Zlobec

Piramidalne pobune i prvo kino

Političku krizu koja je potresala Albaniju koncem 90-ih najčešće opisuju nejasnim i zastrašujućim pojmovima *kaosa* i *anarhije*, bez obzira drže li da je riječ o građanskom ratu ili pak o prvoj oružanoj pobuni u Europi nakon Budimpešte 1956. godine. Nakon *piramidalne pobune* iz 1997. godine — kad se pobunilo stanovništvo masovno opljačkano financijskim inženjeringom sprovedenim uz bezočnu potporu Berishinih vladajućih struktura, demokratskih izbora na kojima pobjeđuje ljevica, Berishinog neuspješnog vojnog udara i rata na susjednom Kosovu — čini se da je Albanija zemlja u kojoj se ostvaruju sve noćne more prosječenog stanovnika neke tranzicijske zemlje. Do definitivnog pada Željezne zavjese ranih devedesetih, Albanija je, zajedno s Rumunjskom i Bugarskom, bila uporište najrigidnijeg komunizma, a eksplozivna smjesa politike, organiziranog kriminala i populizma ni u postkomunističkom razdoblju nije donijela stabilnost. Albanija je još uvijek bezočno siromašna, vlada još nema kontrolu nad čitavim teritorijem, a organizirani kriminal, koji se uz zastrašujuću potporu kalašnjikova opljačkanih iz vojarni u vrijeme masovne pobune uvukao u sve segmente društva, i dalje određuje ritam koji Tiranu s prvim mrakom pretvara u sablasno praznu pozornicu mogućih zločina.

Dakako, politička nestabilnost i rudimentarna infrastruktura odražavaju se i na kulturnoj sceni, koja je do nedavno jedva postojala. Nju pak slikovito opisuju činjenice da je prvo albansko kino, *Millenium*, otvoreno 31. kolovoza 1999. godine, i to prikazivanjem filma *Intervista — traženje riječi* mladog albanskog umjetnika Anrija Sale, u kojem sučeljavanje s kolektivnom prošlošću postaje osobna potraga u kojoj umjetnik uz pomoć profesionalnih čitača s usana ispunjava riječima nijemu traku intervjua koji je njegova majka kao članica komunističke omladine dala prije više od dvadeset godina. Tim više začuđuje činjenica da se u Tirani posljednjih godina dogodilo nekoliko manifestacija na kojima se okupilo šaroliko društvo sastavljeno od međunarodne umjetničke elite i protagonista lokalnih, uglavnom istočnoeuropskih scena. Nju zasigurno djelomično objašnjava pojačano zanimanje za *istočnoeuropsku* umjetnost nakon raspravi koje 1997. godine izaziva *internacionalizam Manifeste* i *Documenta* na kojoj izlažu svega tri istočnoeurospka umjetnika, kao i *egzotičnost* ekstremno periferne Albanije. Dodamo li tome podatak da su izložbi *Onufri* dodijeljena znatna sredstva iz državnog proračuna, što pak svjedoči o svijesti o važnosti kulturne politike na putu k punoj integraciji Albanije, ocrtavaju se okolnosti pod kojima se ta regularna nacionalna smotra recentne umjetničke produkcije s političkim promjenama nakon Berishine ostavke pretvorila u relevantnu medunarodnu manifestaciju suvremene umjetnosti. Međunarodne manifestacije kakva je od 1998. godine izložba *Onufri* ili *Pyramedia*, sastanak mreže *Syndicate* koji u Tirani 1998. godine organizira Edi Muka, pridonose afirmaciji novih kreativnih praksi i medija te stvaraju temelje kritičkog diskursa, a izlaganjem albanskih umjetnika na velikim istočnoeuropskim izložbama, kao što je, primjerice, nedavno zatvorena izložba *After the Wall* u Stockholmu, ili sudjelovanjem na posljednjem venecijanskom Bienalu, očito je da je albanska umjetnost zauzela pozicije koje više ne može ugroziti činjenica da Albanija prestaje biti egzotična *tabula rasa*.

Od *Schöne Wohnung* do maketarskih časopisa

Izložba *Onufri* uz potporu Edi Rame, slikara i disidenta, a današnjeg ministra kulture, 1998. godine uvodi natječajnu koncepciju albanskih sudionika, a Edi Muka uspješno konkretizira svoja međunarodna poznanstva smještajući albansku suvremenu produkciju u međunarodni kontekst izložbe *Permanentna nestabilnost*, na kojoj su, među ostalima, izlagali Slaven Tolj i Igor Grubić. Uvodi se i međunarodni žiri, a novčana nagrada magazina *Flash Art* u iznosu od 5.000 dolara dodijeljena je albanskom umjetniku Alban Hajdiniju i međunarodno etabliranom bugarskom umjetniku Luchezaru Boyadjijevu. Zahtjevi ideološke propagande i antiutopijski temeljita informacijska blokada kojoj je Albanija desetljećima bila izložena dramatičnim čine postkomunističko sučeljavanje s arhivom umjetnosti 20. stoljeća. Činjenica dominantne popularnosti ranije zabranjenog apstraktnog slikarstva zadaje opći ton albanskoj selekciji na izložbi *Onufri 99*, a u *novim medijima* rade uglavnom *raseljeni* albanski umjetnici. Alban Hajdini izlaže instalaciju *Cleaning Project 1999-2000* s nizom stiliziranih umivaonika i *advertising* plakata s *pranjem ruku*, koja referira na moralnu i društvenu odgovornost, dok Adrian Paci izlaže fotografije koje obrađuju shizofrene simptome sindroma granice.

U slikarskom okruženju zanimljivo funkcioniraju slike mladog slovenskog umjetnika Žige Kariža, čiji konceptualni slikarski ciklus *Teror je dekor* kombinira dekorativne elemente iz časopisa *Schöne Wohnung* iz 70-ih i slike poznatih svjetskih terorista ili prizore iz filmova o terorizmu,

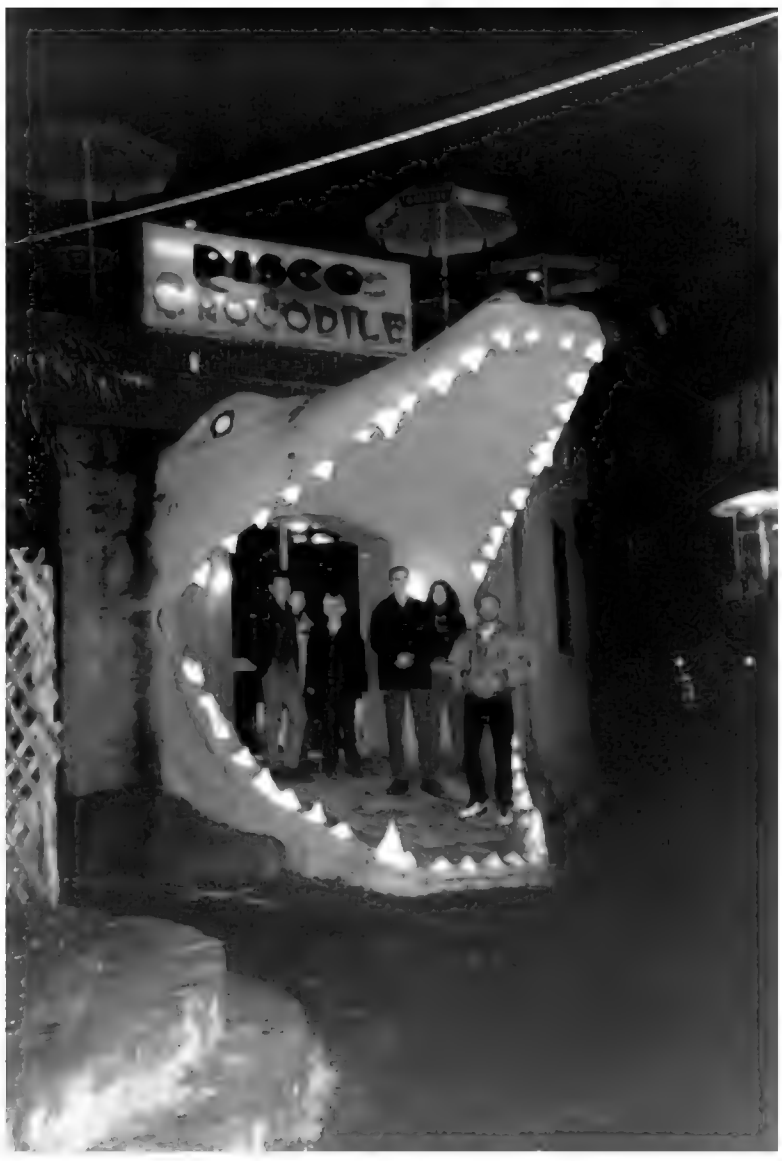

Tirana by night

Tirana by day

komentirajući pasivnu fascinaciju koju izaziva potrošena teroristička koncepcija političkog angažmana kao dekorativni element na ne-političkom tijelu suvremenosti. Sučeljavanje priznatih autora (koji izložbi daju kredibilitet) s onim mladima i manje poznatima zanimljivo je i na razini pojedinih nacionalnih selekcija. Tako Švedsku predstavlja umjetnica Annika von Hawssvolf, s videoradom feminističke provenijencije predstavljenim na posljednjem venecijanskom Bienalu, uz mlađeg i manje afirmiranog umjetnika Ola Persona, koji izlaže instalaciju sa sobnom biljkom čija razina električne energije kompjutorski komunicira sa stockholmskom burzom. Ukrajinski tandem Miroslav Kulčitsky i Vadim Čeckorsky, čije smo radove nedavno mogli vidjeti na izložbi ukrajinske umjetnosti u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu, izlaže fotografsku seriju *Blow Up* s kadrovima iz kultnog Antonionijeva filma, propitujući koncept mogućih svjetova te proizvoljnost kako fotografske objektivnosti, tako i koncepta objektivnosti općenito.

Hrvatsku predstavljaju Igor Kuduz i Igor Zlobec. Ciklus fotografija Igora Kuduza, presnimaka iz maketarskih časopisa o graditeljstvu, dotiče problematiku fizičkog, manualnog rada kao vrste koja izumire, dok se knjižica s albanskim tekstom putopisa, koje je Zlobec pisao tijekom boravka u ljetnoj slikarskoj koloniji u Ortoni, bavi uvjetima u kojima funkcionira umjetnička aktivnost i politikom njezine internacionalizacije i prezentacije. U kontekstu spomenute međunarodne kontekstualizacije činjenica da su nagradu podijedili albanski slikar starije generacije Edi Hila i kosovski umjetnik performansa najmlađe generacije Seslej Xhafa, ne govori samo o socijalnoj motiviranosti koja novac dodjeljuje onima kojima je najpotrebniji, a još manje o neokaljanim estetskim kriterijama koji ciljaju na objektivnost, već o kulturi kao djelotvornom mehanizmu politike. Stoga bez obzira na neujednačenu kvalitetu izloženih radova i nedoradeni koncept cjeline, međunarodna izložba u Tirani nije tek bizarna kontradikcija koja kratkotrajno prekida informacijsku monolitnost Europe, već ogoljeni primjer djelotvornosti kulturne politike koji sasvim ozbiljno valja držati na oku. Z

vizualnost

Muzej nove strukture

Cilj muzeja nije reprezentirati povijest umjetnosti 20. stoljeća, nego omogućiti kreativno čitanje povijesti i umjetnosti na mnogim, međusobno isprepletenim nazivima

Tihomir Milovac

Gorao *se upravo spustio, mjesečevo je prometalo posve nepomično, i to je veoma neobičan osjećaj. Prema mome mišljenju prostorni je let sinonim za pokret. Pa ipak, modul se ne kreće, kao da je posađen na tom mjestu od početka vremena*. U ovoj izjavi astronauta Buzza Aldrina iz Apolla 11, koji je 1969. godine uz Niela Armstronga stupio na površinu Mjeseca, zrcali se paradigmatična slika našeg doba, i to direktno kao promjena odnosa prema *vremenu* i *prostoru*, a indirektno u odnosu spram povijesti, sadašnjosti, stvarnom, odnosno virtualnom.

Zadnjih se godina 20. stoljeća već posve argumentirano govorilo o *kraju povijesti*, što su mnogi nazvali i *kretanje unazad*. Točno je da osjećamo kako se povijest fraktalizira i gubi svoju općenitost te da se naša stvarnost sastoji od *ubrzanih događaja*. Od općih, dominantnija su lokalna zbivanja i ona čine posve novi *civilizacijski krajolik*. Teoretičar Paul Virilio tvrdi, i mi se s tim slažemo, da je jedino *brzina* primjetno prisutna u gotovo svim segmetima civilizacijskih postignuća kao nezamjenjivi znak 20. stoljeća. Pri tome brzinu treba shvatiti kao *element* koji je kultiviran i organiziran, čak i urbaniziran u smislu odgoja neke sredine, a ne kao promjenjivi i prolazni fenomen. Virilio upravo brzinu i njezin utjecaj na stvaranje nove percepcije vremena i prostora drži presudnim za pojavu pojma *drugog početka vremena* (iz njegove knjige *Brzina oslobađanja*, nedavno prevedene na hrvatski u izdanju biblioteke *Psefizma*). Kada spominjemo *brzinu* u kontekstu stvaranja nove kvalitete, što zapravo sintagma *drugi početak vremena* i nagovještava, gotovo nesvjesno povezat ćemo je s programima futurista s početka stoljeća ili ćemo je pak u pojednostavljenom obliku pogrešno povezati i zamijeniti s pojmom relativne brzine, npr. *Blietzkriegova*, brzinom bombardera i tenkova, ali i automobila i brzinom svemirskih raketoplana. To je stoga što je danas, kao i na početku stoljeća, još uvijek prisutna fascinacija tehnologijom kao bitnim faktorom stvaranja moći. Ali razlika između početka stoljeća i današnjice više je nego očita. Ako se prva polovica stoljeća može definirati kao moćni vrhunac industrijskog doba, tada drugu polovicu smatramo dobom informacijske moći. I tu ništa nije sporno. Moć je uvijek moć, bila ona vulgarna ili sofisticirana. No bitna razlika između početka 20. stoljeća, odnosno industrijskog imperijalizma, i kraja 20. stoljeća, u drukčijoj je primjeni postignute moći. Informacije kao sredstvo moći danas su, zahvaljujući upravo strelovitom tehnološkom razvitku informatičkih sustava globalne komunikacije, većinom slobodno dostupne. A kapital, shvaćan danas i kao opće dobro, ne stvara se skrivanjem informacija, nego upravo obrnuto, njihovim plasmanom. Taj proces dvosmjerne transmisije, *informacija - kapital*, opstat će jedino uz pretpostavku razvitka *političke ekonomije vremena* (prema Viriliu) kao što već postoji *politička ekonomija bogatstva*. Stoga se podsjetimo stare poslovice koja kaže: *vrijeme je novac*. Analogno tome možemo slijediti Viriliovu definiciju da je *brzina apsolutna moć*. Ipak treba naglasiti da upravo zbog *hiperlink*-strukture koja karakterizira sustave komunikacijskih mreža, ta *novopostignuta moć* nije koncentrirana u centru ili centrima, nego je rasprostranjena širom svijeta (*World Wide*) i na korist je mnogim potencijalnim korisnicima. Stoga ovakvu *brzinu* možemo promišljati samo kao posve »novi« *element*, ravnopravan s vatrom, vodom, zrakom ili zemljom. Da bismo prepoznali taj novi element, njegovu pozitivnu i negativnu stranu, moramo živjeti u *svijetu realnog vremena* i upoznati ga kao što poznamo ovaj svijet *realnog prostora*, savjetuje nas Virilio. Ili, jednostavnije rečeno, trebamo biti *u životu*. Zato bi odrednice koje će karakterizirati *muzeje nove strukture* trebale nuditi mogućnost nove percepcije i izmijenjeni odnos prema vremenu i prostoru, povijesti i sadašnjosti.

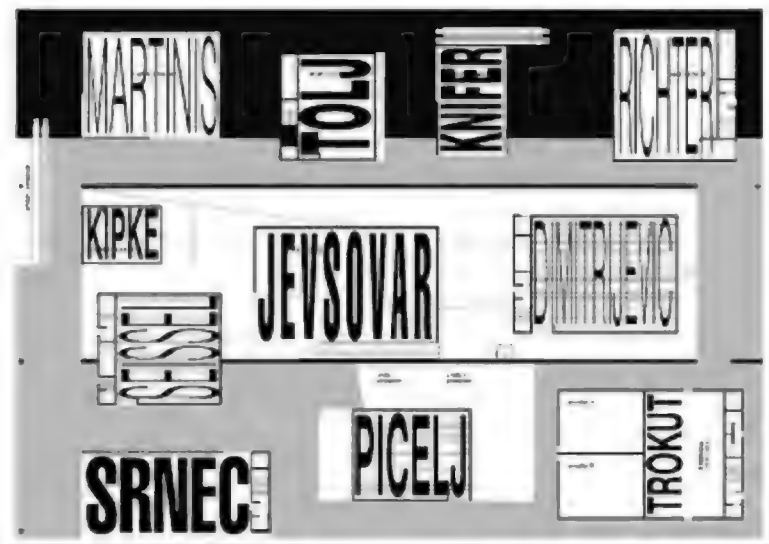

Odrednice muzeja novih struktura trebaju nuditi mogućnost nove percepcije i izmijenjen odnos prema vremenu i prostoru, povijesti i sadašnjosti

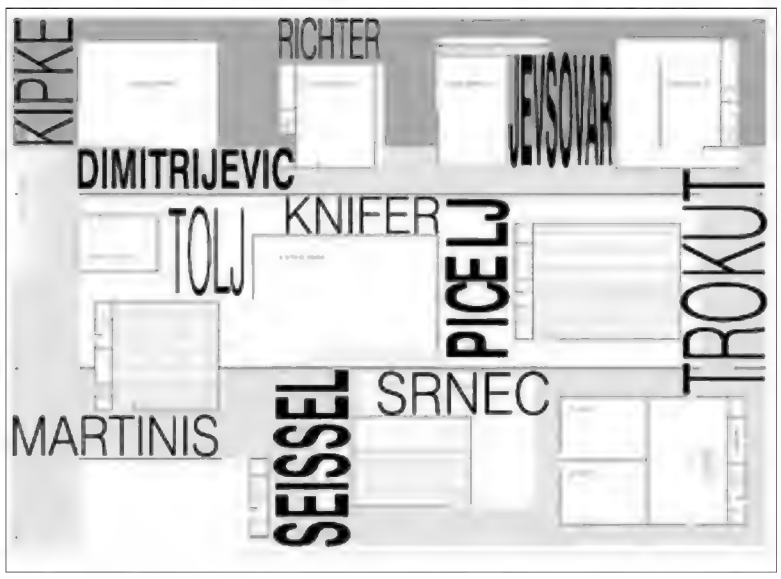

Novi Muzej suvremene umjetnosti

Ovdje ćemo te karakteristike pokušati izložiti na primjeru najvažnijih odrednica Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu, koje su u obliku podloge arhitektonskog natječaja u ljeto 1999. godine bile ponuđene javnosti. (U tom smislu zanimljivo je spomenuti mišljenje Borisa Groysa »Istovremeno se, međutim, postavlja pitanje: je li danas moguć i kakav drugi muzej — osim muzeja suvremene umjetnosti«.) Dotaknut ćemo samo segment javne funkcije muzeja, prije svega komunikaciju s publikom, odnosno funkciju stalnog postava i programske aktivnosti. Dakle, Muzej će svoju funkciju prezentiranja muzejske građe javnosti temeljiti na *dijakronijskoj metodi* čime bi se trebalo naznačiti postojanje kompleksnih uzročno-posljedičnih veza pojedinih umjetničkih pojava i fenomena. Prezentacija narativnom metodom, prema pukom kronološkom slijedu, stilskim odrednicama, morfološkoj sličnosti ili, primjerice, medijima u kojima se pojedini rad materijalizira, bila bi korak unazad, a ne odgovor na duh vremena. Danas je posve jasno da je bilježenje, odnosno u slučaju muzejske prakse rekonstrukcija linearnog slijeda povijesnih i umjetničkih događaja, metodološki nedostatno. Cilj Muzeja nije predočiti, odnosno reprezentirati povijest umjetnosti 20. stoljeća, nego omogućiti kreativno čitanje pojmova povijesti i umjetnosti na mnogim, međusobno isprepletenim razinama.

Mislim da je sve do osamdesetih/devedesetih godina 20. stoljeće zapravo bilo produkt 19. stoljeća... naša je epoha reproducirala, a ne inovirala. Ponavljali smo, a da nismo stvorili ništa novo, osim velikih katastrofa. Ukoliko ovu jaku kritiku naše epohe, koju je izrekao Paul Virilio, primijenimo na područje muzeologije i konkretno na muzejsku arhitekturu, dobit ćemo odgovor koji zapravo potvrđuje tu Virilijevu tvrdnju. Muzeji su u pravilu ponavljali arhitektonsku, ali i organizacijsku strukturu devetnaestog stoljeća. Iz devetnaestog smo stoljeća, također, naslijedili oblik enfilade prvih muzejskih građevina i linearno predočenje građe, pri čemu se sugerirao diskurs bez alternative. Pomak je došao konceptom novog fleksibilnog izložbenog prostora u kojem se uz minimum ograničenja posjetitelja hrabrilo na aktivno sudjelovanje. Mies van der Rohe među prvima je u projektu *Muzej za mali grad* iz 1942. godine primijenio takav fleksibilni princip organizacije izložbenog prostora. Kasnije ga, uz još neke novine, razvijaju arhitekti Renzo Piano i Richard Rogers na *Centru Georges Pompidou* (1977) te Norman Foster na *Centru za vizualne umjetnosti u Seintsburyju*, Sveučilište East Anglia (1977). Iako nije pravocrtno, kretanje je fizičkim, ali i duhovnim prostorom ovakvih muzeja ipak bilo vektorski organizirano s jednom početnom i jednom završnom točkom. I tu se zastalo što se tiče prostorne organizacije muzeja. Kod koncipiranja novijih muzeja, nastalih u proteklom desetljeću, dominantna je simbolička, dakle formalistička, a ne strukturalistička dimenzija građevine. Uglavnom je to arhitektura novih formalističkih i tehnoloških karakteristika koje, istina, odgovaraju potrebama suvremene muzejske prakse, ali ipak vrlo često zbog svoje ekskluzivnosti i iznimnosti više koriste području arhitekture nego muzeologije.

Kao jedan mogući prilog novoj tipologiji muzeja izdvojit ću natječajni projekt za Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu, arhitekatonskog tima *Njirić+Njirić*, kojemu je Ocjenjivački sud dodijelio drugu nagradu. Novina koju nudi ovaj projekt očituje se u stvaranju nove strukture muzeja kombinacijom postupaka *distorzije* modela muzeja 19. stoljeća i *heterotopije prostora*, kao značajnog pomaka u tretmanu javnih prostora danas. *Istražuje se nova mogućnost tipologije muzeja koja se približava obrascu shopping-malla, stvarnog javnog prostora današnjice...* stoji u objašnjenju rada. Ta je namjera proizišla iz posve novih oblika konzumiranja umjetnosti karakterističnih za kraj 20. stoljeća, kada se ozbiljno preispituju metode galerijskog/izložbenog prezentiranja umjetničkih djela. Uvrstivši pod isti krov muzej, trgovački centar i mehaniziranu regal-garažu arhitekti su riješili više specifičnih zahtjeva, karakterističnih upravo za navedeni Muzej, i to na *specifičnoj lokaciji* (riječ je o sjeveroistočnoj strani raskrižja Avenije Većeslava Holjevca i Avenije Dubrovnik). Želja svakog muzeja je da ima što više publike i stoga je zamisao o pridruživanju drugih javnih sadržaja muzeju potpuno opravdana jer područje djelovanja muzeja širi na znatno veće područje nego bi ga muzej mogao doseći samo svojim specifičnim sadržajem. Muzej se na ovoj lokaciji mora izboriti za publiku koja će ga pohoditi neorganizirano, zbog osobne znatiželje, odnosno kulturne potrebe. Pogotovo je za afirmativno djelovanje muzeja važna zamisao *meke granice* između različitih i naoko suprotstavljenih sadržaja, prostora trgovanja u prostoru muzeja. Ovakav otvoreni pristup ukida prepreku ulaska u muzej kao i dvojbu posjetiti muzej ili ne, budući da se jedan dio potencijalne publike, koristeći druge sadržaje, već nalazi u zoni djelovanja muzeja. Kao dobar i provjereni primjer navest ću adaptaciju *Muzeja Louvre* u Parizu arhitekta I. M. Peia koji je starom muzeju dodao podzemni *trbuh* koji sada služi kao novi ulaz u muzej, ali i kao prostor za druge javne sadržaje. Tu su trgovine visoke mode, dizajna, kongresne dvorane, garaže, kazališta, knjižare, CD-shopovi, restorani, digitalni muzej itd. Pristup tom *undergroundu* je iz više pravaca, odnosno ulica i trgova okolice Louvrea, a povezanost s muzejom zbiva se preko vrlo meke sigurnosne granice. Sličan postupak *heterotopije prostora* razvijen je u projektu koji ove godine započinje s realizacijom u Berlinu, gdje će tri sadržajno različita, ali prostorno bliska muzeja na čuvenom *Museum Inselu* biti povezana u jednu cjelinu nizom prolaza te različitim prostorima za prateće sadržaje javne namjene.

Disperzivno kretanje ili muzej kao mreža

Kretanje, kao jedan od osnovnih aspekata muzeja, bazira se na vektorizaciji krivulje n-tog reda... prostor nove epohe morao bi biti mapping višeg reda. Dakle, zamisao arhitekata *Njirić+Njirić* isprekidano je vektorsko kretanje prostorima muzeja s promjenama smjerova, poput disperzivnog kretanja. Takvo kretanje karakteristično je upravo za globalne mrežne komunikacijske sustave po kojima do informacije dolazimo kretanjem *cyberspaceom* u svim smjerovima i sferama (naprijed — natrag, lijevo — desno, gore — dolje i permutacijama naprijed — gore, lijevo — natrag itd.). Naše kretanje prostorom muzeja može biti ciljano, ali kod ovog muzeja ostavljena je, ili se čak preporučuje, mogućnost slučajnog otkrića. Jedno i drugo slično je, opet, *virtualnom kretanju na mreži*. Prostor ovog muzeja realni je prostor tvrdih podova i zidova, međutim, njegova struktura *zatvorenih i otvorenih* prostora omogućuje posjetitelju otkrivačko *mapping kretanje*, opet karakteristično za mrežne sustave. (U radikalnijoj verziji arhitekti su predvidjeli mogućnost da građevina nema vanjskih stijena. To je zasigurno iznimno provokativan potez koji, upravo u funkcionalnom smislu razvija njegovu otvorenost i komunikativnost, a u simboličkom njegovu tranzicijsku poziciju između *realnog i virtualnog*, dakle prema nefizičkom prostoru.) Pri tome su *zatvoreni prostori*, koje arhitekti nazivaju kapelice (tlocrti etaža Muzeja, morfološki gledano, podsjećaju nas na strukturu više paralelno aktivnih »prozora« na ekranu računala), zapravo prostori *poznatih adresa* kakve nalazimo u sustavu *e-mail* pošte. U našem slučaju te *adrese* su umjetnici ili neke umjetničke pojave. *Otvoreni prostori* protočni su koridori i služe kao mnogostruki *linkovi*. U sadržajnom smislu u njima je moguće interaktivno, kreativnom metodom kontekstualizacije, širiti informaciju o sadržaju u *zatvorenim prostorima*. Vrijedi ovdje citirati riječi Ive Maroevića iz knjige *Uvod u muzeologiju*: Izložbe postaju tematska memorija i formulirana poruka određenog društvenog trenutka. Istovremeno velike izložbe stvaraju neki novi kontekst, koji nije više muzealan, a nije ni realističan, već se poistovjećuje s teatrom i ponovno nas vraća na povezivanje predmeta idejom ili tematikom, što nije daleko od renesansnog mišljenja ili manirističke interpretacije.

Danas posjetitelji u umjetničkim djelima traže slojevitu poruku, kao i mogućnost sagledavanja iz više točaka. Stoga su nam potrebni novi oblici razmjene kompleksnih informacija, odnosno novi i nepotrošeni oblici kreativne komunikacije. Stari oblici predstavljanja uzrokuju *industrijalizaciju viđenja*. Percepcija danas više nije samo estetičko, nego i etičko pitanje.

I ovdje se ponovno vraćamo na pitanje *vremena*. Ovako strukturirani muzeji pretpostavka su da će *vrijeme* postati događaj, ono s početka ovog zapisa, koje je promijenjeno djelovanjem *brzine* kao novog elementa, te koje je politički ekonomizirano. *Vrijeme je akcident akcidenta*, kaže Virilio. Ako polazimo od pretpostavke da *događaj gradi svijet*, tada treba graditi muzeje kao mjesta događaja. Nazovimo ih *akcidencijski muzeji*, odnosno *muzeji događaja*.

likovnost

Inventura umjetnosti stoljeća

Marteku kao kritičaru nemoguće je vlastitim djelima dodati novi sadržaj, moguće je samo pridružiti srodno djelo kao dokaz neizbježnosti ponavljanja

Rosana Ratkovčić

Izložba Vlado Martek, *Paralele (samokritičarske opaske)* u Salonu Galerije Karas, Zagreb, od 11. siječnja-4. veljače 2000.

Uvod u izložbu Vlade Marteka (u Salonu Galerije Karas) predstavljaju tri teksta uokvirena tradicionalnim okvirima, kao i ostali izloženi radovi, što upućuje na njihovo značenje nezavisnih umjetničkih djela, koja su istovremeno i integralni dio izložbe. U prvom tekstu Martek razotkriva očekivanja promatrača i predvida njegove primjedbe; izriče poznata pravila igre izmedu autora i publike kao okvir u kojem će se odigrati izložbeno događanje. Protuteža ovom tekstu, suprotnost koja ga nadopunjuje, drugi je tekst koji sadrži reakcije promatrača s prethodne Martekove izložbe, s iskazima odobravanja, ravnodušnosti ili netrpeljivosti. U tekstu koji predstavlja središnji dio ovog triptiha autor nas obavještava da su na izložbi: radovi, okviri, stakla, kartoni, zidovi, prozori, podovi, električna struja, zrak, stepenice, čuvar(ica). Na ovaj način autor ističe reduktivni pristup slici, nadreden izloženim radovima koji istovremeno sadrže druge ideje i značenja. Idejnim svodenjem izloženih radova na njihove elementarne dijelove, »oni postaju objekti apstraktnog konteksta, te samo potvrduju svoje prisustvo, odnosno potvrduju procese koji su doveli do njih«.

Na suprotnom zidu je, prva i izdvojena, uvodna *paralela* koja prethodi ostalima što su kao cjelina predstavljene na katu galerije. U zajedničkom okviru, uz rad Gorana Trbuljaka iz 1971. godine, *Ne želim pokazati ništa novo, ni originalno* nalazi se Martekov rad iz 2000. g., *Ne želim pokazati ništa novo, ni originalno, ni kopirajuće*, koji parafrazira raniju Trbuljakovu akciju. Martekov iskaz negira sve mogućnosti autorskog djelovanja i upućuje na to da on zapravo ne želi pokazati ništa, čime osvaja traženu poziciju izvan umjetničke prakse koja zahtijeva stvaranje gotovih djela ili sadržaja, u skladu s idejom koja je prisutna i u nabrajanju elementarnih dijelova izložaka.

Da bismo došli do ostalih predstavljenih *paralela*, moramo se popeti stepenicama. Prije toga, na odmorištu, uokvirena je još jedna objava, fotografija grafita *Ja volim umjetnost*, pisanog crvenom bojom, koja priziva u sjećanje socijalističke parole, veće od života. Napisan na stijeni u pejzažu grafit ima dvojako značenje: suprotstavljanja temeljnih različitosti prirode i umjetnosti, ali i njihova izjednačavanja u smislu Martekova koncepta o nemogućnosti stvaranja novih oblika i neizbježnosti ponavljanja.

Paralele iz naslova izložbe autor postavlja usporednim izlaganjem vlastita rada, uz sadržajno, formalno ili idejno srodne radove nekog drugog autora. Izloženi Martekovi radovi predstavljaju njegov rad na predpoeziji, djela konkretne poezije, poetske agitacije, kao i dokumente o idejama i izvedenim akcijama, u kojima su sadržana etička pitanja, s ironičnim odmakom, kao trajna obilježja Martekova umjetničkog djelovanja. *Paralele* su postavljene s radovima umjetnika iz prve polovice stoljeća (A. Černigoj, A. Hoffmeister, V. Jeromilov), s radovima Martekovih suradnika iz Grupe šestorice (B. Demur, M. Stilinović), s djelima umjetnika srodnih ideja čiji je rad vezan uz grupu *Fluxus* (J. M. Krausse, G. Maciunas, M. Knižak), s djelima suvremenih umjetnika (G. Đorđević, Z. Kutnjak, C. Donegan, G. Rühm, J. Kolar), kao i s djelima pjesnika (A. Ginzburg, G. Gozziano, R. Desnos), književnika (F. Kafka, S. Beckett), teoretičara (R. Petrović, R. Barthes), te s biografskim podacima umjetnika (K. Maljević, L. Visconti).

Autor se odriče svoje uloge u izboru usporedbi i ističe da su paralele pokazane na izložbi plod iskustvenog boravka u praksi umjetnosti. »Ni znanje niti informiranost, ni težnja nisu odlučile o prezentiranim dodirima, istostima, 'kopiranjima', sličnostima, nego je to, pojednostavljeno rečeno, duh umjetnosti 20. stoljeća, zajedničke vibracije.« Martekove *paralele* oznake su na mapi umjetnosti kao teritorija, kao svojevrsne *izolinije* (crte koje na geografskoj karti spajaju točke s jednakim značenjem neke veličine), koje povezuju područja jednakih ideja u različitim prostorima i vremenima umjetnosti 20. stoljeća.

Težnja autora je da na ovoj izložbi preuzme ulogu vlastita kritičara, tako da pokazane paralele imaju značenje *samokritičarskih opaski* iz podnaslova izložbe. U ovom postupku sadržana je ideja o neminovnosti ponavljanja, o nemogućnosti da se kaže nešto novo, da se svijetu doda nova ideja ili oblik, jer sve su ideje i oblici već odavno prisutni. Zato je i Marteku kao kritičaru nemoguće vlastitim djelima dodati novi sadržaj, moguće je samo pridružiti srodno djelo kao dokaz neizbježnosti i beskonačnosti ponavljanja. Svako umjetničko djelovanje zapravo je proizvodnja viška, dodavanje već postojećih stvari, a suzdržavanje od djelovanja u tom smislu za Marteka je pitanje etike. O tome piše: »Bilo čemu — bilo što je dodano. Svijetu je dodano ičije slikarstvo. Jednom pojavljeni, oni, crteži i slike oslobađaju tautologiju (ako se ona može zamisliti nezavisno) za ljubav i profit slikareve želje da bude između sebe i drugih — ponovljen.«

U uvodu pratećeg teksta Martek ističe da je »koncept izložbe titrava sadašnjost, tj. budućnost zaustavljena onim realiziranim — prošlošću rada, usporedbama i evidencijom kao radnim zadatkom«. U tom smislu pokazane *paralele* predstavljaju inventuru, jedan od mogućih načina evidentiranja ideja što pripadaju umjetnosti 20. stoljeća. Zato što »umjetnost današnjice nije uputno ocjenjivati kategorijalnim aparatom za avangarde«, Martek provodi inventuru kao »djelić radnog rastanka s umjetničkim idejama koje su već bile«. Z

likovnost

Poruka kraja poruke

U radu kojemu forma postaje sadržajem iščitavamo poruke kako originali više nemaju vrijednost, a zbilja je podložna multiplikacijama

Iva Radmila Janković

Izložba Darko Fritz, *End of the Message*, Galerija Kraljević, Zagreb, 10. siječanj 2000.

Prije dvije godine, u talijanskom izdanju časopisa *Flesh Art* objavljen je razgovor Catherine David, u to doba kustosice kasselske *Dokumente*, s Paulom Virilliom. Baveći se prevladavajućim tendencijama u umjetnosti, Virillio je istaknuo dvije grupe umjetnika. One koji se bore za ovdje i sada rade na osvještavanju osjećaja za prostor i vrijeme putem instalacija ili body arta i drugu grupu umjetnika, koji se, kako slikovito kaže, bave zvijezdanom estetikom privida, andeoskim letom u prostoru virtualnoga. Uzimajući u obzir dvije naznačene odrednice, u koju je kategoriju moguće smjestiti radove Darka Fritza, ne samo ovaj posljednji, koji se u svojoj završnici ostvario u Galeriji Miroslav Kraljević, nego i one ranije projekte kao što su *Theatre of Time* ili *Katedrala*?

Pojmovi konzervacije prisutnosti i lokalizacije, o kojima govori Virillio, temeljne su sastavnice Fritzova rada, ali bilo bi apsurdno zaključiti da to predstavlja i njihov smisao, o čemu uostalom govori naziv rada *End of the Message*. Kako bi se stvari pokušale bolje razjasniti, valja se vratiti pet godina unatrag, na početak projekta. U Nizozemskom gradu Ensheedeu u okviru međunarodnog projekta *Od sobe čudesa do cyberspacea* Fritz je na kraju dvadesetoga izložio slike s kraja četiri prethodna stoljeća odabranih iz poznate kolekcije Rijksmuseuma. Uz djela iz te muzejske kolekcije *curili* su tri metra dugački svici s porukama koje neposredno dovode u pitanje njihovu vrijednost i konstatiraju kraj poruke: *Value on, No value, End of the Message*. Rad na »ovdje i sada« odvija se posredstvom metode kontrole, pomoću sigurnosnih kamera kakve se nalaze u ustanovama poput muzeja ili banke, dok konveksno manirističko zrcalo na stropu prostora u Ensheedeu samo po sebi predstavlja koncentraciju ideje multiplikacije, osporavanja mjesta gdje se nalazim, da bih se vidio tamo prijeko, s povratnim učinkom osvještavanja tog istog mjesta, kako Foucault to tumači u razmatranju heterotropija.

Rad se nakon opisane početne faze grana u sedam sljedećih koje ovom prilikom nećemo pojedinačno opisivati. One se nakon

procesa recepcije remek-djela s kraja stoljeća, najkraće rečeno, sastoje od vrtoglavog multipliciranja tog čina postupkom emitiranja, arhiviranja i ponovnog aktualiziranja. Sadržaj rada izjednačuje se s formom, prenosi se putem različitih medija u različite prostore. Svaka od sedam faza, od kojih se sastoji Fritzov rad, predstavlja zapravo sedam različitih mogućnosti arhiviranja. Videostil s komprimiranim vremenom stvarnoga događanja, fotografije portreti posjetitelja koji su se za vrijeme promatranja radova suviše približili sigurnosnoj kameri, zabilježeni zvukovi... Ti su dijelovi pojedinih faza do sada izlagani na mnogim mjestima (Hengelo, Ljubljana, Budimpešta, Amsterdam, Zagreb).

Vraćajući se na početak, na Virillijevu podjelu, moguće se zapitati nije li to beskonačno usložnjavanje istoga, arhiviranje putem videa, fotografije, kataloga, a od nedavno i Interneta, potvrda o prepuštanju vrtoglavici privida, negaciji realnoga vremena? I jest i nije, budući da je uvijek uključeno realno vrijeme njihova emitiranja preko TV-a.

Stvarni se dojam ostvaruje upravo sučeljavanjem dviju dimenzija: stvarnog zbivanja i istog tog zbivanja razmrvljenog i pretvorenog u elektronske čestice. Postupkom arhiviranja sačuvani zvučni i slikovni materijal podložan je daljnjim obradama. Videorad *Total Archives End of the Message* projiciran početkom siječnja u Galeriji Kraljević nakon pet godina ulazi možda u svoju završnicu, i na neki način predstavlja dekadenciju. Kao što je ranije

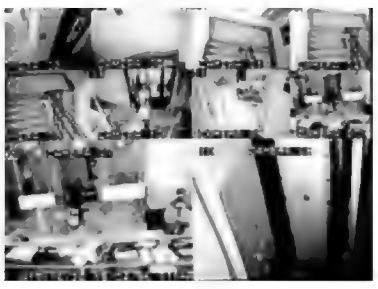

preuzimao gotov proizvod, snimku sigurnosnih kamera iz muzeja ili Privredne banke u Zagrebu, tako će sada svoje radove ponuditi drugim umjetnicima na korištenje. Početak te nove faze, u kojoj Fritz prestaje biti isključivi vlasnik svojih radova, započeo je za trajanja jednodnevne izložbe na Radiju *Student*, gdje su se njegove zvučne zabilješke, glasovi i koraci posjetitelja u Ensheedeu od prije pet godina slobodno kombinirali s nekim drugim zvučnim zapisima. Isti je postupak nastavljen i na partiju u Gjuri 2, gdje su videoprojekcije i zvukovi iz totalnog arhiva prepušteni kreativnosti DJ-a, miješajući se s frenetičnim ritmovima tehnoglazbe.

U radu kojemu forma postaje sadržajem iščitavamo poruke o tome kako originali više nemaju vrijednost, zbilja podložna multiplikacijama, istodobno je stvarna i lažna, prenosiva na neograničeni broj mogućih mjesta. U doživljaju zbrkanog miješanja pravog i virtualnog vremena produbljavanje njezina smisla postaje, dakle, nepotrebnom besmislicom. I to shvaćamo kao poruku *Kraja poruke*. Zvuči prilično pesimistično. Ali izmještanje percepcija i balansiranje — u kako to Virillio kaže »stereostvarnosti svijeta bez jasnog obzora«, koje se u Fritzovu slučaju ostvaruje kao prazni spektakl — pretpostavlja povišeno raspoloženje i nije neuzbudljivo.

Ostaje još jedna uzgredna napomena. Ona o samim uvjetima izlaganja, tj. o galeriji kao mjestu recepcije umjetničkog čina.

Ako je šezdesetih godina zaživjela ideja njezine dematerijalizacije u »bijeloj kocki« kako bi se sprovela težnja k potpunoj slobodi neomeđenog mjesta, čini se da je ta ideja i u opisanom projektu itekako aktualna. Elektronskim prijenosom bijela se kutija rastvara. Osjećaj za »tu« nadvladao je osjećaj za »sada«. Z

Jesmo li izdali knjigu?

Dušanka Profeta

Ne postoji pouzdano mjerilo kojim bi se u postocima moglo izračunati koji je segment hrvatske kulture najjače devastiran desetogodišnjom vladavinom HDZ-a. Filmaši čupaju kosu nad *gospama* i *četveroredem*, likovnjaci plaču nad *čudima hrvatske naive* i podizanjem spomenika zbog kojih se preoravaju gradski parkovi... Priča o knjizi i jeziku dijeli istu sudbinu. Što se jezika tiče, dovoljno govori činjenica da je u saborskoj Komisiji za jezik jedno vrijeme sjedio Vice Vukojević, vjerojatno po kazni. Nakon Škegrine definicije da je knjiga »ono između korica« bilo je jasno da je jedini tiskani list papira koji zanima vladajuće strukture onaj plavičasti, s likom Klare Schumann.

Kronologija propasti izdavaštva počinje kao i sve kronologije propasti u ovoj zemlji pretvorbom, čiji su se rezultati vidjeli odmah: u knjižarama Mladosti umjesto knjiga stajala je profitabilnija roba — igračke, lonci i pelene. Broj knjižara pada vrtoglavom brzinom, pa danas u Hrvatskoj postoje i čitavi gradovi bez ijedne knjižare. Znanstvena literatura tiska se rijetko, jer je najčešće riječ o knjigama čija je proizvodnja skupa, a tržište malo, te su za takva izdanja potrebne državne subvencije, koje se godinama čekaju i najčešće ne dočekaju.

Početkom devedesetih osnivaju se male nakladničke kuće koje čitavo desetljeće opstaju na čistom entuzijazmu i energiji vlasnika, a oni pak odašilju brojne apele, daju do iznemoglosti izjave za tisak o tome kako će knjiga nestati ne promijeni li se državna politika i odnos prema knjizi. Nakon osam godina trud je *urodio* plodom: od 1. siječnja 1998. godine na knjigu se plaćao PDV od dvadeset i dva posto što je, prema Škegrinim riječima, najbolji način da se izdavaštvo revitalizira, jer »će svaka kuna poreza na dodanu vrijednost plaćena za knjigu biti stostruko vraćena«; izjava mudrošću, a i rezultatima, slična onoj da će Hrvati izgraditi stariji i ljepši Stari most. Paradoks domaćeg izdavaštva devedesetih iščitava se iz činjenice da je većina prevodenih i u svijetu cijenjenih autora objavljena u malim, neovisnim izdavačkim kućama, dok su se od države sponzorirane institucije bavile tiskanjem djela Franje Tuđmana i Zlatka Canjuge, promovirale Marulića i ulagale novac u megalomanske projekte poput *Stoljeća hrvatske književnosti*. Politika državnog otkupa knjiga za javne knjižnice vidljiva je na policama tih knjižnica na kojima najčešće nije moguće naći niti jednu Jergovićevu knjigu ili knjigu Slavenke Drakulić, ali možete posuditi nekoliko primjeraka Maje Freundlich.

Pad kupovne moći stanovništva te smanjenje tržišta nakon osamostaljenja Hrvatske ekonomski su razlozi koji su uz državni nemar rezultirali stanjem, u kojem se naslov prodan u više od pet stotina primjeraka može smatrati bestsellerom. No postoji još jedno, ne manje važno pitanje, o kojem nismo skloni razgovarati iz raznih razloga. Pitanje glasi: postoji li u Hrvatskoj kritična masa čitatelja neophodnih za održavanje izdavaštva primjerenog jednoj maloj europskoj državi? Odgovor još uvijek ne znam, ali se ponečeg sjećam. Sjećam se, na primjer, fotografije snimljene u Pragu, početkom sedamdesetih godina. Na fotografiji je dugačka kolona ljudi koji čekaju otvaranje knjižare kako bi kupili netom izašlu knjigu. Kolone kojih se sjećam iz djetinjstva uglavnom su bile za kavu, deterdžent ili banane iz vremena ekonomske reforme Milke Planinc. Z

Albert Goldstein, predsjednik Vijeća Zajednice nakladnika i knjižara, direktor izdavačke kuće Izdanja Antibarbarus d.o.o

Knjiga kao strateški cilj svake kulture

Da bismo doživjeli to lijepo vrijeme o kojem sanjamo, nužno je obaviti vrstu transfuzije u cijeli lanac knjige

Dušanka Profeta

Vijeće je ovih dana poslalo prijedloge i zahtjeve za mjere kojima bi se konačno počeo rješavati status, »proizvodnje« i distribucije knjiga. O čemu je točno riječ?

— Tijekom posljednja dva ili tri mjeseca izostali su i sastanci i akcije zbog nastajanja *interregnuma*, naime, nismo imali sugovornike. Oni koji su bili (ili formalno još uvijek jesu) na pozicijama nisu bili ti s kojima bismo razgovarali o neposrednoj budućnosti, a nove sugovornike još uvijek nismo imali. Vjerujemo da ćemo u novoj Vladi i novim ministrima imati nove sugovornike, ne samo u smislu imena, nego i poimanja onog što podrazumijeva pojam kulturne politike, dakle, problema knjige te ovog više nego teškog nasljeda zadnjih godina u koje su izdavaštvo i knjiga dovedeni. Nadam se da će i nova Vlada i novi ljudi imati potrebno razumijevanje i nužnu odgovornost pri sučeljavanju sa stanjem te reagirati hitro jer bukvalno svaki dan produbljuje krizu. Mi smo jučer specificirali ono što će kao dokument dočekati novu Vladu, s jedne strane, kao prijedlog, a s druge, i kao zahtjev.

Koje mjere Vijeće predlaže?

— Toga ima više. Prvo o nečem sto ima projektivne vrijednosti u tim zahtjevima, a nakon toga o interventnim mjerama. Ono što smatramo i što se dade jako argumentirati, prvenstveno kritičnom pozicijom knjige unutar kulture »male jezične rasprostranjenosti« kako to definira Europska zajednica, to je da je nužno konačno pristupiti izradi Zakona o knjizi, i to kao *lex specialis*, posebnog zakona, jer je knjiga do sada tretirana unutar osamnaest ili devetnaest zakona. Ako uzmemo u obzir da nemamo Zakona o knjizi, nego samo o izdavaštvu, a i tu je riječ o kozmetici, o preradivanju zakona iz 1968, pa 1972. godine, da bi u posljednjih deset godina imali dva amandmana koja su prihvaćena, a to je ukidanje recenzenata kao oblika sužavanja poduzetničke inicijative i drugog amandmana koji traži da ne postoje posebni zahtjevi za izdavačke subjekte, za osobe koje izdaju knjige. To su kozmetički zahtjevi, ti amandmani, a osim toga nije napravljeno ništa. Situacija se u međuvremenu jako promijenila s obzirom na tretman knjige, pa i na politiku onih pod kojima je u jurisdikciji knjiga bila, a pri tome mislim na Ministarstvo kulture, te na Ministarstvo znanosti i tehnologije i Ministarstvo prosvjete i sporta. Nisu poduzimali ništa, a ako i jesu, onda je to bila određena politička intervencija, ali nije bilo pomaka prema nečemu što bi se moglo zvati kulturnom politikom, posebno ne prema takvoj kulturnoj politici koja već samim svojim imenom mora misliti knjigu kao svoj strateški instrument. Gotovo svi zahtjevi koje mi postavljamo kao podlogu prijedloga Zakona o knjizi sadržani su u dokumentu HNN-a *Što je knjiga Hrvatskoj* koji je Zajednica nakladnika i knjižara odavno prihvatila na Skupštini kao svoj dokument.

Tko bi trebao sastaviti Zakon o knjizi?

— Želimo istaknuti da bez obzira na propisanu i uobičajenu proceduru smatramo da se pri izradi mora konzultirati struka, što do sada nije bio slučaj. Eklatantan primjer, u kojem se struka nije konzultirala, bilo je i uvođenje i ukidanje PDV-a na knjigu. Kad kažem »struka« mislim na velik broj institucija koje se bave životom knjige u različitim segmentima, a to znači da, na primjer, prilikom dokidanja PDV-a nije konzultirana ni Hrvatska gospodarska komora, koja je jedno logično mjesto za simulaciju refleksa i posljedica svakog zakona, ni Ministarstvo kulture. Dakle to je bio jedan politički akt koji je trebao poslužiti u predizborne svrhe, ali je do te mjere manjkav da je doveo do takvih apsurda da PDV-a nisu oslobođeni časopisi, od stručnih do literarnih. Retrogradan je i u civilizacijskom smislu jer priznaje kao knjigu samo knjigu na papiru ili drvu, ali na CD-u ne. Takvih, da tako kažem, bedastoća ima čitav niz. To je određivanje knjige prema broju listova, isključivanje enciklopedijskih turističkih atlasa iz oslobađanja od PDV-a. Sve te primjedbe drugi su dio zahtjeva za hitnom izmjenom, jer smatramo da se, dok traje priprema procedura za donošenje Zakona o knjizi za što je potrebno dulje vrijeme, mora takoreći trenutno intervenirati u postojeći zakon, točnije članak C, na primjer, da se ukine stavljanje PDV-a na *Acta Oncologica* ili neki literarni časopis. Čekati normalnu proceduru — koja mora biti duga ako se želi donijeti kvalitetan i projektivan Zakon i konzultirati struka, to jest institucije od HAZU do Matice hrvatske, ministarstava koja sam već spomenuo, Društvo književnika, Društvo prevoditelja i niz drugih institucija, poput Hrvatske gospodarske komore i onih koje mogu ukazati na faktičke reflekse svakog zakona po pitanju gospodarskih elemenata — nažalost znači i produžiti ovo pogubno stanje. Da bismo doživjeli to lijepo vrijeme o kojem sanjamo, nužno je obaviti vrstu transfuzije u cijeli lanac knjige. Kad kažem lanac, mislim na sve segmente života knjige od autora preko izdavača do čitatelja. Potrebna je intervencija koja bi postigla da »krv prokola«, tražimo novac koji bi imao višestruke efekte, ali bi ujedno bio i jedna vrsta investicije. Smatramo da Vlada treba osigurati izvanredna sredstva mimo proračuna pojedinih ministarstava u visini od najmanje 40.000.000 kuna, u bonovima u vrijednosti od 100 kuna, koji bi bili namjenski novac za kupovinu knjiga, te ga raspodijeliti tako da se saniraju i donekle ublaže posljedice proteklog perioda. To znači da predlažemo bonove za knjige (u Francuskoj poznate kao *cheque livre*) koji bi se podijelili tako da se pomogne popuna stručnih i školskih biblioteka, prema njihovom vlastitom izboru. Zbog dosadašnje politike otkupa treba popuniti fakultetske i srednjoškolske biblioteke, učeničke i priručne nastavničke. Jedan tip treba dati studentima i srednjoškolcima, prvima da se vrate knjižari, a ne samo knjižnici, a drugima da se nauče čitanju, da se vrati tradicija održavanja i popunjavanja obiteljske biblioteke što je dio svake kulture. Treći dio novca trebao bi biti dodijeljen javnim knjižnicama koje se opskrbljuju uglavnom otkupima, a tako bi se pomoglo da se popune prema vlastitom izboru, mimo dosadašnjih otkupa. To je osnovna ideja. Mi ne tražimo novac samo da spasimo glave, isplatimo plaće. Time bi se ostvarila i kulturna akcija kojom bi se studentima, čitateljima, znanstvenicima moglo nadoknaditi nešto za što su posljednjih godina bili uskraćeni. Ponavljam — nije riječ o »popunjavanju crne rupe«, već o svojevrsnoj investiciji. Za lanac knjige takva »transfuzija« značila bi održavanje kakvog takvog rada do donošenja knjizi adekvatnog zakonskog okruženja njegovih efekata. Z

Što je knjiga Hrvatskoj

Hrvatski neovisni nakladnici

Knjiga je u Hrvatskoj dovedena do nulte točke opstojnosti.

U svim kulturama male jezične rasprostranjenosti društvena briga o knjizi izražena je kroz instrument države, odnosno kroz njezinu kulturnu politiku. Hrvatska nema kulturnu politiku, ne postoji kulturni projekt Hrvatske, dakle, ne postoji ni taktika niti strategija kulturnoga razvoja, nema zacrtanih ciljeva. Jednako tako nema ni zakona o knjizi, niti zakona o izdavačkoj djelatnosti kao izrazu kulturne politike. Rezultat takvog stanja tek je intervencija politike u kulturi, a ne sustavno provođenje projekta.

Knjiga je strateški instrument civiliziranja svake kulturne politike jer iz nje izvire i u nju uvire ukupna ljudska djelatnost. U aktualnom trenutku knjige nipošto nije riječ samo o porezu na dodanu vrijednost, već o ukupnom zakonskom okruženju, koje u cjelokupnom slijedu života knjige od pisanja do čitanja knjigu tretira mimo njezina civilizacijskog karaktera i njezine važnosti, i mimo uvjeta njezine opstojnosti.

Držimo nužnim da se Hrvatska izjasni što je njoj knjiga jedinim adekvatnim načinom, zakonom o knjizi i izdavačkoj djelatnosti kojim će obuhvatiti sve što je potrebno ne samo za opstojnost, već i za razvoj knjige i svih vidova njezine društvene uloge.

Zahtijevamo da odgovorna tijela vlasti priđu izradi prijedloga zakona o knjizi i izdavaštvu i da u izradu toga prijedloga uključe sve po knjigu relevantne sudionike. Držimo da zakon mora omogućiti izjednačavanje uvjeta života knjige sa standardima europskog civilizacijskog kruga kojemu pripadamo, što podrazumijeva znatno više izravnih ulaganja u nakladničke projekte i javni rad tijela koja predlažu i donose odluke o distribuciji novca na području nakladničke, knjižarske i bibliotekarske djelatnosti.

U posve praktičnim relacijama to znači sljedeće:

1. Hitnu i temeljitu izmjenu sustava oporezivanja autorskog udjela u proizvodnji knjiga i časopisa u skladu s europskim standardima, pod čime podrazumijevamo autorska prava, izravna i prenesena, kao i sve stručne radove na knjizi (prijevode, lekture, redakture, dizajnerske, fotografske i ilustratorske poslove etc.). Za autorski rad na knjizi prilikom obračuna ukupnog prihoda građana autoru treba bitno smanjiti osnovicu za oporezivanje.

2. Zakonsko rješavanje položaja i statusa knjižara i distributivnih centara tako da se oni tretiraju kao dio društvenog standarda, te da dobiju prioritet pri dodjeli gradskih prostora (posebno tamo gdje knjižare ili distributivni centri ne postoje) i da im se omogući neekonomska cijena zakupa, a da se njihova oprema od inventara do kompjutora oslobodi poreznih i carinskih davanja.

3. Izdvojen status u prometu knjiga, časopisa, kataloga i drugih materijala vezanih uz širenje informacija o knjizi (poštanski troškovi, špediterske usluge i slično), kao proizvoda od posebnog interesa čiji će promet biti subvencioniran.

4. Bitno porezno rasterećenje u cijelom proizvodnom, distributivnom i prodajnom slijedu knjiga i časopisa. Rasterećenje samo krajnjega kupca ne može polučiti željene efekte.

5. Sve donacije, bez obzira na njihov oblik, a koje su namijenjene omogućavanju ili poboljšavanju uvjeta proizvodnje knjige i njezina širenja, moraju biti oslobođene svih oblika nameta i poreza, a ne smiju biti tretirane kao reprezentacija i uključene u oporezivi prihod.

6. Doniranje knjige od strane izdavača, obvezni, ugovoreni, autorski, recenzentski, ogledni i izlagački primjerci moraju biti oslobođeni svih davanja, i moraju se smatrati troškom a ne reprezentacijom. 7. Izvoz gotove knjige i njezina proizvodnja za inozemne naručitelje moraju biti oslobođeni plaćanja poreza, pa čak i stimulirani.

8. Omogućavanje otkupa knjiga koji će podignuti razinu javnih knjižnica u takvoj stopi rasta da se u sljedećih pet do deset godina može dostignuti standard kulturno razvijenih zemalja. Otkup mora biti zakonski reguliran sustavom a ne diskrecionim pravom bilo kojeg povjerenstva, i mora biti dostupan javnosti.

9. Temeljitu i redovitu obnovu knjižnoga fonda u skladu s europskim standardima, što konkretno podrazumijeva svedostupnost svih objavljenih izdanja. Paralelno s time treba na razini kulturnoga projekta razvijati mrežu biblioteka u točno utvrđenoj dinamici, koja će osigurati osjetan rast općega kulturnog standarda.

10. Nova zakonska rješenja moraju stimulirati nešto što je u zadnjih pedesetak godina potiskivano različitim oblicima kolektivizacije, a to je stvaranje obiteljskih biblioteka kao osnovice ukupnog razvoja kulturne knjige i podizanja opće razine čitanja, i to priznavanjem troškova za nabavu knjiga i časopisa kao rashoda prilikom obračuna ukupnog prihoda građana.

11. Izrada standarda za temeljito i redovito popunjavanje školskih knjižnica, podjednako odjela za učenike, kao i odjela za nastavnike.

12. Podizanje razine sredstava za razvoj čitaonica pri bibliotekama.

13. Izravno stimuliranje književne proizvodnje, domaće i prevedene, javnim natječajima. Rezultati natječaja moraju biti dostupni najširoj javnosti.

Zatečeno stanje knjige takvo je da u izradi sustava sufinanciranja i stimulacije posebno treba naglasiti važnost potpore projektima koji podrazumijevanju:

— temeljna djela svjetske kulturne baštine i standardna djela znanosti;

— djela koja nedostaju, a nužna su u nacionalnom jeziku, bez kojih se jedna kultura ne može smatrati ravnopravnom u širem civilizacijskom okružju;

— priručna djela (leksikoni, priručnici, rječnici itd.);

— unutar domaće produkcije posebno treba stimulirati djela koja zadovoljavaju ili unapređuju dosegnute kriterije civilizacijskoga kruga kojemu pripadamo, jer jedino tako možemo ravnopravno sudjelovati u razmjeni kulturnih i znanstvenih dobara;

— posebno treba stimulirati prijevode na druge jezike, u izdanjima kako domaćih tako i inozemnih nakladnika, prema već pobrojanim kriterijima, čemu bi umnogome pomoglo osnivanje nacionalne fondacije za potporu takvih projekata.

Hrvatski neovisni nakladnici gospodarsko interesno udruženje, ovim tekstom ne samo da upozorava na katastrofalno stanje knjige u Hrvatskoj danas, nego ukazuje i na dugoročne posljedice takvog stanja i stoga poziva sve jer svi su posredno ili neposredno zainteresirani za sudbinu knjige u nacionalnoj kulturi, odnosno unutar nacionalnoga civilizacijskog standarda a posebno ustanove, udruženja, strukovne asocijacije i istaknute pojedince da se pridruže ovome zahtjevu za definiranjem statusa knjige i njezine budućnosti u Hrvatskoj. Predlažemo vam, stoga, da se supotpisivanjem ovog dokumenta zajedno s nama obratite Hrvatskom državnom Saboru sa zahtjevom za formiranjem kompetentnog tijela za izradu prijedloga Zakona o knjizi i izdavačkoj djelatnosti, kako bismo što prije, kroz u Saboru potvrđen zakon, mogli doznati što je knjiga Hrvatskoj i što nam je, kao najizravnije zainteresiranima, s knjigom u Hrvatskoj činiti. Z

U Zagrebu, 29. listopada 1998.

Komentar

Banzaiiii!

Dok profesionalci životare, amateri mlate pare, pa su zapravo oni pravi profesionalci

Boris Beck

Uz *Apel za spas knjige i književnosti*, DHK, Zagreb 17. siječnja 2000.

Čitajući *Apel za spas knjige i književnosti* DHK-a, što upozorava da je u pitanju *goli opstanak književne riječi u nas*, došla mi je pred oči slika japanskog vojnika otkrivenog na Borneu kako trideset godina nakon Hirošime još drži svoj položaj i očekuje pojačanje. Tko bi imao srca reći toj dobričini, spremnoj da položi život za cara, kako je njegov rat gotov, izgubljen i zaboravljen? Tako su eto, ekspeditivnošću Kraljevića Marka, izjahali dehakaovci na naše knjižno Kosovo. Na njemu su našli tri milijuna svojih sugrađana koji ne čitaju knjige svaki mjesec. Jedan ih milijun ne čita uopće. Dva milijuna državljana RH ne bi se nasmijalo Ecovim uputama o organiziranju knjižnice — ironiju ne bi mogli uvidjeti jer u knjižnici nikad nisu bili. Oni što u knjižnice redovno idu, a stanu u pola Zagreba, u njima neće naći novih knjiga. Rijetki se noviteti čekaju i godinu dana, do kada ih već netko ukrade. Enormna skupoća desetkovala je i proizvođače i potrošače kulture: polovica naših sugrađana čita manje nego prije deset godina, a manje posjećuju i knjižnice, kazališta, kina, koncerte i izložbe.

Bez licemjerja

Glavnu krivnju za to snose, prema *Apelu*, pisci, i to zato što »solidarizirajući se sa svojim narodom hrvatski književnici nisu toliko insistirali na rješavanju osobnih cehovskih problema«. Zoščenko se 1928. godine s nostalgijom prisjećao predrevolucionarnih vlakova koji su znali stati na otvorenoj pruzi, samo zato što je strojovođi odletjela kapa, »a danas — ne samo kad kapu odnese nego i putnika, zaustavljanje nije dulje od jedne minute«. Nalik *Revolucionarnom* jurio je i naš *Državotvorni* vlak, dok su s njega ispadali zaposleni i nezaposleni, prognani i izbjegli, branitelji, radnici, profesori, liječnici, dinamovci, diplomanti, invalidi, Srbi, penzioneri, porodilje, brodograditelji, seljaci, novinari, ribari i, naravno, pisci i čitatelji. A među strojovođama toga zahuktalog vlaka, koji se nisu obazirali ni na crveno svjetlo signala, a kamoli na žrtve među putnicima, nije nedostajalo pisaca. Dapače, prva dva predsjednika Republike bili su pisci čiji su autorski honorari, prema onom što je pisalo u novinama, veći od Krležinih, dok pravu istinu zna samo Porezna uprava.

Amaterizam je bio socijalistički ideal, emanacija samoupravljanja u umjetničkoj praksi. SFRJ nije štedila na KUD-ovima, a naivna umjetnost više je nego dostojno zamijenila socrealizam. Pa ipak, amaterizam je u Hrvatskoj, kao i čudo hrvatske naive, doživio *boom* baš devedesetih. Dok profesionalci životare, amateri mlate pare, pa su zapravo oni pravi profesionalci. Dramski program HTV-a, Maslenički most, porezna i vanjska politika, Medvedgrad, slike koje naše tvrtke poklanjaju inozemnim partnerima, hrvatski turizam — sve su to skupo prodane amaterske brljotine. Nisu baš svi pisci smatrali da je solidarno na sve to šutjeti, a pogotovo nisu čekali deset godina. Jer o tome se samo radi — sve je u *Apelu* točno, svatko bi razuman to potpisao, ali to je bilo točno i prije pet godina. I prije deset. I petnaest. No *Apel* tek danas ustanovljuje da se »pisce gura u poziciju nevažnih amatera«. Što su članovi DHK, koje smo vidjeli na vlasti (nepristojno je zavirivati u džepove ostalima da vidimo imaju li u njima potajno stranačku knjižicu), učinili da se preokrene prevlast amatera u korist profesionalaca? O tome *Apel* šuti, kao što su i oni šutjeli kada se gasila izdavačka djelatnost Zavoda za znanost o književnosti ili Trećeg programa, a tiskao *Narod* ili *Posljednji razgovor s hrvatskim Judom*. Da se o političkim i ekonomskim amaterskim rukopisima po Lijepoj našoj i ne govori.

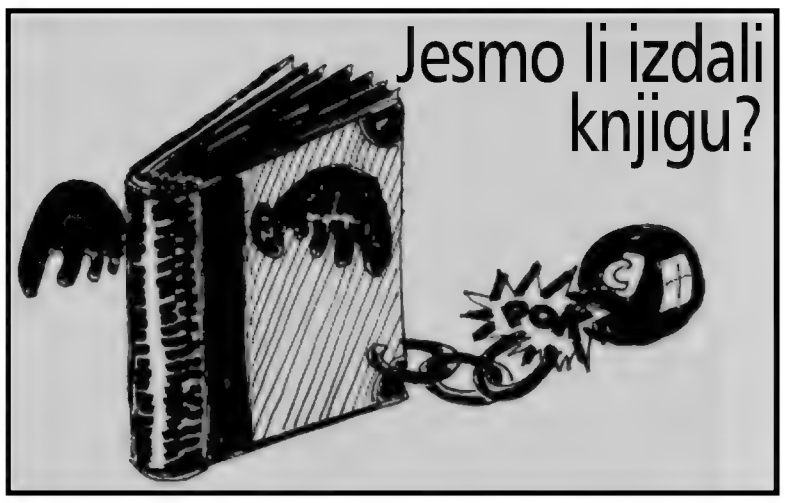

Papi Piu II. koji je umro okupljajući vojsku protiv Turaka postumno se narugao njegov kolega sa studija Ivan Česmički: »Jer to što se samo digao malo je, no još bi manje bilo — da je stigao!« Zakašnjelost ovoga *Apela* samo pokazuje da sudbina hrvatske knjige već odavno nije u rukama institucija. Ne želim biti nepravedan prema DHK-u, on se sada samo slučajno istrčao, isto bi bilo i da je koja druga »Najstarija takva institucija u ovom dijelu Europe« izrazila mišljenje o čemu aktualnom. Hrvatska se knjiga već godinama nalazi u rukama malih izdavača koji se trude izdati pristupačnu i privlačnu knjigu, a njihove napore publika nagrađuje. Rushdie, Auster, Calvino, Pynchon, Ishiguro, Carver, Marquez — razgrabljeni su. Bude li i hrvatska knjiga tako izgledala, i ona će planuti. Žele li institucije tome pomoći, mogu: natječajima, honorarima, kriterijima, povlasticama, oslobođenjima, otkupima, poticajima. I to bez licemjerja koje dopušta gostovanje nogometaša na Marakani, ali ne i prodaju knjiga u Knez Mihajlovoj.

Dobro jutro

Međutim, dužne su još jedno, o čemu također nema spomena u *Apelu*, a to je da potaknu raspravu o smislu knjige koja je *hrvatska*. Naime, prvi je problem u tome što svijet bez hrvatske knjige može, dapače, zagušen je vlastitim knjigama. Ovih smo deset godina i mi bez svoje knjige mogli i što nam je falilo? Zaključimo li da nam knjiga nužno treba, naći ćemo se u poziciji Švicarske koja sadi pšenicu ili Švedske koja uzgaja šećernu trsku — to jest, ako hoćete, platite, ali drugi to proizvode jeftinije. S tim je u vezi drugi problem. Hoće li išta *hrvatsko* (država, automobilska industrija, suverenitet, sveučilište, jezik) postojati za deset, pedeset, sto godina, a ako hoće, po čemu će se izdvajati od ostatka svijeta i time zaslužiti pravo na opstanak? Eto, ja bih volio da mi tko pametan rasvijetli budućnost u kojoj je izvjesno samo jedno, a to je da će zbog starenja nacije i malog prirasta stanovništva sredinom 21. stoljeća u Hrvatskoj biti milijun čitatelja manje nego danas. Ne bih volio da svi mi uzmemo *hrvatsko* zdravo za gotovo i pretvorimo se u bojovne tipove zaboravljene u prašumi.

Jer što se može reći samuraju, koji bi s poklikom *Banzaiiii!* iskočio iz džungle pred zaprepaštene turiste u šarenim majicama i s fotoaparatima, nego *Konnichi wa* — »Dobro jutro«!

Apel za spas knjige i književnosti

Društvo hrvatskih književnika

Štovane kolegice i kolege pisci,

Solidarizirajući se sa svojim narodom hrvatski književnici proteklih godina nisu toliko inzistirali na rješavanju osobnih cehovskih problema — što nas je, na žalost, postupno dovelo do očite krize knjige i književnog stvaranja, time i nemogućnosti ostvarivanja osnovnog književnog prava na rad, pa i golog opstanka književne riječi u nas.

I najboljim našim književnicima gotovo da je nemoguće živjeti i preživjeti, ma koliko ustrajno stvarali literarno vrijedna djela, priznata u nas i u svijetu.

Autorski honorari koji se isplaćuju za napisane i tiskane knjige, scenarije i kazališne drame sramotno su niski pa bi se mogli slobodno nazvati »milostinjom koja se isplaćuje preko ruke«.

Knjiga je zbog svih poznatih okolnosti (a ponajprije nedostatnog sufinanciranja od strane Ministarstva kulture RH, čak ni Skupština grada Zagreba godinama nije uopće potpomagala izdavanje knjiga) postala beskrajno skupa, naklade iznimno niske.

Hrvatska televizija, po svome sadašnjem cjeniku, pisce plaća tek jednim postotkom vrijednosti TV-drame, dok je u većini europskih zemalja taj iznos između 3% i 10%.

I u kazalištima dramski se pisci plaćaju još uvijek nedovoljno — premda se svi zaklinju u važnost pisanja i igranja suvremene hrvatske dramske riječi.

Knjiga je od ilirskog preporoda do danas imala presudno značenje u očuvanju hrvatske samobitnosti, pa je žalosno da se sada, kada imamo svoju državu, knjiga obezvrjeđuje, a pisce gura u poziciju nevažnih amatera. Stoga Društvo hrvatskih književnika očekuje i predlaže korjenitu promjenu porezne politike prema svim oblicima književne riječi i njena umnožavanja u cijelom proizvodnom lancu.

Držimo da bi potpuno ukidanje PDV-a u procesu proizvodnje knjige i kazališne predstave olakšalo, nadamo se, naša zajednička htijenja, čime ćemo pomoći vraćanju iz letargije podjednako nakladnika, kazališnih kuća, dramskog programa radija i televizije, a samim time otvoriti mogućnost da od takvog viška vrijednosti budu u stanju udovoljiti našim cjenicima koje smo uskladili s prosječnim plaćama odnosno životnim troškovima.

Kako je ukidanje svih poreznih stopa na književna djela i njihovu proizvodnju stvar Ministarstva financija RH, od Ministarstva kulture RH, gradskih i inih skupština očekujemo znatnije novčano potpomaganje novih izdanja u cjelini hrvatske književnosti i svih njezinih rodova.

Hrvatski nakladnici sve se više usmjeravaju na strane komercijalne autore, što znači prijevode, a od domaćih na klasike odnosno pisce obuhvaćene školskim programima i tzv. »komercijalne autore«, tako da pisci općenito, osobito mlađi i manje poznati teško pronalaze izdavača, a ako ih i pronađu, ovi tiskaju knjigu bez autorskih honorara ili ih izdavači plaćaju samo simbolično, a sve je više onih koji, u pomanjkanju drugih, »novčanu pomoć« u raznim vidovima zahtijevaju od autora.

S druge strane nakladnici su doista opterećeni velikim porezima i prirezima, skromnim otkupom za knjižnice, pomanjkanjem knjižara i na taj način suženim tržištem.

I na kraju, između mnogih temeljnih zadaća Društvu hrvatskih književnika, najhitnija bi trebala biti zaštita i zastupanje autora, svojih članova. Riječ je o svojevrsnom sindikatu koji bi kolektivnim ugovorima utvrdio minimalne granice autorskih naknada i na taj način omogućio viši stupanj zaštite imovinskog i moralnog prava, kao i prava na čast i ugled autora.

U Zagrebu, 17. siječnja 2000.

Knjižara *Meandar*

Opatovina 11,
HR-10000 Zagreb
tel/fax: 01 4813323
e-mail: *meandar@zg.tel.hr*
http://*www.meandar.hr*

najprodavanije knjige od 15. siječnja do 28. siječnja 2000.

fiction

1. Murray Bail: *Eukaliptus*, Meandar, Zagreb, 130,00 kn (s popustom 100,00)
2. Danilo Kiš: *Porodični cirkus*, Feral Tribune, Split, 150,00 kn (s popustom 135,00 kn)
3. Jorge Luis Borhes: *Aleph*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 80,00 kn
4. José Saramago: *Ogled o sljepoći*, Sysprint, Zagreb, 145,00 kn
5. Gabriel García Marquez: *Ljubav u doba kolere*, Vuković & Runjić, Zagreb, 59,00 kn

non fiction

1. S. P. Novak: *Povijest hrvatske književnosti* 3 dio, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 490,00 kn s popustom 392,00 kn)
2. Jacques Derrida: *Drugi smjer*, Inst. društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 100,00 kn (s popustom 80,00 kn)
3. Igor Mandić: *Prijapov problem*, Arkzin, Zagreb, 120,00 kn
4. Béla Hamvas: *Filozofija vina*, Ceres, Zagreb
5. Sonia Wild Bićanić: *Dvije linije života*, Durieux, Zagreb, 100,00 kn

Knjižara *Meandar* osim na vlastita izdanja čitateljima *Zareza* omogućuje popust 10-30% na knjige, umjetničke kataloge i časopise hrvatskih i bosanskih nakladnika: BOSANSKA KNJIGA, DEMETRA, DURIEUX, DRUŠTVO POVJESNIČARA UMJETNOSTI, FERAL TRIBUNE, FIDAS, FILOLOŠKO DRUŠTVO Filozofskog fakulteta Zagreb, GALERIJE GRADA Zagreba, HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA, IRIDA, IZDANJA ANTIBARBARUS, IZDAVAČKI CENTAR RIJEKA, KLOVIĆEVI DVORI, KONZOR, KRUZAK, LUNAPARK, MARJAN EXPRESS, Medunarodni centar ITI, MH Dubrovnik, MH Osijek, MOZAIK KNJIGA, NAKLADA CID, NAKLADA MD, NAPRIJED, NOVA STVARNOST, POLITIČKA KULTURA, SARA 93, STARI GRAD, ŠKOLSKA KNJIGA, V. B. Z., ZAVOD ZA ZNANOST O KNJIŽEVNOSTI Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ZID — Sarajevo, ZNANJE

KNJIŽARA MEANDAR — MJESTO VAŠE INTELEKTUALNE UTJEHE

Razgovor: Nenad Popović, nakladnik, izdavačka kuća Durieux

Važno je ne zvati se Ljubomir

Hrvatska je sebi čitavo desetljeće uporno sugerirala ljepše slike, a gledala je i slušala Ivana Milasa i Vicu Vukojevića

Dušanka Profeta

Kako, za početak, komentirate Bilježnicu *Vjerana Zuppe, odnosno onaj segment koji se bavi knjigom?*

— Vjeranov tekst polazi od toga da je stanje hrvatske kulture stanje devastacije, pa je ono to i s obzirom na knjige i izdavače, i zato se pojavljuje segment o Zakonu o knjizi. To je neka vrsta očajničkog pokušaja da se makar zakonom regulira jedna civilizacijska tekovina koja u Hrvatskoj, nakon što je bila prepuštena hrvatskoj uljudbi, a prethodno socijalističkom poimanju kulture i udruženog rada, pokazuje jaku tendenciju nestajanja ili gubljenja šireg utjecaja i digniteta. Zbog toga je, čini mi se, Vjeran uopće napisao taj papir o kulturi, upućujući ga de facto državi. Mislim da je to papir koji proizlazi iz potpunog razočaranja toga autora u civilne i društvene, pa i individualne sposobnosti sredine da se iznese kultura kojoj se pripada ili prema kojoj postoji obveza. Što se takvim Zakonom o knjizi regulira? Regulira se na primjer što je knjiga. To je, uostalom, interesantno pitanje o kojem treba porazgovarati i primjerice s ljudima iz Nacionalne i sveučilišne biblioteke. Je li knjiga hrpa listova od četrdeset osam stranica koja ima početak i kraj, a nije periodička publikacija? Od te same činjenice pa do raznih implikacija koje se tiču juridičkih normi, što su prava autora, koliki dijelovi unutar nekog teksta smiju biti citati, koji ne mogu, koje su minimalne tehničke performanse da se knjigu može koristiti s povjerenjem. Na kraju, obveza je raznih institucija od biblioteka, bibliografskih instituta do ministarstava da skrbe o knjizi. Ono što se u Hrvatskoj potpuno izgubilo 90-ih godina jest svijest da je knjiga jedna od temeljnih tekovina civilizacije u kojoj živimo, posljednjih petsto godina, a i više, pa i dulje — u Kini se papir koristi već nekoliko tisuća godina, koliko znam. 90-ih se to u nas potpuno zaturilo, a neku vrstu kultnog statusa dobili su kameni spomenici. Ja, na primjer, u svakoj važnoj kulturnoj ili književnoj instituciji, na mjestu na kojem su inače biblioteke, vidim gipsane odljeve, na primjer Baščanske ploče, o kojoj pak postoje čitave rasprave, čitave knjige, pa i čitavi časopisi poput *Vijenca*. I osobno dajem sve za te kamene knjige, inficiran sam, pa sam imam neke odljeve, dobivam ih devedesetih u raznim prigodama na dar, sam ih poklanjam i drugima. Kamen je zamijenio knjigu u doba koje je Slobodan Prosperov Novak i nazvao kamenjarskim patriotizmom. Istodobno postoji vrlo visoki stupanj prostitucije i što se tiče knjige. Jedna od najjačih izdavačkih kuća u Hrvatskoj, kao što su Narodne novine, objavljivala je s neukusnom pompom knjige Franje Tuđmana, a i knjige tako dubioznih i neprihvatljivih ljudi kao što su Zlatko Canjuga ili Vladimir Šeks, pa je tiskajući Zlatka Canjugu uvela prototip našeg fašizma u trapericama. Zuppin zahtjev za kulturnom politikom, u svojoj projektivnosti pokušaj je nadilaženja rezignacije. I ja mislim da nam treba nešto kao Zakon o knjizi, ali prije svega odnos i respekt prema knjizi, u onom smislu u kojem on postoji u našim susjednim zemljama kao što je Slovenija, a od kojih se mi sve više razlikujemo. Ne radi se pritom samo o kulturnoj sakrosanktnosti. Knjiga je i ekonomski proizvod koji ima veze s tiskarstvom, industrijom papira, on ima veze s pridržavanjem civilizacijskih standarda pri prevođenju ili štampanju zakonskih tekstova, pri stvaranju i proizvodnji školskih udžbenika. Veliki katalozi koje izdaje Muzej za umjetnost i obrt, ili izdanja Instituta za povijest umjetnosti, pokazuju kako su to u koncepcijskom, proizvodnom i umjetničkom pogledu kompleksni proizvodi, mjesta sraza različitih tokova i nivoa naše civilizacije.

Tko sluša?

No nije pitanje Vjeranova papira je li on to dobro zahtijeva Zakon o knjizi ili ne, problem Vjeranova papira je tko ga sluša. Sluša li ga Ivica Račan, sluša li ga Mato Crkvenac, Radimir Čačić... Postoje li uši koje čuju ono što on predlaže ili što predlažu Slobodan Prosperov Novak, Nenad Cambi, Andrea Zlatar itd.? To što mi razgovaramo o Zakonu o knjizi, to što PEN priređuje rasprave — to je jasno, to je segment javnog života koji funkcionira, ali nema nikakve konkretne, operativne posljedice, odnosno za vrijeme HDZ-a ništa nije značio. Dapače posebno PEN-ov centar zbog svoje je neposlušnosti i otvorenog govorenja bačen namjerno na prosjački štap: ponižavan je kroz siromaštvo i kao takav tavori još i danas.

Interpretiram Vjeranov papir, dakle, kao nešto de facto upućeno novim i drugim slušaocima. Je li Vjeran toga svjestan ili ne, sla-

že li se on s mojom interpretacijom, drugo je pitanje.

Gospođe s čudnim frizurama

Zazivanje zakona o knjizi izraz je socijalne desperacije i odgovor na činjenicu da kod nas uvijek postoji realna mogućnost da na vlast dodu polupismeni i nekvalificirani ljudi. Pogledajte samo te neobične gospođe s pundžama i frizurama koje su prodefilirale kao ministri prosvjete: gospoda Girardi Jurkić bila je takav šampion provincijalizma da su protiv nje morale biti pisane peticije intelektualaca i profesora, a likom i djelom bila je tako nalik gospođi ministarki srpskog književnika Branislava Nušića, da je HDZ — kako se ljudi ne bi smijali — hitno uveo novu riječ: ministrica. Gospoda Ljilja Vokić pak bila je tragična sociološka zabuna i finalni proizvod stopedesetgodišnjeg našeg narodnjačkog sentimentalizma. Nije poznavala osnove pravopisa, pisala je rečenice bez puno veznika, a kao pojavu može je objasniti samo neki socio-etnolog poput Ive Žanića koji se bavi kulturom balkanskih suburbija. Zatim Pugelnik, zatim Nansi.

Koliko je utjecaj PDV-a na krah izdavaštva nametnut kao jedini razlog, a koliko tome pridonose drugi faktori, nacionalna sklonost knjizi, ekonomski razlozi?

— PDV na knjigu svojedobno je bio prilično mračni represivni fiskalni potez koji je bio uperen protiv onog malog broja slobodnih i kreativnih knjižara i izdavača u Hrvatskoj koji danas postoje, a uspjeli su se formirati početkom devedesetih. I bio je, naravno, i planirani udarac na hrvatsko bibliotekarstvo. Ako lupite porez od gotovo 25%, onda knjižnice mogu kupiti 25% manje knjiga. Bio je i *coup de grâce* knjižarstvu u Hrvatskoj, koje je ionako već uspješno slomljeno početkom devedesetih, time što je najveći lanac knjižara u Hrvatskoj, a to je bila Mladost, privatizacijom predan na upravljanje nekom šoferu javnog transporta iz Šibenika. Uvođenje PDV-a pada u vrijeme kada je ministar financija Borislav Škegro govorio da će se od poreznih novaca štampati podobne knjige i da će se time nadomjestiti one koje nam više ne trebaju, da će se, dakle, čistiti biblioteke i zamjenjivati knjige jedne za druge. Mi znamo koje su to *jedne*, a koje su te *druge*. I o tome se ne bi smjelo govoriti samo ovako usput. To je razdoblje kada su knjižnice izbacivale knjige na ekavici, prijevode na srpski, to je vrijeme doslovnog bacanja tih knjiga na smeće, ali i ironični trenutak kada knjižnica srpskog kulturnog društva Prosvjeta u Zagrebu postaje praktično jedina knjižnica u Zagrebu gdje čovjek može naći sve važne knjige, bez obzira na jezik, vjeru, rasnu ili nacionalnu pripadnost pisca ili prevodioca. Uostalom time se bavio Igor Lasić i pronašao najčudesnije stvari, od bacanja do spaljivanja knjiga. A Prosvjeta ih je pokušavala spasiti. Doba PDV-a je doba kada je u *Globusu* izašla slika na kojoj se vidi da Borislav Škegro u autu uz mjenjač u kožnatoj futroli ima montiran teški revolver. No Škegro je bio samo podmetnut, njegove »fiskalne« mjere sakrivale su kao bezličnо sredstvo facijalnu operaciju kojoj je bila podvrgnuta Hrvatska. Tada trešti šovinistička galama sina Vlatka Pavletića, koji završava kao direktor Kulturnog informativnog centra u Preradovićevoj 5, koji je hrvatski mladoturčin zagrebačke urbane kulture. Nemojte očekivati da ja primjerice njegove ili Škregrine izjave pamtim, jer ih u stvari doživljavam vrlo traumatično i rado ih zaboravljam, kao i sva ostala ružna sjećanja. PDV je imao samo izvršnu funkciju unutar jedne kulturne revolucije koja je emanirala proslavama kralja Tomislava u Duvnu, na nekim poljima, u *Četveroredu*, prostakluci-ma Ivana Aralice, Ivana Milasa i... Inače, osobno nemam ništa protiv PDV-a, ali imam protiv PDV-a na proteze za kljaste, na primjer. Protestirao sam jer je bilo jasno kamo će dovesti: produkcija knjiga odmah je prepolovljena, a vi sami radite u časopisu koji se mora financirati iz inozemstva, a ne može se financirati unutar Hrvatske, jer vi tada niste bili predviđeni da izlazite, nego da nestanete. Tako je Škegro, s revolverom u automobilu i izjavama što je knjiga, bio dio koncertiranog atentata na knjigu, na kulturu, na jezik, na instituci-je, pojedince...

Što je s nacionalnom nam sklonošću knjizi i s njom povezanom kupovnom moći?

— Pitanje koliko se danas u Hrvatskoj čita ili kolike su naklade jest *nadomjestak* pitanja za jedno drugo, ozbiljnije pitanje koje je deset godina bilo neizrečeno. Ne mogu Hrvati i Hrvatice čitati toliko koliko su čitali Jugoslaveni. U Jugoslaviji je živjelo 25 milijuna ljudi od kojih su svi znali takozvani hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski jezik, jer su ga jedni govorili u inačicama, a drugi, pripadnici nacija drugog reda, učili su ga jer su morali, Albanci i Slovenci, na primjer. I oni su čitali knjige koje su se objavljivale na području takozvanog hrvatsko-srpskog i srpsko-hrvatskog jezika. Ako Albanac u Prištini možda i nije čitao kompliciranu poeziju Slavka Mihalića, kao predsjednika jugoslavenskog Društva književnika, on bi sasvim sigurno kupio prijevod neke stručne knjige koja nije postojala na albanskom. Ni Slovenci nisu prevodili sve knjige na slovenski, nego su se pomagali kupujući prijevode koji su izlazili u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Novom Sadu. U trenucima kada nisu bili duševno traumatizirani zbog nasilja koje je predstavljao taj srpsko-hrvatski i hrvatsko-srpski jezik, nego su bili malo bolje raspoloženi, Slovenci su kupovali knjige hrvatskog pisca ili spisateljice i prije prijevoda na slovenski. Jednostavno iz interesa da vide što piše Dubravka Ugrešić ili Branko Čegec, ne čekajući da se to prevede na slovenski. Isto tako se može reći za Srbe, Hrvate i Bosance. Hrvati bi čitali na srpskom, Bosanci na hrvatskom itd. Čak se događalo da su neke knjige Dobrice Ćosića najprije štampane u Zagrebu, ili, na primjer, prvo izdanje Marinkovićeva *Kiklopa* izašlo je u Beogadu, Danilo Kiš je štampan u Zagrebu. Dakle, pitanje zašto Hrvati danas ne čitaju i ne kupuju u dovoljnoj mjeri vlastitu hermetičnu poeziju ili neki drugi domaći proizvod, zasjenjuje jedno drugo pitanje. Nestalo je jedno veliko tržište koje je imalo jednu silnu razmjenu, donosilo piscima i izdavačima korist, a i predstavljalo je stanovitu dimenziju slobode. Uvijek se negdje u Jugoslaviji nalazio prostor za neku knjigu ili ideju, ako ne u Zagrebu, onda u Ljubljani, ako ne u Ljubljani onda u Sarajevu... No to je pitanje zapravo pitanje Jugoslavije. Međutim, ostavimo se toga, jer u ovom trenutku iz žbunja

skače Milan Jajčinović i vitla toljagom.

Čitanje i siromaštvo

Drugo, pitanje čitanja knjiga je i čitanje našeg siromaštva. Ljudi kojima u Hrvatskoj treba knjiga — znanstvenici, studenti, nastavnici, stručnjaci — ne mogu kupovati knjige. Uzmimo da u najreduciranijoj varijanti izlazi pet knjiga mjesečno koje bi neki sveučilišni profesor trebao kupiti, a svaka košta u prosjeku 200 kuna, onda vidite da to ti ljudi ne mogu platiti. Sveučilišni profesor ili docent koji ima djecu ne može od plaće uzeti tisuću kuna mjesečno, tj. 250 maraka. Pa kako onda da čita? Čita, reći ćemo, kad nova knjiga dođe u biblioteku njegova odsjeka. Govorimo o surovom siromaštvu, koje se kod nas opisuje eufemizmom kupovna moć tržišta.

Ali naravno, pitanje nije koliko akademski građani čitaju, ili koliko su knjige skupe, nego koliko su plaće tih ljudi, profesora, koliko je siromaštvo koje ti ljudi prikrivaju, ispomažući se prevođenjem, pisanjem za novine sličnim. Vrijeme za čitanje, rad i istraživanje troši se na preživljavanje, a da o deprimiranosti koje takvo poniženje donosi ni ne govorim. A tek onda počinju djelovati stvari kao Hrvatski studiji, medijske lobotomije sa Sapunarima, Bakovićima i Ivankovićima, dakle sredstva klasičnog, ideološkog pritiska, koji uspješno naliježe na siromaštvo. Na kraju imate preplašenog sveučilišnog profesora, docenta ili novinara koji se još i grize zbog egzistencijalnog straha kojim je infiltriran. Dakle, pitanje broja kupljenih, pročitanih i objavljenih knjiga otvara čitave horizonte, ali druge vrste.

Ekonomska ucjena

Sistem stvarne represije i kontrole društva u doba tudmanizma uopće nije išao preko klasičnih instrumenata, preko cenzure, nego putem izolacije i siromaštva. Kritička javnost obrazovanih ljudi bila je u klopci, ucijenjena prijetnjom siromaštva; jer, u okolnostima ekonomskog kolapsa, skoro su svi imali posredno ili neposredno državu za poslodavca. Slučaj da država zapošljava vašeg muža kao profesora na srednjoj školi, pa on dakle mora paziti što govori jer ste vi nezaposlena, ili vi kao znanstvenica imate projekt koji se odobrava preko državnog budžeta, pa tako i dobre razloge da ne talasate. Sfera znanosti, istraživanja, obrazovanja bila je potpuno u rukama HDZ-a, raznih središnjica, i to putem egzistencijalne ucjene. I HDZ je imao svoja strašila, institucije prijetnje koje su vam govorile: »E, tako će to izgledati ako nisi poslušan«. *Hrvatsko slovo* je služilo kao model ustašoidnog totalitarizma i bezmozgovlja, kao model prijetnje. Njegova poruka je bila: *Hrvatsko slovo* u svakom trenutku može postati (ili ostati) jedina hrvatska književna novina. Ako ste na Filozofskom fakultetu student ili docent recimo filozofije, onda imate *Hrvatske studije* za primjer što vas ili vaš interes može nadomjestiti. Ljudi naravno neće priznati takve vrste ucjene zbog stida što je ucjena tako primitivna. Nije politički korektno popuštati pred ekonomskom ucjenom, bojati se za dobrobit svoje obitelji, za razliku od klasične političke ucjene, kojoj se može podleći bez velike javne sramote. U trenutku kad vam se lupa čizmom na vrata dolazite u patetičnu situaciju, »pa hapsi me onda«, ali u trenutku kada vas ekonomski iscjeduju tako da ne možete platiti struju ili kupiti djetetu kaput, poniženje je potpuno i bez rješenja. Hrvatska šutnja devedesetih najvećim je dijelom posljedica ekonomske ucijenjenosti.

Pisci i minimalac

Kako gledate na mogućnost za koju apelira Društvo hrvatskih književnika da se piscima isposluje minimalac, kojim bi se spasila »knjiga i književnost«?

— DHK je sada u vrlo neugodnoj situaciji jer je dugo bilo prilježno Tuđmanovu režimu. Vodeći ljudi toga društva bili su viđeni članovi HDZ-a i visoki državni činovnici, ili su pak, iz čistog staljinističkog refleksa, pjevali hvalospjeve pokojnom predsjedniku, pisali oratorije, osnivali borbene jedinice itd. DHK je sad u panici jer nema više gospodara. Vjerojatno prisustvujemo njegovom kraju. Kad ironično govorim o DHK-u, onda to govorim sa sjetom jer su moje baka i tete čuvale u ormarima izdanja toga društva iz godina s početka stoljeća, to je društvo spadalo u korpus hrvatskog kulturnog samorazumijevanja. Međutim devedesetih je Društvo učinilo sve da razgradi autoritet koji proizlazi iz tradicije. U njemu danas nisu ili su istupili vodeći hrvatski književnici. Danas ga čine većinom

Kad šećete ulicom Nikole Tesle, a u izlogu ugledate *Mein Kampf*, kad vam se usred rodnog grada nasmiješi Hitlerovo lice, onda kao Hrvat jedino možete početi lučiti hormon utjehe, jer iza ugla vas čeka Ivan Milas da vam kaže da je to s Hitlerom znak demokracije, vaše slobode i dobrobiti

potpuno anonimni ljudi, uz grupu teških konvertita, pa je sve to skupa instituciju dovelo do apsurda. Na toj adresi ne stanuje više Antun Šoljan, i gotovo. Tragikomično je da ti nazovi patrioti danas u plačljivom apelu traže ono što je potpisano kao samoupravni sporazum negdje još 1985. godine pod egidom Gorana Babića i, čini mi se, Mike Špiljaka. Dobro se sjećam da smo tada kao izdavači svi privedeni u podrum Ministarstva kulture na potpisivanje toga sporazuma kojim se garantirala prosječna plaća za autorski arak proze. Mislim da nam je prije toga Goran Babić (ili je to bio Pero Kvesić ili takav netko) održao govor, pa se to potpisalo. Jedno vrijeme nakon toga pisci su dobivali honorare prema tom samoupravnom sporazumu. Bila je to jedna prazna neostaljinistička gesta iz vremena kada su Stipe Šuvar i slični krojili našu mentalnu svakodnevnicu i kulturu uopće. Eto, to danas ponovno traži DHK. Čovjek bi im najradije rekao da nazovu Gorana Babića u Beograd da im pomogne. DHK je primio masu anonimnih pisaca u svoje redove i danas imamo rezultate. Durieux se sad od strane DHK može pripremiti na posttuđmanovski tretman: Do jučer je član Mile Pešorda, inače poeta i visoki državni dužnosnik, preko suda od Durieuxa htio iscijediti... kuna za duševne boli koje mu je nanio Željko Ivanković, a već sutra bi nam neki drugi član mogao nježno banuti s uperenim samoupravnim sporazumom, jer, kako kaže apel uprave DHK, mnogim njegovim članovima nitko ne želi štampati rukopise.

Regulacija cijene kartice čini se apsurdnom s obzirom na to da se ne može odrediti cijena dobre, malo bolje ili loše proze, da ne govorimo o mogućnosti nastanka menija »sonet toliko, oda toliko, drama toliko«...

— Na tu temu postoji latentni konflikt u zapadnoj civilizaciji, i to od trenutka kada prestaje dvorsko pjesništvo s visokim srednjim vijekom. Tada pisac ostaje sam, između onoga što stvara i onoga koliko to vrijedi književnicima, izdavačima, upraviteljima kazališta. Pitanje koje muči naše članove koji su ostali bez gospodara jest: Ne vrijedi li moj sonet, na primjer, više od šarafa na tvom BMW-u? A odgovora nema: dužnosnik sjeda u BMW i odlazi, a član pjesnik ostaje na rubu ceste, a u ruci mu hvalospjev koji više nitko neće, neka zgodna denuncijacija — a *Vjesnika* više nema.

Gdje je pravda? Gdje je novac?

Kada ste na jednu anketu o autorskim honorarima u starom Vijencu *napisali brojke od stotina tisuća maraka za Ivu Banca ili Ivu Žanića, bilo je ljudi koji su vam povjerovali.*

— To je bilo u doba kad je g. Vlatko Pavletić izjavljivao da mu treba plaćati honorare za knjige koje nije napisao, odnosno za spriječenost i patnje u onom režimu. Nije čudo što su ljudi povjerovali da Durieux za zbirku lirike plaća po pola milijuna kuna kad imate šofera zagrebačkih transporta g. Ćesića Rojsa koji preko noći postaje direktor najveće građevinske operative na Balkanu, general, doministar koji gradi transkontinentalne autoputove. Vjerujući da je ipak negdje veliki novac, u MORH-u kao i u Durieuxu, ljudi sami sebe tješe. Kao, samo su par centimetara od pravog mjesta — gdje je pravda, gdje je novac. Teško je, naime, stalno gledati Ivića Pašalića i misliti da je on peti ortak. Mnogo lakše ga je zamišljati kao simpatičnog čovjeka s naočalama, koji je, eto, skromni savjetnik predsjednika naše zemlje; psihološki nije lako zamišljati kako naređuje obijanje sefa da se ukrade neki dokaz. Hrvatska je sebi čitavo desetljeće uporno sugerirala ljepše slike: a gledala je i slušala Ivana Milasa i Vicu Vukojevića. Vrlo je teško živjeti mirno u zemlji u kojoj kao član Ustavnog suda sjedi Smiljko Sokol, koji je, kada je predsjednik države ulovljen u utaji poreza, ustvrdio da novac nije imovina, kako kaže, »ni pokretna ni nepokretna«. Gledati takve figure kao članove Ustavnog suda zahtijeva velike psihičke napore, samoutjehu, kompenzacije i potiskivanje stida. Ljudi u Hrvatskoj proizvode jednu veliku utjehu, kao što u Rusiji ili Poljskoj ljudi iz očaja piju votku. Kad šećete ulicom Nikole Tesle, a u izlogu ugledate *Mein Kampf*, kad vam se usred rodnog grada nasmiješi Hitlerovo lice, onda kao Hrvat jedino možete početi lučiti hormon utjehe, jer iza ugla vas čeka Ivan Milas da vam kaže da je to s Hitlerom znak demokracije, vaše slobode i dobrobiti.

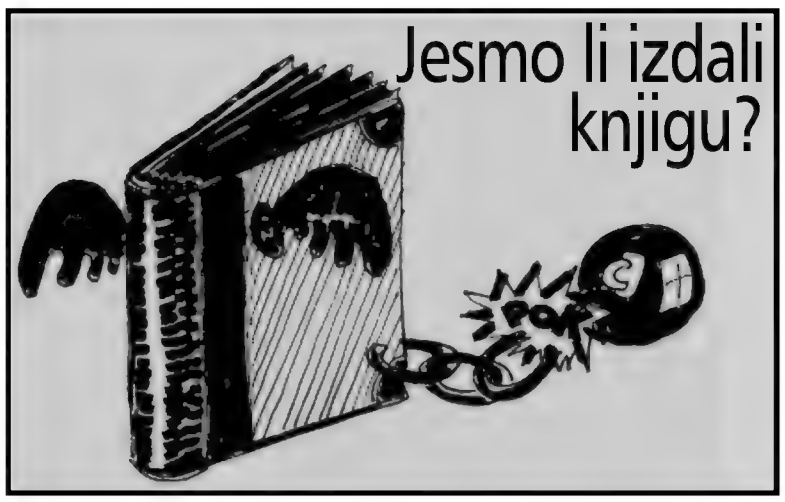

Hormon utjehe

Ja svoj mozak stalno kupam u tom hormonu utjehe. Jer, kada idem po četvrti u kojoj živim, stalno obilazim ogromne mercedese, audije i BMW-e parkirane na pločniku, a u njima sjede mladići sa svinjski obrijanim glavama i njihove lijepe djevojke. Tako ja, dok se provlačim između plota i branika njihovih BMW-a i mercedesa, osjećam užasnu agresivnost i najradije bih lupao po poklopcu tog auta i vikao »Kako možete, vidite da ne možemo proći, da ona žena s kolicima ne može proći, nego gura kolica po kolniku...«. Međutim, kad prolazim pored toga, ja spuštam pogled, a pogled spušta i policajac koji stoji na uglu i vidi kako se mi provlačimo uz plot, a mladi ljudi sa svinjskim glavama sjede unutra i uživaju u sceni. U Hrvatskoj svi mi — ako ne sjedimo u tim autima — gledamo u pod. Zatomljujemo svoje poniženje jer se to sve događa pred mojom kućom, a možda samo zavidimo na divnoj mladosti i divnom mercedesu, pregazilo nas je vrijeme i nemamo svinjski obrijane glave. Osim toga, ja recimo moram proizvesti dodatne hormone i enzime sućuti s onim mladim policajcem koji, eto, puno ne zaraduje i boji se ovih u majicama Lacoste. U toj istoj Teslinoj ulici svake subote imate demonstraciju toga o čemu govorim, samo na najvišoj nacionalnoj razini, kada se ispred bivšeg kafića Krava, između Zrinjevca i Gajeve, u subotu ujutro parkira jedno trideset superluksuznih kola. I kad isto tako policajci previđaju da svi ti džipovi i limuzine zakrčuju i kolnik i pločnik. Da ja tamo parkiram na mene bi nasrnula barem dva policajca, pauk bi došao za deset sekundi, a redarstvenici bi voki-tokiima provjeravali moj identitet pred cijelim gradom. Ta hrvatska hormonalna klopka, permanentna autosugestija da je sve odlično dok se žene sa cekerima provlače između ulaštenih branika i prljavih fasada čisto je nasilje i čista predaja.

Strah i agresija

Koliko se dugo mogu proizvoditi hormoni utjehe prije pucanja mehanizma i izbijanja agresije?

— Ja vlastitu reakciju, agresivnost, suprežem zbog straha. Negdje 1994. godine sjedio sam na ljetnoj terasi jednog kafića u Martićevoj, s Benom mojim psom vučjakom. Troje takvih mladih ljudi me počelo maltretirati, tjerati od tamo. Ja sam međutim rekao konobaru da se ne mislim maknuti, te da on pozove policiju. Pojavi se nakon nekog vremena redarstvenik, ja mu opišem kako su me ona trojica (usput rečeno: s pit bullom na uzici) maltretirala, zatim policajac pita njih, oni kažu da ja vršim agresiju na njih trojicu. Policajac nakon toga »uzme podatke«, moje i njihove i napiše zapisnik. Naravno, nije me uzeo u zaštitu i omogućio da sjedim na terasi, nego nam reče da se mi svi sad razidemo. To je bio oblik nekog mog poraza, ali ipak nije rekao »ti van«, a ovi neka piju kavu. Ja sam trenutačno iskoristio tu sretnu priliku unutar poniženja kad smo svi morali otići, a ne samo ja, da gledam kako ovi ostaju i piju kavu. Dao mi je policajac — ja sam danas prema pedesetoj, a oni su bili u odličnoj formi i imali pit bulla, — priliku da dostojno odem. Idemo dakle kući, Ben i ja, pokunjeni, od Tuškanove prema Heinzlovoj i dok stojim na semaforu, evo njih za mnom. Urlaju »Stani, pička ti materina!«, stanem, okrenem se, a oni drže ispis moje legitimacije koji su dobili od policajca i viču »Da smo znali, da si Srbenda, ubili bi te odmah! Da se više nikad nisi pojavio u Martićevoj!«. Moj pas se skamenio od straha, od količine agresije. I ne samo prezime, dečki su na osnovi podataka zaključili da mi je i otac bio Srbin, premda nisam znao da je ime Ljubomir srpsko. Moj problem u tom trenutku bio je sasvim druge prirode. Oni su mi, naime, urlajući pljuvali u lice, pa mi je njihova pljuvačka pogađala dijelom obraze i usta, a dijelom naočale. Tako sam stajao, njihova mi se pljuvačka cijedi po licu, ja ih gledam kroz tu pljuvačku na staklima naočala i ne usuđujem se ništa. Inače, gađenje je veliko budući da je pljuvačka topla, pa u trenutku odvratnosti imaš refleks da potražiš maramicu da se obrišeš, a ne znaš da li da to učiniš ili ne. Ne znajući što da radim, jednostavno stojim uspravno, u nekoj vrsti smiješne patetike, stojim kao na strijeljanju, a oni me samo pljuju. Kasnije su otišli, a ja sam se obrisao. Osjećao sam se vrlo tjeskobno neko vrijeme nakon toga, da će mi doći kući, razbijati, jer su imali adresu.

Postoje, dakle, dobri razlozi da obilazeći te velike aute šutimo. Razlika između mene i svih drugih jest u tome što se meni dogodilo nešto za što svi znaju da se moglo dogoditi i njima. Mala je razlika između toga sjede li ti momci ili njihovi tjelohranitelji u kolima i šutke vas promatraju hoćete li mu zagrepsti po laku i trenutka kad izadu van i izderu se na vas ili vam puknu šamarčinu. Važno je da vi lučite hormone i da vam se otac ne zove Ljubomir. Z

Razgovor: Branko Čegec, nakladnik i knjižar, izdavačka kuća Meandar

Ne želimo proizvoditi knjige za skladišta

Sada bi na scenu trebala stupiti struka, a to znači da bi svako specifično područje unutar prostora kulture moralo oblikovati popis zahtjeva i mogućih rješenja, iz kojih bi se potom mogla artikulirati kvalitetna zakonska rješenja

Dušanka Profeta

Vjeran Zuppa u svome nacrtu kulturne politike objavljenom u prošlome broju Zareza *navodi da je nužno donošenje* Zakona o knjizi. *Tko bi ga, prema vašem mišljenju, trebao sastaviti i kako bi takav zakon u glavnim crtama trebao izgledati?*

— Zakon o knjizi samo je jedan od zakonskih akata koji bi prostoru kulture morali omogućiti elementarne uvjete djelovanja. Donošenju takvoga *lex specialis,* koji za knjigu ima značenje elementarnoga mehanizma preživljavanja, morala bi, čini mi se, prethoditi razradena kulturna strategija i artikulirana kulturna politika, za što je Zuppina *Bilježnica* posve sigurno dobro polazište. Sada bi na scenu trebala stupiti struka, a to znači da bi svako specifično područje unutar prostora kulture moralo oblikovati popis zahtjeva i mogućih rješenja, iz kojih bi se potom mogla artikulirati kvalitetna zakonska rješenja. Donošenjem samo specifičnih akata nije moguće prevladati problem nepovoljnoga zakonskog okruženja kako za knjigu tako i za cijeli niz drugih kulturnih proizvoda, odnosno sudionika u kulturnim procesima. Knjiga ne može egzistirati u getu, čak niti uz bajna zakonska rješenja, kao što to, držim, ne može nijedan kulturni proizvod ili kulturno područje.

No ostanemo li za trenutak na onom dijelu pitanja koji se odnosi na zakon o knjizi, onda mislim da je posve jasno kako bi u njegovu oblikovanju ponajprije trebali sudjelovati oni koji najbolje poznaju problematiku koja bi tim zakonom morala biti definirana, a to su na prvom mjestu nakladnici, knjižari i bibliotekari. U procesu nastanka zakonskoga prijedloga sigurno bi trebalo biti mjesta i za autore, ali i za sve institucije koje su u ozbiljnom smislu vezane uz proces proizvodnje, distribucije ili recepcije knjige kao kulturnoga proizvoda *par excellence*. Ja, naime, ne mislim da bi pisci ili nakladnici morali napisati zakon, ali sam posve siguran da samo uvažavanjem svih aspekata kompleksa knjige, koje struka mora transparentno izložiti zakonodavcu, možemo dobiti kvalitetno zakonsko rješenje, na koje se onda možemo žaliti samo sebi samima, a nipošto zamagljenim ispisivačima zakona na traci, s kakvima smo se dosad jedino imali prilike susretati.

Vjerojatno bi bilo suviše pretenciozno govoriti o konkretnim prijedlozima prije nego li se uopće utvrde strateški prioriteti kulturne politike, uostalom, prije nego li se uopće artikulira neka kulturna politika, premda su, samo da vas podsjetim, Hrvatski neovisni nakladnici u svom dokumentu *Što je knjiga Hrvatskoj?* još prije dvije godine pobrojali najvažnije probleme koje bi zakon o knjizi morao obuhvatiti.

Ukidanje PDV-a — predizborna kozmetika

Nakon uvođenja PDV-a, većina se ljudi koji žive od knjige složila da je to posljednji i konačan udarac »knjizi u Hrvata«. Sada je PDV na knjigu djelomično ukinut, ali statistike ne pokazuju neka značajnija poboljšanja. Što je, osim PDV-a, uzrokovalo katastrofu knjige?

— Kao što sam već rekao, na katastrofalan položaj knjige utjecalo je ukupno zakonsko okruženje, a uvođenje PDV-a trebalo je biti konačni, smrtni udarac, koji je trebao vratiti poljuljani ugled velikih, državno kontroliranih nakladnika i garantirati njihov monopol. Međutim, unatoč nepodnošljivom isisavanju zadnjih zaliha novca u državni proračun, umjesto njihova usmjeravanja u razvoj i nove projekte, mali i srednji nakladnici, odreda privatni, nastavili su raditi u nemogućim uvjetima i nekako su se, u većini slučajeva, uspjeli održati, premda opasnost od njihova utrnuća još uvijek nije prošla. Ovdje svakako moram upozoriti na aktualno razdoblje prijenosa vlasti, u kojemu nitko ne brine o knjigama, nakladnicima, bibliotekama. Možda će vam se učiniti posve kontradiktornim sa svime što govorim što se ovdje zalažem za neku vrstu intervencije, ali morate uzeti u obzir činjenicu da su iza nakladnika dvije užasne godine i da, želi li nova vlast nakladnicima osigurati preživljavanja, ona mora na neki način intervenirati do trenutka donošenja novih, kvalitetnih rješenja.

A što se samoga ukidanja PDV-a na knjigu tiče, ja sam već nekoliko puta rekao da je to bila tek predizborna kozmetika, jer se time nije bitno utjecalo na cijenu knjige, koja je zbog vrlo malih naklada u ovoj zemlji strašno visoka. Ona se može promijeniti tek smanjivanjem PDV-a i drugih poreznih opterećenja u cijelom lancu proizvodnje knjige i dodatnim oblicima stimulacije njezine prodaje. Mislim da nijedan nakladnik ne želi proizvoditi knjigu za skladište, na koje će mu država na kraju svake godine oduzeti trideset pet posto poreza na dobit, a vrlo je vjerojatno da mnoge od tih knjiga nikada neće prodati.

Može li se govoriti i o tome da ne postoji publika, da nema dovoljno zainteresiranih čitatelja?

— Ma ta je priča s publikom uvijek problematična. Problem je ipak vjerojatno više u nepostojanju općega standarda, pa onda sukladno tome i kulturnog standarda. A svoj su prinos zapostavljanju čitanja i knjige kao medija u velikoj mjeri dali i javni, osobito elektronski mediji. Devedesete su godine donijele potpunu prevlast elektronskih medija u velikoj mjeri i zbog ratnih okolnosti, ali i zbog radikalnoga rušenja

Mali i srednji nakladnici, odreda privatni, nastavili su raditi u nemogućim uvjetima i nekako su se, u većini slučajeva, uspjeli održati, premda opasnost od njihova utrnuća još uvijek nije prošla

standarda iz osamdesetih najezdom kiča na televizijske ekrane, od državnoga protokola do takozvanoga zabavnog programa. Odnos prema publici kao prema »ovčadi«, »guskama« i »stoci sitnog zuba« zaraza je koja se proširila strahovitom brzinom, osobito stoga što je gotovo nitko nije pokušao spriječiti. Pritom, naravno, ne mislim na rijetke intelektualce, koji su neprestano bili izloženi javnome linču takozvanih državotvornih medija. Mediji su, međutim, čak i oni najotvoreniji, knjigu doživljavali kao nepotrebnu gnjavažu, pa su je tako i tretirali, a u takvoj bi konstelaciji bilo doista glupavo očekivati da će netko pokazati znatnije zanimanje za nju. Sada već imamo cijele generacije koje su odnos prema knjizi formirale isključivo na razini katastrofalnih školskih udžbenika, a to znači da ih sam Bog može natjerati da ikada u životu posegnu za knjigom koju će pročitati samo za svoje osobno zadovoljstvo.

Smiješne simulacije

Može li se u uvjetima u kojima rade neovisni izdavači uopće govoriti o uredničkoj koncepciji pojedine izdavačke kuće?

— Ako pogledamo popis izdanja pojedinih nakladničkih kuća, mislim da se dosta jednostavno može razlučiti nakladnički profil kuća kao što su Durieux, Izdanja Antibarbarus, Naklada Jesenski i Turk, Kruzak, Naklada MD, Konzor, Profil, Demetra, Arkzin itd. Problem je, međutim, u tome što se uredničke koncepcije moraju usklađivati s mogućnostima financiranja određenih projekata, umjesto da se svojim visokim standardima nametnu tržištu. To se, nažalost, još jako dugo neće znatnije promijeniti.

U zapadnim zemljama postoji velika konkurencija među izdavačima, vode se pravi ratovi oko pojedinog autora ili prava na prijevode. Postoji li u nas natjecanje takve vrste?

— Kod nas postoje samo smiješne simulacije. Da bi se razvila prava konkurencija, nužno je formirati barem neku vrstu tržišta i time otvoriti mogućnost povećanja naklade koja će donijeti značajnije komercijalne učinke. Bez toga smiješno je govoriti o konkurenciji. Nespretni sukobi oko otkupa prava rezultat su ponajprije nepostojanja relevantnih informacija, a strani literarni agenti rado koriste našu zbrku, jer ionako na prodaji prava za naše naklade ne mogu zaraditi neki ozbiljniji novac.

Giga Gračan nedavno je napisala da se u nas, parafraziram, uređivanjem i izdavanjem knjiga bave kojekakve individue, »ljubiteljice« lijepe književnosti... Je li to doista tako i što prema vašem mišljenju čini dobrog, kompetentnog urednika?

— Čini mi se da to što knjige objavljuju, između inih, i »ljubiteljice lijepe književnosti« uopće ne mora biti sporno. Kod nas je ukupna produkcija knjiga toliko mizerna da svakoga, tko želi uludo potrošiti novac objavljujući knjigu, treba podržati. A potpuno se slažem s gospođom Gračan kada se ona zalaže za podizanje uređivačkih i drugih profesionalnih standarda. Za to nam sada nedostaju temeljni preduvjeti i mislim da se ukupna kulturna javnost upravo sada mora maksimalno angažirati na podizanju standarda ukupnih okolnosti u kojima se događa kultura ove zemlje, tako da novac diletanata neće moći ugrožavati visoki profesionalizam, visok unutar hijerarhije društvenih vrijednosti, koju bi, valjda, napokon trebalo početi uspostavljati.

Kako biste klasificirali nakladnike i izdavače u Hrvatskoj danas? Kako izgleda presjek izdavačke scene?

— Mislim da je taj presjek vrlo jednostavan. S jedne su strane nakladnici s izravnom podrškom vladajućih struktura, nakladnički mastodonti iz prošlih dvaju režima, koji se vole predstavljati kao veliki nakladnici, osobito kada za sebe uspiju uzurpirati znatniji dio monopola na objavljivanje na primjer zakonskih akata, obvezatnih obrazaca ili školskih udžbenika. Tu su, naravno, i moćne institucije, koje nikada nisu ovisile o prodaji knjiga koje objavljuju. S druge je strane cijeli niz srednjih i malih nakladnika, gotovo sto posto privatnih i osnovanih nakon 1990. godine, koje prati cijelo mnoštvo povremenih nakladnika, s jednom do dvije knjige godišnje. I to je, zapravo, sve, što samo po sebi ne bi trebalo biti loše, kada bi okolnosti u kojim djeluju bile znatno bolje.

Imamo dobrih pisaca

Stoji li teza da u nas nema dobrih pisaca, da je hrvatska književnost mrtva i da nemamo što ponuditi svijetu, osim stoljećima mrtvih pisaca?

— Ne znam čija je to teza, jer mi posve pouzdano imamo dobrih pisaca, samo ih ne znamo cijeniti, a pisac bez ozbiljnih referenci u svojoj zemlji teško da može biti zanimljiv bilo kome na svijetu. Recite mi, molim vas, kada ste vidjeli intervju s nekim piscem u povodu objavljivanja njegove nove knjige? Kada ste u visokotiražnim novinama mogli pročitati ozbiljan tekst o novoj knjizi Mihalića, Dragojevića, Mrkonjića ili Makovića, a da o mladim piscima i ne govorim: Jergovića, koji živi od rada u novinama, zovu zbog svake gluposti, kojih u ovoj zemlji srećom ne nedostaje, ali ga nitko nije zvao kada je izašla *Mama Leone*; Ferića su preveli na njemački, a da istodobno to nije zabilježeno čak niti kao ona smiješna senzacionalistička crtica u *Globusu* ili *Nacionalu*, dok se istodobno uredno bilježe lovački trofeji i marke garderobe »zvijezda« iz Donjeg Pičvajza; u razgovorima s Damirom Milošom uvijek se govori o njegovim jedriličarskim uspjesima, a tek se pri kraju, kao nešto nevažno, spomene i činjenica da je u petnaest godina objavio isto toliko knjiga... Stvarno ne znam čemu još nabrajati pisce koji, ako nisu bolji, sigurno nisu lošiji od svojih vršnjaka u Austriji, Mađarskoj, Sloveniji, Njemačkoj ili Nikaragvi. A ipak: sve te zemlje imaju pisce o kojima se govori i izvan njihovih granica. Naposljetku i mi imamo pisce o kojima se govori izvan naših granica, koji se prevode, čitaju; kojima se dodjeljuju ugledne nagrade. Njih su se kulturne vlasti ove zemlje, a onda posve uskladeno s njima i najutjecajniji mediji, sramili, umjesto da su iskoristili promotivni potencijal autora kao što su Slobodan Šnajder, Miljenko Jergović, Zoran Ferić, Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić, Ivan Lovrenović, Mile Stojić itd. Pogledajte samo taj popis imena. Ni za velike zemlje on ne bi bio beznačajan. Za Hrvatsku je sve dosad bio.

Slobodan Šnajder nedavno je napisao da je obišao nekoliko knjižara u centru Zagreba i da ni u jednoj nije našao književne časopise. Mogu li se u knjižari Meandar kupiti književni časopisi?

— Bojim se da je knjižara *Meandar* jedino mjesto u gradu na kojem se mogu kupiti gotovo svi književni časopisi, kao što je knjižara *Meandar* jedino mjesto na kojemu čovjek danas može pronaći ozbiljnu ponudu poezije. To nažalost samo potvrđuje prevlast

onoga već spomenutoga kičerskoga švercersko-trgovačkog koncepta, koji je potisnuo svaku vrijednost u ime zarade, u ime takozvane komercijalne knjige. Nećeš ti komercijalne knjige u 1.500 primjeraka!

Što mislite o ukupnoj produkciji književnih časopisa danas?

— Ništa. Produkcija bi morala postojati da bi se o njoj moglo govoriti. Dobri časopisi izlaze s najmanje pola godine zakašnjenja, neki su pred gašenjem ili su se već ugasili, a o okaminama koje odolijevaju zubu vremena, jer po inerciji uspijevaju namaknuti nešto novca, ionako se nema što reći. To je tema za arheologiju.

Pravi i lažni quorumaši

Kada se uz vaše ime stavlja opis, onda obično stoji nakladnik, pjesnik, esejist. Što se dogodilo s pjesnikom i esejistom?

— Pauziraju, jer nakladnik mora preživjeti, a to nije nimalo lako. Pa ne možete pisati pjesme nakon što se dvanaest ili petnaest sati dnevno natežete s nenaplaćenim i neplaćenim fakturama, nakon što morate »izmisliti« novac za plaće, najmove (a meni je sve, mogao bih slobodno reći da mi je cijeli život u najmu), režije i slično. Ja u zadnjih nekoliko godina napišem nešto samo kada to ni na koji način ne mogu izbjeći. Bilo bi prilično bezočno prema sebi insistirati na kontinuitetu svoga pisanja nakon što tjedno pročitate dva ili tri rukopisa, koji samo iznimno nisu užasni. To su, naravno, rukopisi koji vam se iz dana u dan gomilaju na stolu i pred time ne možete izbjegnuti osjećaj strahovite nemoći, strahovitog razočaranja sobom kao osobom koja je također pokušavala nešto pisati.

Kada se pak lijepe generacijske naljepnice, onda se za vas kaže »pravi quorumaš«. Znači li to da postoje lažni quorumaši, i gdje su pravi i lažni, ako ih ima, danas?

— Prvi put čujem tu etiketu. Pa ja u *Quorumu* gotovo uopće nisam pisao. Moj je posao bio omogućiti prostor generaciji koja se pojavila, zaštititi ga izlaganjem sebe ispred mladih autora koji nikada nisu bili spremni žrtvovati vlastiti literarni ili neki drugi projekt. Zato ja sebe nisam nikada doživljavao ni kao pravoga ni kao krivog quorumaša. Quorumaši su Rešicki, Bagić, Popović, Miloš ili Petković, a ja sam ih samo pokušao okupiti na jednome mjestu kako bi se kasnije lakše probijali kroz život s etiketom quorumaša. To im je, bjelodano, kasnije u karijeri priskrbilo brojna priznanja. Lažni su quorumaši, pretpostavljam, svi koji nisu uspjeli objaviti ništa na stranicama *Quoruma*, a svoju su karijeru bazirali upravo na toj činjenici, pa se danas na društvenoj ljestvici predstavljaju upravo kao quorumaši, što u poplavi lažnih magistara, doktora, akademika i drugih titula baš i nije neki respektabilan status.

Za kraj mala najava izdavačkih projekata Meandra.

— Ovih će dana napokon biti otisnuta dugo najavljivana i vizualno iznimno lijepa monografija o umjetniku Borisu Demuru autora Ivice Župana, a u tisku je i prva od knjiga *Djela* Milana Kundere: riječ je o romanu *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, nakon čega slijede *Smiješne ljubavi*, pa *Šala*

Odnos prema publici kao prema »ovčadi«, »guskama« i »stoci sitnog zuba« zaraza je koja se proširila strahovitom brzinom, osobito stoga što je gotovo nitko nije pokušao spriječiti

itd. U tisku je i vrlo zanimljiv roman *Anđeli* slovenskoga pisca Brane Mozetiča, koji vrlo žestoko i otvoreno svjedoči o homoseksualnoj ljubavi, pripremljena je za tisak studija o modernizmu i postmodernizmu u hrvatskom pjesništvu *Slast kratkih spojeva* Bernarde Katušić, pa monografska knjiga o hrvatskoj likovnoj kritici Jasne Galjer. Potpisali smo ugovor s Josipom Novakovichem, autorom našega podrijetla koji je u Americi objavio dvije zapažene knjige priča, iz kojih ćemo objaviti izbor, a radimo i na antologiji američke crnačke poezije koju je napravio Mario Suško, otkupili smo još neka prava za prijevode poezije i proze, čeka nas nekoliko značajnih knjiga domaćih pjesnika i prozaika, izbor poezije Zvonka Makovića, knjiga eseja Bore Ćosića, novo dopunjeno izdanje *Teorije filma*, zbornik o suvremenom američkom filmu itd. Mnogo je lakše knjigu najaviti nego objaviti. Zato ni ovdje nema smisla pretjerivati. Z

STUDIO ARHING
Arhitektonsko projektiranje
Ul. Grada Mainza 6
10000 Zagreb
tel./fax01/3772-550, 3772-852, 3707-653
ARHING 2

Slavenka Drakulić, književnica i novinarka

U Hrvatskoj kao da me nema

Srećom, pripadnost jednoj kulturi nije isključivo stvar politike, nego i jezika i osjećaja pripadnosti

Andrea Zlatar

U povodu izlaska novoga romana Slavenke Drakulić *Kao da me nema* razgovaramo s autoricom o problemima izgradnje književnoga identiteta u Hrvatskoj i inozemstvu.

Kakva slika u Hrvatskoj danas postoji o tebi? Da li još uvijek, po tvojem mišljenju, dominira slika »vještice«, »izdajice domovine«?

— Na to je pitanje teško odgovoriti. U ovoj zemlji ljudima ionako nije ostavljeno puno prostora ni da sami stvaraju sliku o nečemu niti da prosuđuju o bilo čemu. Sliku o meni stvorili su »državotvorni mediji« i to napadima, glupostima i uvredama na moj račun... S druge strane, nema mojih tekstova, osim povremeno, u Hrvatskoj nisu objavljene ni sve moje knjige, itd. Kakvu onda sliku javnost uopće može imati? Ali nisam jedina kojoj se to dogodilo, ima dovoljno pisaca, režisera, glumaca kojima se dogodilo isto. Ustvari, svatko tko se usprotivio propagandi. Jasno je da HDZ-ovu režimu nije trebala kultura, nego samo propaganda... Ali o čemu mi uopće govorimo, o kojoj javnosti? Kulturnoj, pretpostavljam. A kulturna javnost živi u situaciji da tisuću prodanih knjiga znači uspjeh, da postoji jedan jedini list za kulturu, da jedva da postoje poštene knjižare — to su uglavnom papirnice — da izdavači moraju računati na gubitak ako se odluče objaviti domaću prozu... i sve to u općoj skupoći i besparici kad ljudi jedva imaju za novine. Ja se divim ljudima poput Nenada Popovića koji preživljavaju u ovakvim nemogućim uvjetima i objavljuju knjige usprkos svakoj logici.

Otvoreni lov na ljudske glave

Kada gledamo unatrag, koji su najvažniji momenti bili u nastajanju te slike? Da li je negativna motivacija u ljudima bila motivirana i razdobljem prije, tvojim feminističkim stavovima, tipom agresivnog novinarstva?

— Tekstovi u *Danasu* bili su dobro prihvaćeni. Ali s novim režimom došli su novi komesari koji su uspostavili nova pravila režimske kulture. Rekla bih da mi je najviše naškodila afera »vještice iz Rija« jer je poslije toga bio otvoren lov na ljudske glave. Ipak, mislim da i sadašnjim i bivšim državotvorcima najviše ide na živce bilo čija nezavisnost. Najopasnije je kad nisi član neke grupe, partije, klana... Misliti i pisati drugačije uvijek nosi rizik jer ipak primjerom pokazuješ da se može drugačije, a to nije dobro. Na primjer, sve to kukanje i plakanje oko hrvatske kulture: te nema nas u svijetu, te ne postoji hrvatski identitet u umjetnosti, u književnosti. Uspjeh je uvijek pojedinačan, pa tek nakon što se nakupi dovoljno tih uspješnih, prepoznatljivih, etabliranih pojedinaca može se govoriti o francuskim piscima, češkim piscima, poljskom filmu itd. Hrvatska naprosto nema tu kritičnu masu, nema dovoljno prevedenih pisaca, poznatih umjetnika itd. da bi se moglo govoriti o prepoznatljivosti jedne nacionalne kulture. S druge strane, Hrvatska nikada nije ni prepoznala mogućnost da se kao mala zemlja afirmira u svijetu baš preko kulture i umjetnosti. Možete li zamisliti turistički slogan: »Hrvatska, mala zemlja velike kulture.«? Ne, naravno, kulturom se nikada nismo dičili.

Da li se osjećaš pripadnom hrvatskoj književnoj zajednici u užem smislu?

— Ja tzv. »književnu zajednicu« niti ne poznajem, ne poznajem te ljude, ne sudjelujem u njihovim djelatnostima, nisam član njihovih udruženja, ne objavljujem u njihovim časopisima i zbornicima. Srećom, pripadnost jednoj kulturi nije isključivo stvar politike, nego i jezika i osjećaja pripadnosti. Međutim, ni tu nisam posve »etnički čista«, živim čak i na rubu jezika jer pišem i živim na drugom jeziku, engleskom. Uvijek sam živjela na različitim marginama i uvijek mi se činilo da to ima dobru stranu jer čovjeku daje više slobode. Mora da sam ustvari okorjeli kozmopolit, jer živim u nekoliko zemalja, aktivno sudjelujem u kulturama tih zemalja.

U drugim kulturama treba znati sudjelovati

Koji su elementi bili presudni u stvaranju tvojeg intelektualnog i književnog identiteta u inozemstvu?

— Kao i u drugim područjima, važno je stvoriti prepoznatljivo ime, a ime se stvara na razne načine, od nastupa u knjižarama, do intervjua, kritika i konačno, pisanja novinskih tekstova. Sve je to važno za recepciju, moglo bi se reći da je biti pisac *full-time job*, izdavači na primjer zahtijevaju puno veći angažman kod publiciranja knjige nego nekada. Sigurno da mi pomaže to što sam novinarka, pa se povremeno javljam tekstovima u talijanskim, njemačkim, američkim, švedskim itd. novinama, odnosno u zemljama u kojima mi se pojavljuju knjige. Zatim, često sudjelujem na međunarodnim konferencijama, držim predavanja na sveučilištima itd. Osim romana pišem i knjige eseja, pa to dopire do različitih kategorija publike. Sve to zajedno stvara prepoznatljivost.

Prva moja knjiga objavljena u inozemstvu jest roman *Hologrami straha*. Objavljen je u Rowohltovoj biblioteci *Neue Frau* 1988. godine u Njemačkoj. Druga knjiga bila je *Mramorna koža*, u izdanju Roberta Laffonta u Francuskoj. Objavila sam jedan mali odlomak rukopisa u nekom kanadskom časopisu i ubrzo mi je stiglo pismo iz Pariza, urednica Laffonta molila je da joj pošaljem cijeli rukopis. Hoću reći, protivno nekim mišljenjima da sam se na stranom tržištu probila knjigom eseja *Kako smo preživjeli komunizam*, prvo su prevedeni romani. Istina, knjiga eseja *Kako smo preživjeli komunizam* probila je led na anglosaksonskom tržištu, u Velikoj Britaniji i u SAD-u. Tamo sam također pokušala najprije *Hologramima*, ali nije išlo. Sve dok mi urednica W. W. Nortona, koja je zapazila moje tekstove u *The Nation*, nije manje-više naručila knjigu eseja o životu u komunizmu.

Uspjeh je uvijek pojedinačan, pa tek nakon što se nakupi dovoljno tih uspješnih, prepoznatljivih, etabliranih pojedinaca može se govoriti o francuskim piscima, češkim piscima, poljskom filmu itd.

Izloženost stranom tržištu

Iz perspektive pisca, kako izgleda svijet izdavaštva na Zapadu?

— Kada jednom izađeš iz čahure svoje zemlje, svoga jezika i poznatih pravila ponašanja, onda počinješ misliti drugačije. Više to nije položaj nekoga tko sjedi kod kuće, pa mu se čini divno to da on eto »vani« nešto objavljuje — ne zna se točno ni gdje ni što — pa je važan sam sebi, rodbini i prijateljima... Ja sam ostala bez posla, našla sam se potpuno izložena stranom tržištu, suočena s tim mitološkim kapitalizmom oči u oči. Iz te vanjske perspektive uspjeh je strahovito relativna stvar. I zato kad mi netko spomene moj uspjeh, imam problem definicije. Što to znači? Kažem, nekome tko ovdje živi i radi, to sigurno znači nešto sasvim drugo, nego meni. Nekome tko živi od svoga rada vani, jedino i isključivo od toga, uspjeh znači: održati se, postojati kontinuirano kao ime na stranom tržištu, u mnogim zemljama, kod solidnih izdavača, sa solidnim kritikama, s nekoliko knjiga koje se po mogućnosti nalaze u knjižarama duže od šest mjeseci, i na koncu konca, postati *point of refference*... Uglavnom, da ne gnjavim, to je najobičnija borba za opstanak. Sama činjenica objavljivanja knjige u jednoj stranoj zemlji ili čak nekoliko ne znači ništa. Knjiga danas, uz dobre kritike i dobru distribuciju, (što znači da su mali izdavači, vani kao i tu, gubitnici) živi par mjeseci. Poslije toga, ako se ne proda, a zatim ne objavi kao džepno izdanje, prerađuje se u *pulp*. I to je kraj priče.

Kakav je odnos izdavača prema autoru, koje su izdavačke ovlasti u smislu izmjene teksta, naslova, zahtjeva za sudjelovanjem u promotivnim djelatnostima?

— Najveći problem nije mijenjanje naslova niti zadiranje u tekst, mada se i to ponekad dešava, već činjenica da se od pisca danas očekuje ne samo da piše, već i da prodaje svoju robu. Iluzija da je pisac važan, da netko sluša što pisac misli o ovome ili onome političkom ili socijalnom problemu uglavnom postoji još u zemljama poput Hrvatske... Pisac je sveden na ulogu zabavljača. Što je bolji, to je veća nada da će se njegove knjige bolje prodavati. Zato mora govoriti jezike, biti šarmantan, imati dobar nastup i uopće — biti nešto poput filmske zvijezde. U najmanju ruku, prezentabilan. Izuzeci su jedino oni koji zaraduju milijune... Dakako da sve to skupa nema baš nikakve veze s kvalitetom pisanja.

Koga zanima Istočna Europa

Koja su izdavačka područja najviše zatvorena? Postoje predrasude o relativnoj zatvorenosti francuskog ili engleskog tržišta? Jesu li male književnosti solidarne prema drugim malim književnostima, u smislu da za njih pokazuju veći interes?

— Mali jezik je velik problem, to je istina. Malo je teško biti zainteresiran za literaturu koja dolazi iz zemlje koju jedva možeš locirati na zemljopisnoj karti. Prije deset godina, u vrijeme pada komunizma, moglo se očekivati, na primjer, da će zapadni izdavači pohrliti u Istočnu Evropu u potrazi za neotkrivenim imenima, zanimljivim djelima... Međutim, to se nije dogodilo. Vrlo je malo novih imena, vrlo je malo interesa za taj dio Evrope. To vrijedi za izdavače jednako kao i za čitatelje — još uvijek vlada neznanje, predrasude, nezainteresiranost... Ili pak politizacija u smislu interesa za određeno područje koje se iznenada nade u žiži interesa, ali to obično kratko traje. Mislim da je Njemačka daleko najotvorenija zemlja u tom smislu, Nijemci puno prevode. Prevode i Skandinavci, dok je Velika Britanija dosta zatvorena, da o SAD-u ne govorimo, to je posebno provincijalno tržište. Ali prevodioci su svugdje problem. Rekla bih da je to najveći problem, dovoljan broj kvalitetnih prevodilaca. Međutim, zašto bi se netko specijalizirao za jezik s kojeg jedva da se nešto prevodi, od kojeg se ne može živjeti?

Naposljetku, kakva je recepcija tvojega posljednjeg romana* Kao da me nema? *Ima li utjecaja apriorno vrednovanje tema — politički aspekt silovanja u Bosni, silovanje kao feministička tema?

— Čini mi se da je ovaj roman teško čitati bez obzira na temu i da je u kritikama baš ovaj aspekt najprisutniji. To je ujedno i prednost i nedostatak. Prednost, jer je tema već sama po sebi određena kao dramatična, ali i nedostatak jer je teško očekivati zainteresiranost čitalaca za ovu temu. Z

kritika

Od šestara do identiteta

De Nobletova knjiga je retrospektivni, povremeno vrlo subjektivni, esej o povijesti dizajna

Mirko Petrić

Jocelyn de Noblet, *Dizajn, pokret i šestar*, prevela Jagoda Milinković, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

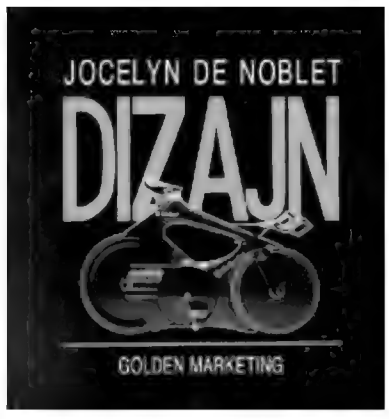

Jocelyn de Noblet profesor je povijesti umjetnosti i dizajna na visokoškolskim ustanovama u Metzu i Parizu, utemeljitelj Centra za istraživanja tehničke kulture (CRCT) i urednik časopisa što ga Centar izdaje. U Hrvatskoj dosad nije bio prevoden, a domaćoj za dizajn zainteresiranoj publici poznat je prvenstveno kao priredivač i urednik kataloga velike izložbe *Dizajn — zrcalo stoljeća*, održane 1993. godine u Grand Palaisu u Parizu.

Šest godina nakon te izložbe i jedanaest godina nakon izdavanja izvornika, zagrebački nakladnik Golden Marketing objavio je De Nobletovu knjigu o oblikovnoj praksi i povijesti dizajna od početka industrijske revolucije do naših dana, čiji puni naslov glasi *Dizajn: pokret i šestar*. Obilno ilustrirana, opremljena sinoptičkim tablicama s pregledom događaja u svijetu tehnike, znanosti i kulture, te kratkim biografijama najvažnijih industrijskih dizajnera, knjiga se očigledno obraća i nespecijalističkoj publici, koja je od početka osamdesetih upravo opsjednuta proizvodima dizajna i koja danas pomalo reduktivno prihvaća dizajn kao jedinu doista stvaralačku djelatnost u oblikovanju industrijski proizvedenih predmeta.

Geometrizacija prostora

De Noblet, međutim, u svom tekstu neprestano povezuje tehničke i kulturne aspekte dizajnerske djelatnosti: cilj mu je promotriti njihovo međudjelovanje i kompleksne društvene odnose u kojima do njega dolazi. Sintagma *pokret i šestar*, istaknuta u podnaslovu knjige, preciznije određuje njezin predmet i ujedno sažeto prikazuje ukupnost autorove koncepcije dizajna. De Noblet naime smatra da je i današnje insistiranje na značenjskoj komponenti industrijskih proizvoda i očaranost njihovim estetskim aspektima omogućila znanstvena, tehnička i percepcijska revolucija začeta u projektivnoj geometriji petnaestog stoljeća. U korijenu našeg razumijevanja svijeta i dizajna kao njegova sastavnog dijela, prema De Nobletu je *geometrizacija prostora*, koja u novije doba omogućuje ranije nezamislivu lakoću reprodukcije i preciznost strojeva.

Već i iz ovakve definicije polazišta jasno je da se De Nobletova knjiga bavi prvenstveno industrijskim dizajnom. Područja grafičkog dizajna i vizualnih komunikacija iz njegovih su razmatranja gotovo posve isključena. Ovakvo je isključenje, međutim, za cjelinu prikaza iznimno poticajno. Omogućilo je veću preglednost u iznošenju građe i adekvatnu koncentraciju na rasprave o današnjem značenju funkcionalističkih i tehnološko-determinističkih dogmi začetih upravo u prikazanom području dizajnerske djelatnosti.

Valja napomenuti da je i prepoznatljivo francuska perspektiva u autorovu pristupu građi vrlo poticajna u našem kontekstu. Publici koja je razvoj suvremenog dizajna pratila iz srednjoeuropskog prostora nevjerojatno će se nehajnim i usputnim činiti način na koji je u knjizi prikazana djelatnost *Bauhausa* (doduše, uz ogradu da »danas na francuskom postoje mnogi radovi« o djelovanju te skupine). Alternativni i antidizajn, kojemu je u nas svojedobno posvećivana iznimno velika pozornost, u De Nobletovoj knjizi jedva da se uopće spominju. Autor najvećim dijelom prati maticu industrijske oblikovne prakse i ne stidi se naglašavati njezine komercijalne aspekte: izborom primjera i interpretacijama nastalim u drugom kulturnom kontekstu zacijelo će proširiti vidike hrvatskog čitateljstva zainteresiranog za dizajn.

Semantika odlučujući parametar

Mladoj čitalačkoj populaciji, međutim, poteškoće može pričiniti De Nobletov spisateljski stil i način izlaganja građe. Njegova knjiga zapravo je retrospektivni, povremeno vrlo subjektivni, esej o povijest dizajna i nije joj prvenstveni cilj učeničkom i studentskom čitateljstvu sažeto i uravnoteženo prikazati povijest razvoja discipline. U sredini u kojoj će mu, zbog nedostatka drugih sličnih izdanja, očigledno biti namijenjena i ta uloga, De Nobletov gusto pisani tekst čitat će se s olovkom u ruci i često zahtijevati dodatna objašnjenja nastavničkog osoblja.

U uvjetima strelovitog razvoja tehnologije i nove raznolikosti kulturalnih stilova što ga prate, nije zanemarivo ni to što je izvornik upravo objavljene knjige nastao više od desetljeća prije njezina objavljivanja u Hrvatskoj. Ipak, promatrano u širem povijesnom kontekstu, može se reći da De Nobletove zamjedbe iz osamdesetih godina o početku prevlasti novih materijala, novih informacijskih tehnologija i medijatizaciji znanja, do koje dolazi zahvaljujući napretku audiovizualne tehnike, načelno dobro oslikavaju i prirodu današnjeg dizajna. Isto vrijedi i za njegovu tvrdnju da će »semantika postati odlučujući parametar u izradi predmeta za potrošnju«, te spoznaju da se osjećaj pripadnosti nekoj društvenoj skupini sve više projicira u dizajnerski stil predmeta. Štoviše, moglo bi se čak reći da točnost ovakvih De Nobletovih prognoza ukazuje na to da i izlaganje koje je do njih dovelo počiva na vrlo solidnim osnovama.

likovnost

Improvizacije i skulpturiranje društvene svijesti

Ovo nije klasična izložba unutar galerijskih standarda; naglasak je na druženju i zajedničkom izlaganju

Rade Jarak

***Novi početak*, skupna izložba u prostoru Studentskog centra, Zagreb**

Izložbu *Novi početak* organizirao je *Attack* (Autonomna tvornica kulture) u suradnji s Marijanom Crtalićem, a ona je trebala zabilježiti stanje na domaćoj likovnoj sceni, pretežno među njezinim najmladim dijelom. Trebala je uglavnom predstaviti autore koji su nedavno završili Akademiju ili neku drugu školu. No pridružilo im se nekoliko starijih i poznatijih kolega, na primjer, Sandro Đukić, Ivan Marušić Klif i Simon Bogojević Narath. Odnos prema prostoru i skupini bio je praktično jedini okvir koji je postavljen pred pozvane umjetnike. Taj zadatak otvara široko polje djelovanja, ali i postavlja neka ograničenja, zavisno od individualnog stava i pristupa problemu. Izložba je upriličena u potpuno negalerijskom prostoru, u bivšem disku Studentskog centra. Organizatori ističu da im i nije bila namjera održati klasičnu izložbu unutar galerijskih standarda, već je naglasak bio na druženju i zajedničkom izlaganju šarolike skupine autora, stoga je improvizacija glavna karakteristika ove izložbe. Također, riječ je o određenom antimuzeju, ili antigaleriji, nekonvencionalnom projektu kakav smo mogli vidjeti u nekim drugim izložbama *Attacka*, kao što je, primjerice, ona pod nazivom *Selo*. Osim toga i sami autori koji su izlagali na neki se način osjećaju marginalizirani, osjećaju se dijelom potisnute društvene skupine koja zapravo i nije dobila pravu šansu.

Na izložbi odmah u oči upada nekoliko ambijentalnih radova koji su ispresijecali cijeli prostor (na primjer: Karina Sladović); tu je zatim instalacija Danijela Kovača *Novi početak*, prema kojoj je vjerojatno izložba dobila naziv; potom nekoliko videoinstalacija (Friščić, Mezak, Narath, Crtalić), čistih fotografija (Ercegović, Zlobec), skulptura i ambijentalnih skulptura, *ready made objekata* (Repac), slika i crteža (Gojanović, Rogić) itd. Kao vizualno korektan i prilično senzibilan izdvaja se rad Ivane Vučić. Riječ je o nizu fotografija popraćenih tekstom na njemačkom. Sigurno najduhovitiji rad je Ive Matije Bitange koji nije smješten unutar prostora, nego na krovu susjedne zgrade, a može se vidjeti kroz prozor.

Prašinu je podigao, kao i uvijek, Igor Grubić. Na otvaranju izložbe dijelio je letak koji je pozivao studente da smijene upravu ukoliko nisu zadovoljni radom Studentskog centra. Letak je sljedeći dan na čudan način nestao da bi uskoro, nakon male medijske kampanje, ponovo *uskrsnuo* na izložbi. Grubić je djelovao po beuysovoj maksimi *skulpturiranja društvene svijesti*, a dotaknuo je vrlo škakljivo pitanje ostavki i smjena.

Ipak, unatoč prilično opuštenoj i nepretencioznoj zamisli, ova je izložba zapravo mala panorama suvremene umjetnosti u nas pa uglavnom ocrtava aktualno stanje. Također, izložba ukazuje na razne općenite osobine umjetnosti na kraju dvadesetog stoljeća, kao što su medijska i tehnološka osviještenost, ali i provokativnost i težnja za spektaklom. To se odnosi na onu seriju radova koja se bavi sferom intimnoga i javnoga, točnije, koristi ili aludira na pornografski jezik. Kao jedna od osobina ove izložbe ističe se tako želja za skandalom i spektaklom koja uglavnom proizlazi iz frustracija umjetnika nezadovoljnih vlastitom pozicijom u društvu.

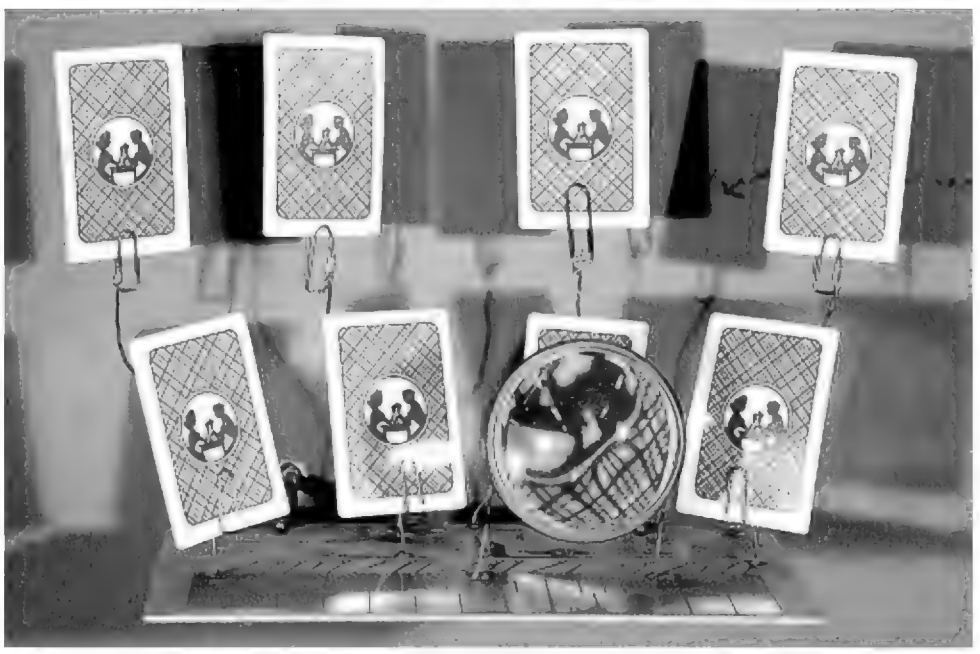

kazalište

Splitski milenijski akvarel

Filip Krenus

Uz *Splitski kazališni vikend*, 14-16. siječnja 2000.

Koji kolač? Onaj s kokosom? jednom davno odvratila mi je tobože nevino zbunjena sestra na moj zgranuti upit o tome kamo su nestali bakini slatki uradci. *Bez brige,* objasnila mi je sestrinski brižno: *Kušala sam ga umjesto tebe da se ne moraš mučiti. Bio je dobar.* Vremena su bila teška, sastojci za bakine đakonije skupi, pa sam se morao strpjeti do iduće prilike kada se baka odluči na trošak te se s odlučnim izrazom na licu i naramkom meda, čokolade, lješnjaka i badema u rukama zatvori u svoj kuhinjski *sanctum sanctorum* i vjerovati sestri na riječ. Vremena se od ere bakinog (povremenog) roga izobilja nisu pretjerano promijenila (osim što mi sada nutricionistički osviještena sestra prepušta većinu kolača): stanje je alarmantno, novaca niotkud; ponajmanje za (valjda suvišne) slatkiše. Stoga se, kada su *provincijske* teatarske slastice većini nedostupne, čini logičnim da se metoda kušanja primijeni i na kazališna gostovanja. Daleko-od-metropole-daleko-od-medija splitski HNK zato se odlučio za jeftiniju varijantu: umjesto gostovanja u Zagrebu pozvao je kritičare da u matičnoj splitskoj kazališnoj kući pogledaju izbor iz opernih, baletnih i dramskih uprizorenja.

Zagrebačka gostovanja osječkog HNK (koji nekako ipak uspijeva financijski pokriti troškove puta), poput nedavnog s Frielovim *Žetvenim plesom* i Pirandellovim *Tako je (kako vam se čini)* pokazala su kako Osijek nastoji uskladiti svoj kazališni rukopis sa zagrebačkim uz eventualni lokalno-folkloristički otklon. Intendantica splitskog HNK Mani Gotovac ustvrdila je kako se u Splitu nastoji stvoriti *drukčiji teatar*, dakle teatar koji ne želi biti odraz zagrebačkog *establishmenta* što se ravnomjernom distribucijom gostovanja uglednih kazališnih redateljskih veterana po nacionalnim kućama preslikava na cijelu hrvatsku kazališnu scenu. Nakon takve najave programskih smjernica, preostalo je jedino vidjeti koliko su estetsko busanje u kazališna prsa, od drugih različita, reflektiralo na repertoar.

Antemurale kitschensitis

Najjači (odnosno, najčešći) *forte* opernih izvedbi u Hrvatskoj jest njihova žilava ustrajnost na održavanju kazališne tradicije iz XIX. stoljeća. Stoga se u posvemašnjem okruženju ustrajnosti *kičerajske* činidbe od splitskog uprizorenja *Orfeja u podzemlju* Jacquesa Offenbacha u režiji Ozrena Prohića nije ni moglo očekivati da će pružiti primjer nekog novog pristupa kazalištu. Četiri nacionalne operne kuće funkcioniraju poput nekompletiranih nogometnih momčadi koje neprekidno izmjenjuju raspoložive igrače. Stoga je glazbeno-interpretacijska i (a ovu je izvedbenu komponentu kod naših opernih pjevača često bolje previdjeti) glumačka razina, poput unificirane kvalitete MacDonaldsovih proizvoda diljem svijeta, više-manje jednaka u svim hrvatskim kazalištima. Odstupanja su vidljiva jedino u novčanim sredstvima koja se utroše u, tradicionalno najskuplji, operni program. Opereta koja je i tako nadživljeni glazbeni oblik što ga je gotovo potpuno zamijenio *musical* većinom se može naći na srednjoeuropskim prostorima kako tapka poput dinosaurusa zalutalih nakon što je prašina podignuta meteorskim udarom Andrewa Lloyda Webbera & Co. učinila evolucijski pomak. Zabava kojoj su se smijali prije 150 godina bez radikalnijih redateljskih zahvata ostaje tek muzejski izložak koji rijetko izmami nešto više od blagoga smiješka. Offenbachova nevina mitološka travestija i neobvezna satira stanja u Francuskoj pod Napoleonom III. imala je, u jasnom nadovezivanju na (vrlo) slično stanje u Hrvatskoj, komični potencijal koji je, zbog redateljske odluke da vjerno slijedi didaskalije ubacujući tu i tamo pokoji *suvremeni* štos (koji se, eto, trebao nadovezati na našu svakodnevicu), ostao gotovo posve neiskorišten.

Krenimo redom. Scenografsko rješenje Dubravke Lošić prizora dnevne sobe bračnog para Orfej kojim predstava započinje vrlo se lako može zamisliti kao kulisa *Turbo Limacha* ili *Hrtić-Hitića*: prednji je plan zatrpan mnoštvom kričavih detalja, uključujući i red umjetnog cvijeća, nad pozornicom vise prozirni *luftmadraci* — oblaci (u drugom prizoru odmarališta za bogove) dok se u inače posve praznom stražnjem planu nalazi malo platno na koje se projiciraju oblaci (u prizoru Olimpa ondje će se vrtjeti kompjutorska animacija nalik na džingl za *Motrišta*). Interpretacija se bračnoga para u izvedbi Adele Golac Rilović i Ante Ivića tako većinom svodi na pjevanje i mahanje oko kauča u obliku usana zbijenog u prvi plan.

Izvedbe hrvatskih opernih zborova, što u većoj mjeri popunjavaju priučeni amateri (u zagrebačkom HNK to su *poluprofesionalci* iz zbora I. G. Kovačić), koji još nisu savladali pjevačku tehniku, oduvijek su bile najslabije točke domaćih uprizorenja. Prohiću se očigledno nije dalo ili nije imao vremena (ili oboje) pozabaviti se tim segmentom. Pjevačima je dao samo osnovne smjernice, a razradu prepustio njima, pa se stoga ionako premali zbor, odjeven u kričave kostime Irene Sušac, u krdu trapavo gega s jednog kraja pozornice na drugi; pritom je posebno iritantno vidjeti diletantski nedorađen scenski pokret pratnje Plutona (igra ga Sveto Matošić Komnenović) koji je, tobože, trebao nalikovati *Blues Brothersima.* Na isti je način redateljska šlampavost iz dvaju dobro zamišljenih i potencijalno najefektnijih prizora izvukla tek mlaki učinak: ljubavni ples Euridike i Jupitera (u izvedbi Bojana Šobera), koji se za tu priliku pretvorio u muhu, ostao je samo na pukom *zuj-zujkanju* na kauču dok je najpoznatija scena bakanalija, u kojoj umjesto *kankan* plesačica ulijeću plesači u korzetima, ostala samo razočaravajući pokušaj.

Tanke sentimentalne pričice *musicala* i opereta zahtijevaju spektakularnu scenografiju i bogat scenski pokret kako bi održali pozornost gledatelja; od skromnijih se financijskih sredstava ovo drugo mora potencirati do maksimuma, inače, (u ovom slučaju), osrednji glazbeni dometi i scenografija iz doba kada je Vlado Štefančić tek započinjao karijeru rezultiraju sentimentalnim, dosadnim i bespotrebnim prezasla đenim konfekcijskim proizvodom.

Splitski novi val

Znaš, katkad mi dođe pa se skinem u donje rublje i plešem po kući, kaže u filmu *Zaposlena djevojka* prenašminkana, grivasta prijateljica Melanie Griffith: *No to ne znači da sam Madonna.* Isto tako svrakasto zaodijevanje zbrda-zdola sklepanog niza improvizacija (koji se često može vidjeti u *avangardnim* srednjoškolskim predstavama) u ruho novokazališnog eksperimenta uz izazivačke izjave kako je to *pop-predstava koja želi biti komercijalna*, ne znači da je prezentirani uradak primjer *pozitivnog drukčijeg kazališnog rukopisa* ili barem neuspio, ali častan umjetnički pokušaj. Premijerno uprizorenje *Plinske boce* Ivana Lea Leme i Ane Tonković-Dolenčić slijedilo je koncepcijske odrednice *Kako sada stvari stoje* Ivice Boban, no umjesto pozitivnog dijaloga s već viđenim, izrodilo se u transplantaciju najlošijih &TD-ovskih tekovina u splitsko podneblje. Tako je ovdje u *šljaštrećem* sjaju *Plana 9* i srodnih predstava gotovo neprepoznatljiv eventualni blaži utjecaj razrađene dramaturgije Bobe Jelčića i Nataše Rajković.

Najjednostavniji recept za uspješnu komediju ili *horror* jest okupljanje što većeg broja različitih osoba u što skučeniji prostor; uspjeh *hororca* pritom će najviše ovisiti o odnosu tajanstvenog ubojice i njegovih žrtvi koje postupnom gradacijom ubija u sve krvavijim i složenijim prizorima; komedija će pak ovisiti o spretnosti kojom se različiti likovi dovode u interakciju kao i o nepredvidivosti obrata. Slijedeći nesvjesno taj recept, autori na jednom mjestu okupljaju više različitih osoba. Predvorje HNK evocira sakralnu arhitekturu, pa je bilo logično za to okupljalište odabrati crkvu. No već nakon ulaska triju nonica, čiji je dijalog bila prava mala improvizacijska bravura, te Gospođe u bundi (u izvedbi Jasne Malec) koja dolazi fotografirati crkvu, postalo je jasno da će se sve uglavnom svoditi na šetanje glumačkih vinjeta bez uspostave konkretnije interakcije. Kako bi improvizatorskoj nizaljki nametnuo kakvu-takvu strukturu, redatelj odlučuje sve uokviriti misnim obredom. Pritom bi zanimljiv umjetnički izazov bilo strukturi katoličke liturgije spretno prilagoditi dramsku radnju. No Lemo se odlučuje za liniju manjeg otpora: strukturu mise slaže onako kako mu odgovara prihvativši se zapravo veoma nezahtjevne uloge (nespretnog) aranžera ikebane improvizacija na zadanu temu.

Jedna od pozitivnih odlika Tarrantinove filmske estetike jest da se *trashom* služi samo dok mu se čini potrebnim, ne dopuštajući da mu nevažni efekti zasjene cjelinu. No Lemo ne zna kako poruku poravnati sa samim po sebi mnogo zanimljivijim prizorima iz velegradskog podzemlja te obuzdati sklonost prema svakovrsnom otpadu suvremene civilizacije (glačala, antibiotici itd.). Tako, na primjer, efektni ulazak Elvisa Bošnjaka u ulozi narkomana, koji polako gubi razum, zasjenjuje osnovnu (bez obzira koliko prozirnu i jeftino-didaktičku) glavnu poruku o životu kao slivniku u koji se slijeva sva uzaludnost svijeta. Tu poruku oko koje su labavo vezane ostale improvizacije utjelovljuje plinska boca, svojevrsna relikvija suvremenoga svijeta. Nju pred crkvu donosi improvizacijski trio Silvana Stanić (Zaposlena žena), Andrijana Vicković (Uredna žena) i Snježana Sinovčić Šiškov (Jalova žena). Predvidljiv redateljski potez bio je najuspješniju improvizaciju Jalove žene postaviti kao nositeljicu završne poruke — *Moja stvar. Odvrneš bocu. Nitko nije kriv. Sritna. Mirna. Mirna* — koju izgovara pred svoju posve beznačajnu smrt.

Začuđuje činjenica da isti redateljsko-dramaturški tim potpisuje *monoshow* Ksenije Prohaske *Marlene Dietrich.* No, ne dajmo se zavarati, uspjeh ove predstave ne ovisi o redateljskom radu s glumicom, nego gotovo isključivo o izvedbi Ksenije Prohaske. Umjetnička suradnja Lemo/Tonković-Dolenčić podsjeća na onu staru englesku: *Liječnici su najsretniji ljudi, uspjehe im slavi cijeli svijet, a neuspjehe i tako brzo prekrije zemlja.* Tako se metodom pokušaja i pogreške napipavanjem došlo do uspjeha najviše zahvaljujući protagonistici.

Pritom je njezina izvanredna sličnost sa slavnom glumicom najmanje važan element. Od svog eksplozivnog ulaska na jednostavnu intimnu kabaretsku pozornicu uz glazbenu pratnju izvrsna pijanista Joška Koludrovića pjevajući himnu Marlenine neuništivosti *Lolu*, Prohaska niti na trenutak ne gubi koncentraciju: minuciozno razrađeni scenski pokret koji svakim trzajem podsjeća na Dietrich — od njezina stava *obješena o cigaretu*, umorna pogleda, osebujna načina na koji nervozno zabacuje kosu do prepoznatljiva lagana njihanja ili odrješitih pokreta dok pjeva. Dramaturgija (na kojoj još surađuje i Vlatko Broz) ponovno je rezultat najjednostavnijeg konceptualnog izbora: neprekinuti niz prizora kronološki govori o fazama u životu Marlene Dietrich. Ton svake scene određuje odabir pjesama: tako početak karijere prati *Falling in Love Again*; put za Ameriku *Boys in the Backroom*; hollywoodsko razdoblje *Richtiger Mann*; ratni antiklimaks *Ich hab' noch einen Koffer in Berlin,* a starost, dakako, *Lili Marlen.* Najuspjeliji su trenuci kada je Prohaska nesputana katkad grubo nametnutim tekstom (što je najočiglednije u bespotrebnoj umetnutoj konceptualno je i umjetnički gledano, najuspjelija ponuđena predstava. *Citadela* gostujućeg međunarodnog koreografa Gagika Ismailiana istočnjačku estetiku spaja s domaćim senzibilitetom pretpostavljajući joj nenametljivo, kao osnovni koncept, višeslojno značenje riječi citadela. Videoprojekcija, u kojoj se kombiniraju snimke plesača i prizori nasilja u dovoljno dalekoj, ali ipak bliskoj Albaniji, započinje i zatvara krug priče koji ovaj prikaz putovanja ljudske duše kroz labirint strasti/usuda/ljubavi vodi uz neprekidno pojavljivanje perzijskih sagova kao simbola labirinta/arabeske ljudskog postojanja.

Za stare je Egipćane putovanje na zapad značilo putovanje u smrt. Kulturološka poruka, koju svojim prikazom putovanja od istoka prema zapadu upućuje Ismailian, pod svojom ezoteričnom građom krije gorku ironičnu međucivilizacijsku optužbu. Podijelivši predstavu na dva dijela, Ismailian nastoji stvoriti iskrivljene zrcalne odraze koje dijelovi bacaju jedan na drugoga. Nasilje i prigušen krik koji se protežu kroz cijelu predstavu nisu pasivni komentar, nego samo konstatacija zadanoga stanja. Brzim, efektnim izmjenama skupnih prizora i plesnih dueta te kostimografijom kojom dominiraju crveni velovi i tamna neutralna podloga u frenetičnom ritmu srljaju prema neizbježnoj katastrofi — nužnom evolucijskom suočavanju s ništavilom.

film

Nježna priča o djetinjstvu

Sve primjedbe filmu *Tito i ja* u dobroj su mjeri *cjepidlačke*

Nikica Gilić

***Tito i ja*, režiser i scenarist Goran Marković; uloge: Lazar Ristovski, Anica Dobra, Bogdan Diklić, Predrag Miki Manojlović, Olivera Marković, Voja Brajović, Rade Marković**

Scenarista i redatelja filma *Tito i ja* Gorana Markovića neki među starijim filmoljupcima ističu kao jednoga od najrafiniranijih predstavnika takozvane praške škole na cijelom prostoru nekadašnje socijalističke Jugoslavije, a upravo taj prostor vrlo je važan za razumijevanje njegova ostvarenja. Naime, nezamjenjiv i iznimno intrigantan okvir ove nježne priče o djetinjstvu i odrastanju (okvir koji motivira veći dio elemenata zbog kojih je film blago angažirana komedija) sačinjava socijalistička izgradnja te domoljubni rituali tipični za jugoslavensku državnu zajednicu u pedesetima.

Film počinje vrlo zanimljivim arhivskim materijalima u kojima, kako se nekada znalo govoriti, »najdraži sin naših naroda i narodnosti«, karizmatični diktator prilično omiljen i na Zapadu, vedro odmahuje zapjenjeno veselim gomilama svojih podanika, sirotinji koja bi, ako pojednostavnimo stvari (te ako je vjerovati ondašnjim medijima), radije uživo srela Josipa Broza nego jela svinjsko pečenje. Arhivski su materijali, međutim, sjajno montirani na vedru glazbu, na koju se nadograđuje ritmizacija pokreta širokih narodnih masa. One razdragano mašu Vođi te on podjednako razdragano odmahuje njima, a arhivski su snimci funkcionalno provedeni kroz cijelu priču. Već je iz ovoga opisa sasvim jasno zašto bi film *Tito i ja* mogao biti zanimljiv i hrvatskoj publici, a kao da to nije dosta, povorka beogradskih pionira, predvođena odgojiteljem Rajom (Lazarom Ristovskim) kreće vlakom prema Zagrebu, a potom pješice kroz Hrvatsko zagorje. No, vratimo se na početak.

Vođa se voli najviše

Punašni dječak Zoran (Dimitrije Vojnov) zbunjeno dakle odrasta u Beogradu, koji skoro čitavo desetljeće liže stare ratne rane, te piše sastave u počast Hrvatu kojem su klicali od Vardara do Triglava. No, Zoranova obitelj potječe iz sasvim druge priče. Djed i baka, koje glume autorovi roditelji Rade i Olivera Marković, pravi su ostaci dekadentnog starog režima; čak su i rastavljeni! Zoranovi roditelji tipičan su pak plod jedne dekadentne, nekoć bogataške obitelji: otac (Predrag Miki Manojlović) školovani je glazbenik dok je majka (Anica Dobra) balerina.

Svi su oni zbijeni na isti prostor s obitelji Zoranove tetke, lijepo se mrze kao svaka normalna rodbina, i samo im još treba vatreni titoist kao što je mali Zoran. Naime unatoč dekadentnim i nimalo radničko-seljačkim korijenima, Zoran, glavni junak, jedan od pripovjedača i nešto prilično nalik središnjoj inteligenciji Markovićeva filma uspije razviti nezdravu fascinaciju Titovim životom i djelom, a u školskoj zadaći napiše kako Vođu voli više od tate i mame.

Jedna od glavnih vrlina ove priče svakako je vještina s kojom Marković uspijeva ležerno prikazati prilično zazorne motive, pa valja napomenuti kako titofilstvo nije jedina Zoranova perverzija. Simpatični buco, naime, osjeća nesavladivu glad za jedenjem žbuke (te svega ostalog čega se može dočepati), pa ga rodbina od milja naziva degenerikom. Inače scena u kojoj ujak (sjajni Bogdan Diklić) pokušava shvatiti zašto uopće nastaju rupe u zidu upravo je dirljivo smiješna, a koreografija Zoranova hoda i režijska postava komike sjajna. Srodne su naravi i neke druge scene kao što je ona u kojoj se korpulentna primadona upucava Zoranovu ocu, nesvjesna u kolikoj je opasnosti njena strast od ljubomorne balerine. No, što nije čudno s obzirom na glazbeni pedigre mnogih likova, glazba je čak možda i glavno orude markovićevske komike.

Već na spomenutom početku *big band* svira veselu swing-obradu pjesme *Lepe ti je lepe ti je Zagorje zelene*, kombiniranu s podjednako veselim latinoameričkim ritmovima. U drugome dijelu filma pak, drug Raja uči svoje beogradske štićenike upravo tu pjesmu dok maršira kroz zagorske brege, na putu prema Kumrovcu. Time je u načelu prihvatljivo povezan prvi, obiteljski dio filma s dominantno pikaresknim daljnjim razvojem događaja, a valja napomenuti kako ni u drugom dijelu nije sve bačeno samo na jednu kartu.

Postsocijalistički filmski izazov

Iz konteksta se naime prilično jasno može zaključiti kako bolesno agresivni Raja nije *komandir* pionirima zato što voli djecu ili zato što obožava Tita, već po nekoj kazni, a kada njegove velike ideološke ambicije dožive brodolom pred iskrenom i čistom djecom (na čelu s groteskním Zoranom), gledatelju mora i njega biti bar malo žao. Otvoreniji angažman ovog dijela priče ne bi morao biti smetnjom, a od ovakve bi angažiranosti redatelji poput Olivera Stonea jako puno mogli naučiti. Ipak, teško je ne primijetiti kako su scene s junakovom proširenom obitelji ne samo intrigantnije od marša na Kumrovec, nego i, jednostavno rečeno, bolje — konciznije izložene, duhovitije, bogatije konotacijama.

Jedan je od vrhunaca ovoga filma, međutim, svakako i »zbiljski« Tito s kojim se na kraju susretnu djeca iz Zoranova odreda — monstruozni demagog i po svoj prilici pedofil, okružen bolesno ljubaznim agentima sigurnosti. Svakako bi pogrešno bilo zamjeriti tumaču ove uloge Voji Brajoviću to što nije uložio trud u skidanje onog neponovljivog hrvatsko-slovensko-srpsko-ruskog idioma kojim se Josip Broz koristio, kada je riječ o savršenoj uklopljenosti tog baršunastog diktatora u monstruozni okvir Zoranova djetinjstva.

Napokon, premda čak ni sve obiteljske scene nisu podjednako dobro režirane te premda, kao što smo rekli, angažirani nastavak ne opravdava u potpunosti visoka očekivanja početka, valja napomenuti kako su sve primjedbe filmu *Tito i ja* u dobroj mjeri *cjepidlačke*. Riječ je naime o primjedbama kakve dolaze do punog izražaja tek kada neki film ude u prvu umjetničku ligu te nekim svojim segmentima izazove najviši stupanj ushićenja i, u skladu s tim, najviša očekivanja. U tom smislu nema sumnje kako je ovo ostvarenje održalo dobru lekciju drugim srpskim filmovima legalno prikazanim u našim kinima, a malo je filmova drugih kinematografija u protekloj godini kojima nije uzeo mjeru. Kako je Tito ipak bio Hrvat, valja se nadati kako će naši autori uspješno odgovoriti na ovaj postsocijalistički izazov te snimiti jednako dobar film na istu temu. No, to što je tema tako zanimljiva ne treba nas zanijeti na pomisao kako je osobito važno snimiti dobar film baš o Josipu Brozu (ili baš o Bleiburgu, baš o Franji Tuđmanu, baš o Draženu Budiši...). Vaš bi kritičar bio jako sretan kada bi naša kinematografija proizvodila što više ovako solidnih filmova (dakle negdje na razini Sviličićeva *Morskog psa*) i to u svim žanrovima. Z

u spomen

Mladen Crnobrnja Gumbek (1939-2000)

Laku noć G.

Dragutin Lučić Luce

Gumbek kao gumbek

Bolje modistice znaju da riječ »gumb« dohodi od mađarske »gomb«, ova od novogrčke »kombos«, te znači dugme ili puce. Gumbek je pak malo dugme ili malo puce, svejedno, posve malo, malo... Svi mi ponegdje imamo poneki gumbek, naravno bezimeni, jer tko bi, prosim vas, gumbekima davao imena samo zato jer bi nam bez njihove pomoći pale gaće otkrivši svu našu sramotu? I tko bi i u snu pomislio da njegov gumbek može nešto značiti na »daskama koje život znače«? Ta nismo djeca. Nije to za nj, za gumbeka je rupica na reveru, mjesto na rukavu, gumbeki su za šnajderice i krojače, za zakopčavanje i otkopčavanje, za prišivanje, za iglu i konac, za ukras... I za dimnjačara! Uhvatiti se za nj, kao za slamku, za brojiti polako do deset — za sreću! Dimnjačar je gumbekova Muza.

Iz Kerempuha su javili: Noćas je umro Gumbač. Upoznali smo se kasno, tek 1998, sprijateljili 1999. godine. U prelijepoj noći u kojoj smo slavili njegove četiri dekade na kazališnim daskama, zamolio je, naravno za šankom (»pridržavali« smo se tamo uz njega njegov stari prijatelj Zlatko Vitez i ja), da mu »do sutra napišem nešto tak Luce« za spomen-knjižicu »Mladen Crnobrnja Gumbek/Mojih prvih 40«. Tih nekoliko crtica o usudu glumca neka budu moj mali nježni hommage à Gumbek.

Gumbek kao Hamlet

Hamlet bi nam kao neki Isus s raskrižja ili Veli Jože iz utrobe broda mogao mirne duše dobaciti: »Pokle su me prikovali zlizane za ove daski...« Gumbek — ne! Ne, on je od one druge vrste. Njega su prišili za zastor, s njim se on diže i s njim on pada, ali zar tako nije i s Hamletom? Kad se ugase svjetla i utihnu aplauzi, kad se spusti zavjesa, u tom kratkom trenutku dugom kao vječnost, mali Gumbek, ma bio i s velikim G, postaje tragičnom figurom onoliko koliko jedan Hamlet postaje komičnom, jer podsjeća Camus: »Glumac vlada u prolaznom. Od svih slava, zna se, njegova je najkratkotrajnija.« Glumčeva se vječnost najbrže troši. »Kazalište«, veli Hamlet, »eto zamke u koju ću uhvatiti kraljevu savjest«, u letu, u kratkom trenutku dok ona na sebe baca tek »letimičan pogled«. I Gumbek mora uhvatiti to isto, brzo, najbrže, u sat, u dva, u tri — vrijeme leti... Jer najzad, i Gumbek je samo Hamlet.

Gumbek kao spomenik

Alberto Moravia je na račun fašizma skrojio rugalicu pod naslovom *Il Monumento*, ili po naški, *Spomenik*. Umjesto starih i novih condotiera i njihovih oholih konja od rase, Moravia na podest stavlja Bottone ili, u nešto slobodnijem prepjevu, Gumbek da bi se narugao Ducceu. Alberto, Alberto... Ništa nas ne košta da tu pripovijest pročitamo još jedanput, ali kao da ju je napisao, recimo, Andersen, i kao da je posvećena Gumbeku. Najzad — i jest! Kad Hamlet već ima Shakespearea... neka si ga drži.

Gumbek kao stidljivko

Zapisano je da se Plotin, tvorac znamenitih *Eneada*, »izgleda stidio zato što boravi samo u jednom tijelu«?! Je li upravo da sakrije stidljivost propovijedao svoju filozofiju s toliko strasti — »svjetlost duha izbijala mu je s obraza, čelo bi mu se orosilo kapljama znoja«. Bio je po vokaciji, reklo bi se, »teatralan«, a to ne može svatko kome se hoće. Je li mogao postati glumcem? Naime, od stida se »umire« ili »propada u zemlju«, »obara se pogled«, no opstoji ipak još jedno »rješenje«: Postaje se, kad se i ako se može, Hamlet ili Gumbek — kako tko?! Ima li tragikomičnije igre »skrivača«? Ima li savršenijeg načina da se skrivajući otkrije i otkrivajući sakrije? Trema pred nastup dijelom je tog istog rituala u čijim temeljima vlada veliki iskonski stid.

Hamlet kao Gumbek

Sve se ima odigrati u nešto malo vremena na nešto malo dasaka. Sve se završava dok si udario »dlanom o dlan« — u teatru i doslovce. Jadna ti Muza, reći će netko, ali da lišće žuti i dole pada, što bi tu trebalo žaliti? Ništa, ako nisi glumac... Zamišljam Hamleta i Gumbeka kako silaze sa scene i putuju noćnim tramvajem (recimo »trinajsticom«), u kojemu više nisu ni zdvojni »danski kraljević« ni krojač »carevog novog ruha«. U gesti dimnjačara koji se ukrcao na Glavnom kolodvoru, Gumbek »prepoznaje« Hamletov kret i s nekom vedrom rezignacijom izgovara sebi u bradu ono glasovito: »to be or not to be...« Hamlet se hvata za puce i broji, u sebi, polako, do deset — za sreću, da mu se usliši jedna stara želja. Sanja da sljedeće sezone dobije novu ulogu, da »postane« Gumbek s velikim G. I on bi to mogao. Ta i Hamlet je samo Gumbek. I izgovara sebi u brk ono slavno: »kaj nam pak moreju, moreju...« Lijepo je imati snova. Lijepo je sanjati. Laku noć G. Z

Mladen Crnobrnja Gumbek, rođen je 1. svibnja 1939. godine u Petrovoj bolnici u Zagrebu. Kršten je u Petrovoj crkvi kao Antun Crnobrnja. Prvi put nastupio je u školskom komadu *Djed i unuk*, u »trećem osnovne«; naravno, dobio je ulogu »unuka«. Nakon osnovne pohađa željezničarsku školu, počinje nastupati u dramskim grupama, na Kazališnoj akademiji uporno ga zaobilaze. Nakon odsluženja vojnog roka postaje scenski majstor Komorne pozornice Studentskog centra. Zovu ga u legendarni SEK te debitira u Ružićevoj *Kartoteci* u režiji Vanče Kljakovića. Godine 1964. poziva ga Fadil Hadžić u tek osnovani *Jazavac*. Sredinom sedamdesetih glumi u *Histrionima*, kasnije u teatru *Manipuli*.

U *Jazavcu/Kerempuhu* nastupio je u devedeset predstava. Igrao je i u predstavama *Teatra ITD, Pionirskog kazališta Trešnjevka, Teatra Manipuli, AT Moe TEATRA, Glumačke družine Histrioni*. Zapažene su njegove uloge u filmovima *Tri sata za ljubav, Divlji anđeli, Ne naginji se van, Kuća*, te filmovima Zorana Tadića. Igrao je i u TV serijama *Kuda idu divlje svinje, Prosjaci i sinovi, Ne daj se Floki*.

Sudbina je htjela da u predstavi Mujičića, Senkera i Škrabea *Hist(o/e)rijada*, koju je na Kerempuhove daske postavio stari mu prijatelj i kolega — histrion Zlatko Vitez, odigra svoju zadnju pravu ulogu: Jambrek Gumbek. Z

kazalište

Konstrukcija »tipičnog« Balkanca

Dukovski svojom dramom legitimira pučku mitologiju o zakonu jačega, posredno dakle i Miloševićeve metode, te otklanja svaku mogućnost kulture kao samokontrole i/ili uvažavanja Drugoga

Nataša Govedić

Uz premijeru *Bure baruta* u zagrebačkom Kerempuhu

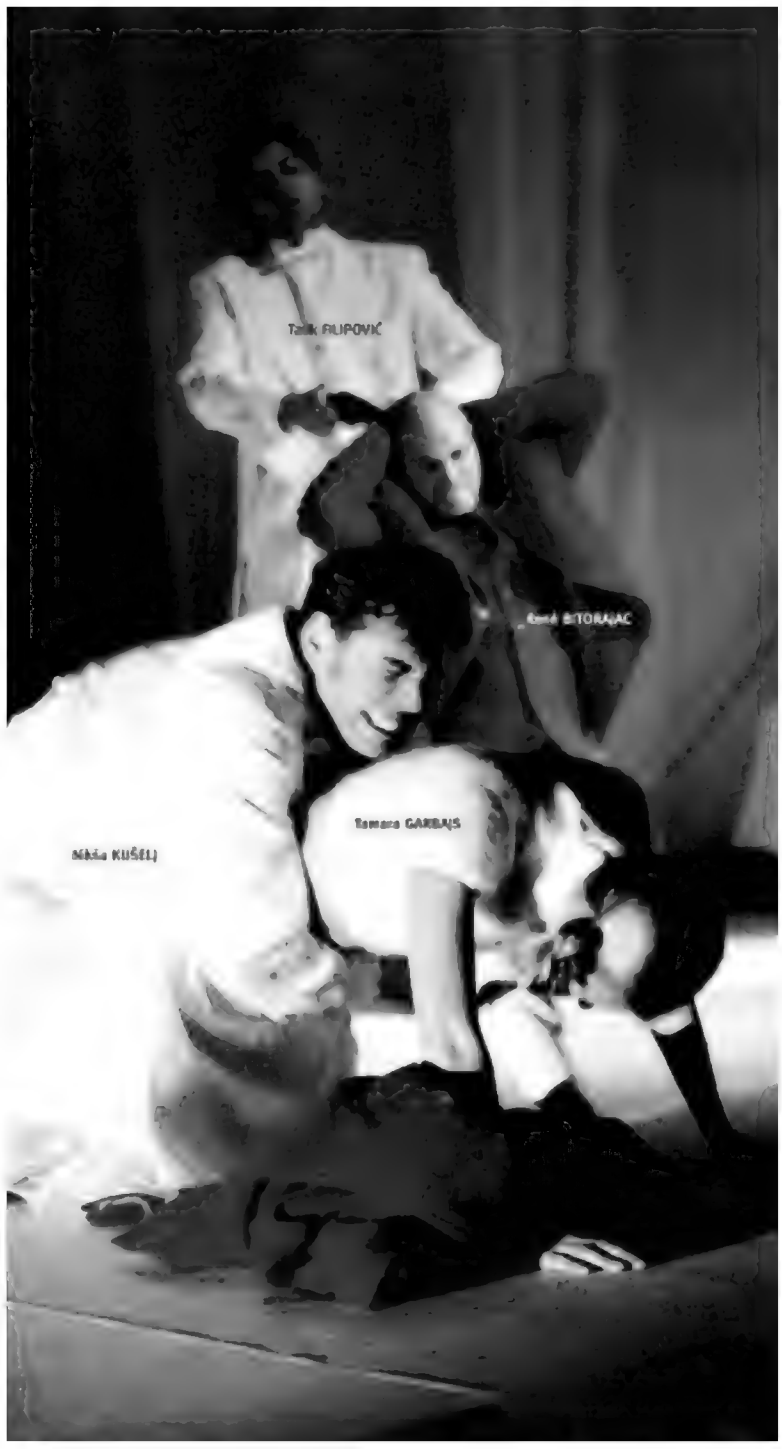

Koliko je ratna osveta i ratna krivnja stvar *kostimografije* pokazao je još Charlie Chaplin, obično prelazeći zaraćene granice u krivim uniformama i stoga bivajući tretiran kao »dvostruki izdajnik«. Nikome od Charliejevih progonitelja, dakako, ne pada na pamet da gleda dalje od ideologije upisane u tkanje tekstilne industrije (kao što i Shakespeareov *Koriolan* izvrgava ruglu relativnost *vanjskih* obilježja po kojima se ravna nahuškana gomila naoružanih ljudi). Bojim se da za sličan tip nepristrasne ironizacije mašinerije ubijanja redatelji i njihova publika s područja bivše Jugoslavije nemaju baš nimalo sluha: umjesto da raskrinkaju ratnohuškačku propagandu mržnje Albanaca i Makedonaca u filmu Milče Mančevskog *Prije kiše* (1996), gledateljstvo ju je i u Zagrebu i u Beogradu proglasilo »kultnim ostvarenjem«. Vjerojatno stoga što je Mančevski oživio mit o egzotično »žestokom« Balkanu, tobože prostoru slijepih i ekstremnih strasti nekadašnjeg turskog imperija, čija mješavina seksa i nasilja probuđuje zaspale emocije valjda i najfrigidnijeg gledateljstva. Osim toga, Zagrepčanima kao i Beograđanima godi pomisao na »Balkan« kao predvorje Islama, čime katolici i pravoslavci odmah izlaze *manje sirovi* od Muslimana. Tu dolazimo do ključnog problema: zašto je itko ikada povjerovao šovinističkoj tezi Samuela P. Huntingtona kako se linija razdvajanja civilizacija »naprednog« Zapada i »primitivnog« Istoka proteže upravo preko »bratoubilačkih« zemalja nekadašnje Jugoslavije? Zašto europskim intelektualcima dugo nije padalo na um primijetiti tragove jednako dugotrajne i primitivne mržnje među Belgijancima i Francuzima, Iberima i Kataloncima, na zgarištima zgrada turskih imigranata koje su potpalili »neprijeporno civilizirani« Nijemci ili na stadionu navijača engleskih nogometnih klubova? Demoniziranje *jednog* prostora, čini mi se, ugodno rasterećuje savjest ostatka svijeta: Balkan je medijski izvrsno pokriven *dežurni pakao*, veliki pornoizlog sadomazohizma silovanja i ubijanja, na osnovi kojeg se onda uspostavlja i »raj« potrošača ovog paklenog šunda: »uljuđenih« ne-Balkanaca.

Klin se klinom *zabija*

U drami Deana Dukovskog glavni je lik ponovno određen spacijalno: Mane živi u prostoru rakijašnica, makedonskog melosa, razbijanja boca na glavama poslovnih kolega, psovki čiji opseg premašuje broj riječi kraćeg eseja, isključivo muških (potisnuto homoerotičnih) prijateljstava koja se sklapaju beskonačnim opijanjima, žena koje jedino mogu biti silovane i pritom se zaljubiti u »dominantnog« mačista koji ih zlostavlja. Na sceni *Kerempuha*, isto kao i u ekranizaciji Gorana Paskaljevića, Manetov je svijet mjesto zločina na kojem se preživljava jedino izvršenjem novih zločina; tko bolje ubija — dulje živi i veća je »faca« (filozofija dubine *Terminatora*). Mane je također i muškarac koji se na kraju životnog puta ispričava ženi koju je godinama zanemarivao, vrijeđao i/ili mučio ljubomorom, a kad mu ona ne »oprosti«, Mane si oduzima život. Proces *čekanja* na reakciju drugog ljudskog bića ili nekakvog *procesa samokritike* za Maneta apsolutno ne dolazi u obzir: sve se »rješava« ubijanjem. Ovaj motiv trivijalna je preslika Ogrizovićeve *Hasanaginice*: nakon što je »muškarčina« i »junačina« razočaran, zgađen i poražen uspinjanjem po ljestvicama muškog svijeta, on očekuje spas od beskrajno božanski opraštajućeg ženskog lika (dakle žena je pročitana kao sveta Marija). Spas mu, međutim, bude uskraćen, pa sila *ponovno* rodi silu i od mača strada onaj tko se mača latio. Nije nebitno što opisana poenta Dukovskog operira razinom narodne poslovice: ako *nagoni* pokreću svijet, ako nema izlaza iz ciklusa surove osvete, tada je svejedno da li na vlasti imate masovnog ubojicu Miloševića ili demokratičnog Havela — ljudi su »ovako i onako« nepromjenjivo i ubojito zli. Drugim riječima, Dukovski svojom dramom legitimira pučku mitologiju o zakonu jačega, posredno dakle i Miloševićeve metode, te otklanja svaku mogućnost kulture kao samokontrole i/ili uvažavanja Drugoga. Podsjetimo čitatelje i na izvanrednu knjigu Renate Salecl *The Spoils of Freedom* (1994), u kojoj je »balkanska mitologija« određena tradicionalnim staljinizmom (stavom da je Zapad *odvratna plastika* tj. prazna artificijelnost — dok je Istok prostor tvrdih i uništavalačkih, ali bar »istinskih« emocija), desničarskim populizmom (nacija je *velika obitelj* kojoj se po mogućnosti žrtvuje i život) te patrijarhalnim omalovažavanjem žena (podjelom na kurve i svetice). Identične naratološke obrasce naći ćete i kod dramatičara Dukovskog — samo jednog u dugačkom nizu balkanskih mitotvoraca, dakle iza Emira Kusturice, Miroslava Lekića, Srđana Dragojevića, Gorcina Stojanovića, Radivoja Adrića i Bobana Skerbića.

Režija nasilja

Aleksandar Popovski, redatelj *Kerempuhove* predstave, odlučio je da pozornicu odjene u crveno-bijele boje (aluzija na kolorizam hrvatske šahovnice?) te da se uglavnom služi ijekavicom, osim u sceni Manetova premlaćivanja jedne obitelji koja govori ekavicom. Za razliku od Paskaljevićeva nagrađivanog filma *Bure baruta*, koji pak portretira Beograd noću kao scenu Miloševićeva »balkanskog« režima, zagrebačka predstava *Bure baruta* Balkanca će u prvom redu definirati kao Hrvata koji mlati Srbe, Hrvate, Bosanke i *ostalo* (»sve živo«). Nije nimalo jasno zašto bi Mane morao biti nacionalno lokaliziran kao »tipični Hrvat«: kriminalaca koji ubijaju sve oko sebe naći ćemo posvuda — počevši od Rusije. No kad već jest lokaliziran, iako ne i individualiziran, zašto redatelj *jedino* Srbe jezično markira kao Manetove žrtve? Koliko je poznato iz haških kronika, od 1991-1999. g. Srbi su proizveli uvjerljivo *najveći* broj ratnih zločinaca na ovim prostorima, to jest nipošto nisu nacionalna skupina nevine dječice. Nasilje koje je, nadalje, prikazano kao koreodrama plesnih pokreta ušminkanih mladih izvođača sadrži još jednu laž: laž o nasilju kao jedinoj pravoj *zabavi*. Popovski zamišlja rat logikom Tarantinova gledatelja: zgodne mlade cure u oskudnoj odjeći šetaju »pistama« između svježih leševa; u pozadini se čuje ritmična glazba; love nema, ali droga je dostupna. Jedina razlika između ovako izrežiranog rata i pubertetskog tuluma sastoji se u mjestu radnje te dometu destrukcije: tulum rastura jedan stan, rat najmanje jednu državu. Popovski, u daljnjoj tradiciji pubertetskog tuluma, nema pojma kako dramaturški povezati odjelite epizode drame, pa među njima gasi svjetlo. Lik Maneta podijelio je između dva glumca na mlađu i stariju varijantu, no za to ponovno nema dramaturškog razloga, jer se u ovom liku tijekom godina nije NIŠTA promijenilo. Istrzana, pomodarski »nalickana« lijepim mladim tijelima (mit o nimfeticama i adolescentima kao pasivnim i povodljivim seksualnim objektima prisutan je u gotovo svim scenama) te filozofski posve plitka predstava Aleksandra Popovskog ipak je najlošija na mjestima koja bi trebala svjedočiti o nečijoj stvarnoj patnji. Teroriziranja putnika u autobusu, silovanja po parkovima i u zatvorima, cipelarenja i »peglanja« ljudskog mesa izvedena su kao da gledamo nedjeljnu matineju crtanih filmova nakon kojih krvnici i žrtve veselo ustaju, stresu kapute i nastave jurnjavu. Pokušaj da jednu scenu nasilja prebaci na ravan vampirizma (ubijeni ubojica postaje vampir ubojica) nažalost također završi infantilnom gestikom iz crtanofilmske parodije: vampirovi umjetni zubi prije izazivaju smijeh nego strah ili zazor. Ukratko: o *nesreći* i nimalo komičnom beznađu koje izaziva nasilje radatelj nije pokazao nikakva znanja. Njegovo je *Bure baruta* rekvizit iz *Toma & Jerryja*.

Mane i njegovi

Jedini glumac *Kerempuhove* predstave koji na sceni nije izgubljeno stajao, nije se mačistički prenemagao niti je bio sveden na erotski servirano *meso*, odavna izlazi na kraj s Manetu srodnim likovima; posebno Hasanagom. Mislim na izvanrednog Mustafu Nadarevića. Tih, ljubazan, slatkorječiv, »mek« i strpljiv sa sugovornicima, Nadarevićev Mane kao da ubija mimo svoje volje, ali time ne manje precizno. Mirnoća je potrebna da bi se točnije nišanilo; ljubaznost da bi se iz svakoga izvuklo što je moguće više informacija; blagost zato jer nije zdravo u životu gubiti živce. Nadareviću uspijeva držanje sabrane i koncentrirane kraljevske kobre. U sceni »bratskog opijanja« sa Svetom (Željko Königsknecht) Nadarević je toliko *nježan* prema prijatelju da mu prvo suznih očiju oprosti nevjeru s vlastitom suprugom, potom ubije i nju i njega. Ali s prijateljem se mnogo teže rastane: *emocionalne* su veze na mitskom »Balkanu« moguće jedino između dva muškarca; žene služe seksualnoj konzumaciji i odstrelu. Okosnica radnje, priča o susretu Dimitrija (Vlatko Dulić) i Maneta, pri čemu Mane priznaje Dimitriju kako je upravo on iz osvete naručio slamanje Dimitrijeve kralježnice, ponavlja obrazac čvrste *muške povezanosti*. Premda su ponižavali i tukli jedan drugoga, ostarjeli Mane i Dimitrije (u invalidskim kolicima) sada prolaze kroz fazu međusobnog suosjećanja te »bratstva po zločinu«. Hendikepirani je Dimitrije, tko zna zašto, na sceni odjeven u crveno-bijelu odjeću Djeda Mraza, valjda parodirajući pučku sličicu drugog sjedobradog starca katoličke provenijencije — gospodina Boga osobno. Ako je tome tako, šteta što metafora hendikepiranog Pankreatora nije jače iskorištena. Recimo također i da Nadarević savršeno pogađa u sentimentalnu, kao i u krajnje bezosjećajnu crtu ubojice Maneta: sentiment je, naime, vrsta samoljublja — voljenja *samo onog što je meni blisko i prepoznatljivo*, dakle i dijametralno suprotno ljubavi kao pokušaja razumijevanja onog tko je od mene *drugačiji*. Rene Bitorajac kao mlađi Mane nije ni približno podrobno razmislio o svojoj ulozi. Samo je ponovio oštar ton, razmetljivo držanje i ciničan osmijeh iz svojih ranijih uloga razbijača. Velik broj glumaca — kao Zvonimir Torjanac, Edo Vujić, Mia Begović, Linda Begonja itd. — uredno je i nemaštovito odigrao svoje crtanofilmske ulogice, ali bilo je i podosta amaterskih ukočenosti i preuveličavanja gestike i glasa u glumi Branke Trlin te Tarika Filipovića. Zanimljivu minijaturu žene koja, u prevelikoj vjenčanici, stoički guta sladoled zajedno s vlastitim suzama, ostvarila je Elizabeta Kukić. Potrudio se i Nikša Kušelj u trenucima šokantno naglih promjena nasilnih raspoloženja tijekom vožnje u tramvaju. Ansambl je, dakle, funkcionirao disharmonično, katkad i izrazito razjedinjeno.

Mit danas

Balkan Dukovskog i Popovskog, zaključimo, mjesto je zahodskog iliti psovačkog humora, što se vidi i po scenografiji Slavice Radović (pisoari na zidovima stražnjeg plana inače uglavnom prazne pozornice). Kostimografija elegantnih odijela u crvenim i bijelim tonovima, s golim trbusima ili dekolteima za ženske izvođače, koju ponovno potpisuje Slavica Radović, poručuje da su i Balkanci hohštapleri po pitanju odijevanja te općenito snobovskog držanja samo do *izvanjske* dotjeranosti. Oni ne uče, ne razvijaju se, ne rade. Ne osjećaju se krivima za kriminalne radnje koje su počinili, premda žive od pljačke, ubijanja i šverca. Na Balkanu priča se uvijek priča iz perspektive muškog lika, dok su žene glupavi i većinom nijemi seksualni trofeji. Mentalne sposobnosti žena toliko su reducirane da je komunikacija, u smislu *obostranog slušanja*, moguća samo među muškarcima. Što se seksa tiče, scene u zatvoru pokazuju kako na Balkanu postoje svega dvije uloge tijekom spolnog općenja: onaj tko *jebe* (superiorna uloga) te onaj ili ona *jebeni* (inferiorna/sramotna uloga koju valja izbjegavati). Politika i kultura također ne postoje — Balkanom na smjenu vladaju seksualni i ubilački nagon. Usporedimo li Balkan Dukovskog i Popovskog s ostalim »paklovima« zapadne mitologije, vidjet ćemo da neobično podsjeća na klasičan prikaz Sodome i Gomore, Neronova Rima, papinstva obitelji Borgia, de Sadeovih vizija i dogodovština, raskalašenih zabava s povremenim ubijanjem pod rukovodstvom američkih sportskih zvijezda tipa O. J. Simpson ili *Playboyeva* mogula Hugha Heffnera. O siromašnim četvrtima širom svijeta, gdje također vlada brza potrošnja seksa i nasilja da i ne govorimo. Balkan je, dakle, *globalna* pojava, pri čemu najveću primitivnost redatelja *Kerempuhove* predstave zamjećujem u načinu na koji je zanijekao bilo kakvu *konkretnu* socijalnu, političku ili osobnu odgovornost centralnog protagonista. Mit o Balkanu, odnosno, demagogija opasnija je i od samih ratova te za njih vezanih eksplozija mržnje. Jer ratovi prolaze, ljudi se mijenjaju, jedino mitologije traju li traju. Ali hrvatska publika, čini mi se, više im nije spremna olako nasjesti. Pljesak *Buretu baruta* bio je kratak i kurtoazan. Z

glazba

Slušati bez straha

Bergamova glazba približava slušatelja dalmatinskom podneblju

Zrinka Matić

Uz predstavljanje CD-a *Spiriti eccellenti* Petra Bergama, Split, 14. siječnja

Predstavljanje CD-a hrvatskog kompozitora Petra Bergama u Splitu, dva mjeseca nakon njegova predstavljanja na Glazbenoj tribini u Puli, ovaj put održano je za žitelje skladateljeva rodnog grada, a posebno za one koji su sudjelovali u njegovu nastanku — Djevojački zbor Opere Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu. Premda ovaj CD i nije više apsolutni novitet, potrebno je ovom prilikom još jednom upozoriti na njegovo postojanje. Mnogi će već pri samom spominjanju suvremene ozbiljne glazbe, štoviše, hrvatske suvremene ozbiljne glazbe, pomisliti da se radi o nepristupačnom i neprivlačnom zvukovlju. Odbojnost i predrasude u nekim slučajevima možda čak i jesu opravdane, ali kod ovih kompozicija bila bi to greška. Glazbi Petra Bergama može se prići bez straha; ona je naravno bliskija osjetljivom uhu dobrog poznavatelja glazbe, ali slušajući je i osjećajući različite njene glazbene i ljudske dimenzije, u njoj može uživati i onaj koji ne poznaje ni skladateljske tehnike ni obilježja stila.

Mogućnost ostvarenja ambicije praizvedbe i snimanja zbirke madrigala *Spiriti eccellenti* za djevojački zbor i obligatne instrumente dobio je kompozitor u proljeće 1998. godine, kada je za tu priliku osnovan Djevojački zbor HNK Split. Izvedbeno iznimno zahtjevna kompozicija već je dulje vrijeme čekala da je posluša prva publika. Skupina mladih izvođača uspjela je gotovo u potpunosti, a u nekim dijelovima do savršenstva izraziti ono što je kompozicija postavila kao zadatak. Različiti vidovi vokalnosti — od virtuozno ispjevanih melodija do onomatopejskih šumova, govora, mumljanja, od nečujnih kristalnih *piana* do rugalica, smijanja, karikatura, ponekad *a cappella*, ponekad stvarajući najinteresantnije kombinacije zvukova s trubama, oboom, zvonima i čegrtaljkama, vibrafonom i tamburinom — uspjeli su vrlo ekspresivno, dramaturški isplanirano interpretirati, oslikati, odglumiti različita raspoloženja, osjećaje i misli, što ih u sebi nose tekstovni predlošci, pjesme velodrveničke pjesnikinje Marine Čapalije. Ovo je glazba koja itekako komunicira sa slušateljem, i riječju i njenom glazbenom dimenzijom, uvodi ga u podneblje Dalmacije ispričano u svim svojim nijansama. Zvuk koji nas približava značenju riječi, a istovremeno se vlada autonomnim glazbenim redom, još uvijek mističnim i nedokučivim, svakim slušanjem stavlja nas pred nešto novo. Do konačnog ga je ostvarenja doveo izvanredan ansambl, pod vodstvom dirigenta Ive Lipanovića i uz pomoć asistentice Ane Šabašov. Zbor i sam iznikao iz istog podneblja, prirodno je uspio shvatiti, saživjeti se i prenijeti riječ koja je postala glazbom.

Osim madrigala tu su još i dvije ranije skladbe Petra Bergama. *Quartetto d' archi* djelo je koje nosi svu težinu i ozbiljnost što je pretpostavlja povijest i tradicija gudačkog kvarteta. Druga je skladba *Concerto abbreviato* za klarinet solo, virtuozna, izrazito koncentrirana i ispunjena skladba, koja, unatoč opasnostima od pretjeranosti i prenatrpanosti koje nosi ova glazbena vrsta, posjeduje izuzetan sklad i eleganciju. Ovdje je zabilježena izvrsna izvedba klarinetista Milka Pravdića, a *Quartetto d' archi* izvodi gudački kvartet *Klima* (Josip Klima, violina, Mladen Sedak, violina, Dragan Rucner, viola, Snježana Rucner, violončelo). Obje su kompozicije pronašle stalno mjesto na koncertnim programima te u samom vrhu modernog glazbenog izričaja.

Izvrstan izbor skladbi, te kvaliteta izvedbi na CD-u Petra Bergama, u nakladi Hrvatskog društva skladatelja, trebali bi biti osnovni poticaj da ga se posluša. A ono što bi nas trebalo privući i zainteresirati, a ne odbiti, jest i činjenica da je to glazba hrvatskog autora, dio hrvatske glazbene baštine, koju bi trebalo nastojati upoznati i omogućiti i druge slične projekte. Z

svjetska atrakcija iz Vrapča na novom CD-u

cinkuši

zeleni kader

PROMETEJ

Nabavite Prometejeve knjige po najpovoljnijoj cijeni!

* 20% jeftinije knjige u pretplati
* plaćanje čekovima građana u dvije rate za iznos veći od 500 kn
* za pravne osobe plaćanje preko računa

Dostavljamo knjige pouzećem, poštarina nije uključena.

Knjige možete kupiti na Kaptolu 25 u Zagrebu i u svim većim knjižarama u Hrvatskoj.

Dragutin Kiš: *Hrvatski perivoji i vrtovi*

* Format 24 x 28 cm, 362 str., 290 kolor reprodukcija, tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 390 kn.
* Nagrada *Josip Juraj Strossmayer* za najuspješniji izdavački pothvat s područja prirodnih znanosti.

Gjuro Baglivi: *De fibra motrice et morbosa (O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu)*

* Format 17 x 24 cm, 434 str., 35 likovnih priloga i dokumenata, tvrdi uvez s kolor ovitkom na kojem je portret Gjure Baglivija, tekst na latinskom i hrvatskom.
* Cijena: 200 kn.

Dušan Kalogjera: *Korčulanska brodogradnja (Shipbuilding in Korčula)*

* Dvojezično (hrvatsko-englesko) izdanje.
* Format 24 x 31 cm, 680 str., 500 raskošnih fotografija, tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 398 kn.
* Nagrada *Josip Juraj Strossmayer* za najuspješniji izdavački pothvat s područja tehničkih znanosti.

Stjepan Kožul: *Martirologij Crkve zagrebačke (I. svezak), Terra combusta — Spaljena zemlja (II. svezak)*

* Format 17 x 24 cm; tvrdi uvez, šivano; kolor ovitak.

Martirologij: 830 str., 55 fotografija i faksimila.
Terra combusta: 424 str., 3 arka fotografija i reprodukcija.

* Cijena: Komplet (oba sveska u zaštitnoj kutiji) — 395 kn.

Stjepan Kožul: *Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja*

* Format 21,5 x 27,5 cm, 868 str., tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 498 kn.

Toma Kempenac: *Nasljeđuj Krista*

* Format 12,5 x 19 cm; opseg 254 str., dvobojni tisak; tvrdi uvez sa zlatotiskom; šivano.
* Cijena: 100 kn.
* Proslov: mons. Josip Bozanić, zagrebački nadbiskup

U pripremi:

Ivo Dragičević: *Kina*

* Format 21,5 x 27,5 cm; opseg: oko 800 str., 300 ilustracija, tablica i karata; šivano, tvrdi uvez, kolor ovitak.
* U pretplati: 400 kn.

Hotimir Burger: *Sfere ljudskoga (Kant, Hegel i suvremene diskusije)*

* Format 17 x 24 cm.

Mijo Mirković — Hommage uz stotu godišnjicu rođenja

* Format 17 x 24 cm

Papa Ivan Pavao II: *Testament za treće tisućljeće*

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 200 str.
* U pretplati: 165 kn.

Jasper Ridley: *Tito*

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 450 str.
* U pretplati: 300 kn.

Dara Janeković: *Susreti s poviješću*

Razgovori s najvećim državnicima XX. stoljeća

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 200 str.

Način plaćanja:

Virmanom — pouzećem

Narudžbe slati na adresu:

Zarez
Hebrangova 21
10000 Zagreb

tel: 4855449, 4855451
fax: 4856459

kritika

Sociološka i politološka slika Hrvatske

Ovaj zbornik radova donosi mnogo teorijskih pogleda i rezultata empirijskih istraživanja koji su aktualni i nakon izbora 1999/2000.

Dušan Žubrinić

Zbornik radova *Pakiranje vlasti*, Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997, Alinea, Zagreb, 1999.

Skoro ista grupa autora objavila je 1995. godine prvi zbornik radova pod naslovom *Pohod na glasače, Izbori u Hrvatskoj 1990-1993*, u izdanju splitskoga Pulsa.

Zbornik *Pakiranje vlasti* rezultat je teorijskih analiza, empirijskih istraživanja i analize zakonskih propisa u vezi s višestranačkim izborima u Hrvatskoj, te pruža cjelovit prikaz ne samo provedenih izbora, već daje sociološku i politološku sliku Hrvatske u tom razdoblju.

Najprije nacija, zatim demokracija

Vrijedne teorijske priloge dao je Srđan Vrcan u dva priloga. Autor ukazuje na poglede vladajuće političke volje, koja je zastupala stav »najprije nacija, a zatim demokracija«, te se kao izraz stabilnosti države zastupala etnička homogenost, što je bila u isto vrijeme objektivna prepreka demokratske tranzicije i stvarnog političkog pluralizma.

Godine 1993. predsjednik Republike najavio je kako će prava demokracija nastupiti kad prestanu oružani sukobi i kada zavlada mir na cjelokupnom hrvatskom teritoriju. To se do parlamentarnih izbora 1999. godine nije dogodilo, ali nakon silaska HDZ-a s vlasti može se očekivati da će politički život u Hrvatskoj krenuti tim putem.

Brojna su neispunjena očekivanja u demokratizaciji društva. Politički pluralizam znači da nijedna politička stranka nema monopol na političku istinu, a država svjesno ograničava svoje ovlasti radi autonomnog djelovanja civilnog društva i neovisnog javnog mnijenja. Pluralizam nadalje znači priznavanje načela smjenjivosti vlasti. Svako razvijenije društvo sastoji se od brojnih grupa s različitim interesima, te su sukobi interesa i vrijednosti prirodni, a poštivanje gradanskih i kulturnih prava dolazi u prvi plan demokratizacije društva.

Autor posebno kritizira nastojanja da se legitimitet vlasti traži i nalazi u metadruštvenim, transcendentnim instancama, te se autoritarni način vladanja opravdava nekim višim poslovanjem. Vladajuća politička elita u Hrvatskoj provela je nadzor nad svim područjima društvenog života oslonjena na razgranati politički klijentelizam, kojim je stvoren interesni blok — svojevrsni »savez za profit«.

Etnifikacija politike i nacionalizirajuća država

Vrcan posebno razraduje koncept etnifikacije politike, politizacije etničkog i nacionalizirajuće države u Hrvatskoj. Etničko je najvažniji resurs za oblikovanje kolektivnih i individualnih identiteta. Etnifikacija politike operira s logikom uključivanja i isključivanja, te se gradanska prava daju ili se uskraćuju prema etničkoj pripadnosti. Zato se društveni sukobi pretvaraju u etničke sukobe, a nacionalna kultura treba stalnu državnu promociju u skladu s idejom »Jedna nacija, jedna kultura, jedna država«. Tako se teritorij i granice proglašavaju svetim, a početna »nacionalizacija« države promeće u jednostranačku »privatizaciju« države i u klijentelističku privatizaciju vlasništva.

Nacionalizirajuća država i etnificirana politika stvaraju u Hrvatskoj protuslovlje, koje se izražava, na jednoj strani, u nužnosti povratka i ulaska u europske integracije, a na drugoj strani, povratka sebi, svojoj prošlosti i zatvaranje pred tom istom Europom.

Autor ističe dva temeljna uvjeta demokratizacije Hrvatske. Prvo, kada odlučna volja nacije neće više dopustiti da vladajući s njom postupaju kao sa stadom ovaca. Drugo, kada se i nedemokrati počinju ponašati racionalno, priklanjajući se praktičnoj demontaži autoritarnog i autokratskog načina vladanja društvom. To se nakon pobjede opozicije počelo dogadati.

Lista za dijasporu — protuustavna!

Pregledan je i koristan prilog Borisa Buklijaša o izmjenama i dopunama brojnih zakonskih propisa nakon 1993. godine. U zaključku autor kritizira uvodenje posebnih »lista za dijasporu« iz 1995. godine, prema kojima se privilegira jedan mali dio biračkog tijela, i to pretežno onaj u Bosni i Hercegovini, a sve u korist vladajućeg HDZ-a. Odredba zakona o listi za dijasporu izrazito je protuustavna, jer Ustav ne daje ovlasti zakonu da izravno regulira tu materiju.

U drugoj raspravi Srdana Vrcana razraduje se ideja o demokratizaciji društva i tehnologiji vladanja. Izbori 1995. i 1997. godine potvrduju kontinuitet stava da se na izbore gleda u optici tehnologije vladanja, a ne u znaku pluralističkog oblikovanja i izražavanja političke volje gradana. Zato nije bilo očekivati časne i poštene izbore u državi u kojoj se vlada na autoritaran i autokratski način. Raspodjela društvene moći ostaje centralizirana i nema uvjeta za razvitak civilnog društva. Pa ipak, autor konstatira kako su izbori 1995. i 1997. godine nagovijestili mogućnost kraja jednog razdoblja. Sve je više znakova da će postojeći bahati način vladanja sve teže dobivati većinsku izbornu potporu, osobito ne takvu, koja bi se mogla proglasiti plebiscitarnom.

U odnosu na vladajući HDZ autor ističe tri izborna modela opozicije, koji su već dali odredene rezultate na lokalnoj i županijskoj razini. Model primijenjen na izborima 1995. g. za Gradsku skupštinu Zagreba, na izborima 1997. g. za Županijsku skupštinu primorsko-goranske županije i na izborima 1998. g. u Dubrovačko-neretvanskoj županiji.

Evenutalni poraz HDZ-a na izborima 1999. g. — piše autor — ovisi ponajviše o povezivanju oporbe i njezina dosljednoga zajedničkoga izbornog nastupa te o jasnom političkom razgraničavanju opozicijskog bloka od HDZ-a i njegovih mogućih saveznika. Osnovno je kako će pojedine oporbene stranke definirati svoje prioritetne ciljeve.

Pretpolitičko doba i izolacionizam

Dražen Lalić i Suzana Kunac analiziraju političke propagandne televizijske spotove stranaka u predizbornim kampanjama 1995. i 1997. godine. U detaljno prikazanoj metodologiji istraživanja njihova analiza pokazuje kako je kampanja HDZ-a bila »državotvorna« i određena nacijom, dok je opozicijska kampanja bila »društvotvorna« i vezana uz razvitak demokratskog društva. Zanimljiva je i semiotička analiza spotova.

Nenad Bulat analizira promjene u strukturi hrvatske stranačke scene u razdoblju od 1995. do 1998. godine. Prvih pet godina višestranačke demokracije u Hrvatskoj autor opisuje kao »pretpolitičko doba«, pred kojim tek stoji izgradnja sustava s prepoznatljivim političkim opcijama i razvitak autonomnih institucija civilnog društva i pravne države.

Osnovno razlikovanje izmedu političkih stranaka ide po crti: tradicionalizam/modernitet, izolacionizam/proeuropsko usmjerenje, etnocentrizam/patriotizam bez nacionalne isključivosti. Autor iznosi tezu kako bi stranke »oporbene šestorke«, bez obzira na programske razlike, mogle predstavljati ozbiljnu opozicijsku alternativu.

Pad popularnosti HDZ-a i uspon SDP-a

Damir Štrelov prikazuje socijaldemografska obilježja glasačkog tijela od jeseni 1996. do proljeća 1998. godine. U odnosu na 1996. na političkoj sceni u Hrvatskoj do proljeća 1998. godine dogodile su se neke bitne promjene. Sve se jasnije očituje pad popularnosti HDZ-a i sve je očitiji uspon SDP-a, koji je utrostručio broj svojih simpatizera, te se može desiti da se na vlast vrate reformirani komunisti — socijaldemokrati, kao što se već desilo u nekim susjednim državama nekadašnjeg Istočnog bloka. Tome trendu pogoduje i vladavina socijalista u nizu država Zapadne Europe. Treba imati u vidu činjenicu da je predstavljanje ovog zbornika u Zagrebu bilo 15. studenog 1999. godine, a tekstovi su napisani mnogo prije.

Nužna je demontaža ideološkog i kulturnog aparata kako bi se stvorili politički, pravni, ekonomski, socijalni i civilni društveni uvjeti, koji mogu jamčiti da će demokracija i na ovim prostorima postati održivom demokracijom

Dominantna platforma na kojoj se okupljaju glasači HDZ-a jest ličnost Franje Tudmana, imidž stvoritelja i čuvara hrvatske države. Promjenom okolnosti HDZ gubi na uvjerljivosti, time što u prvi plan dolaze socijalna i gospodarska pitanja. Opozicijske stranke već su zauzele suprotne startne pozicije, koje HDZ teško može »preoteti« i prikazati ih kao autohtone. Dakle, globalni trend slabljenja HDZ-a i jačanje SDP-a će se nastaviti.

Demontaža ideološkog i kulturnog aparata

Srđan Vrcan napisao je i riječdvije uoči izbora 1999. godine. Po njemu izborni uspjeh oporbe treba dovesti do legalne demokratske smjene vlasti, ali i do demontaže sadašnjeg načina vladanja Hrvatskom, nužna je temeljita revizija pretvorbe i promjena sadašnjeg načina ekonomskog strukturiranja društva. Nužna je demontaža ideološkog i kulturnog aparata kako bi se stvorili politički, pravni, ekonomski, socijalni i civilni društveni uvjeti, koji mogu jamčiti da će demokracija i na ovim prostorima postati održivom demokracijom, koja se sama može obnavljati i konsolidirati.

U zaključku se može napisati kako je ovaj zbornik radova pružio mnogo solidnih teorijskih pogleda i rezultata empirijskih istraživanja, koji ostaju aktualni i nakon izbora provedenih 1999/2000. godine. Z

kritika

Kronika mračnih godina

Donosimo esej o novootkrivenom rumunjskom piscu *Dnevnika*, Mihailu Sebastianu

Norman Manea

U grubom prijelazu u demokraciju zemlje Istočne Europe istovremeno se kreću i naprijed i unatrag. Kretanje »naprijed« tiče se njihova ugovora s budućnošću; radi se o njihovoj prilagodbi društvenim i ekonomskim potrebama kapitalističkog svijeta te međunarodnoj akreditaciji koja će slijediti iz te prilagodbe. Kretanje »unatrag« se duguje njihovoj fragmentarnoj i nepotpunoj prosudbi vlastite prošlosti prije i tijekom komunizma, prošlosti koja je bila manipulirana i ideologizirana od strane ideologije i interesa jedine stranke u totalitarističkoj državi.

Od 1989. godine, ta se tenzija često osjeća u svakodnevnom životu Istočne Europe. U Rumunjskoj se desilo da je čitav politički spektar zemlje zauzeo *pronatoovski* stav u pogledu pitanja članstva bivših komunističkih zemalja u tom vojnom savezu. Odjednom se učinilo da obećanje stabilne, integrirane budućnosti unutar Europske zajednice nudi lijek za traumatičnu prošlost zemlje koja se shvaća više kao rezultat agresivnosti susjeda na Istoku (i izdaje Zapada) negoli nedostataka javnog života u samoj zemlji. No onda se odjednom u istom euforičnom trenutku pojavila knjiga koja se činilo da komplicira stvari. Pogled na novu rumunjsku budućnost došao je istovremeno kad i pogled na prošlost. Naime, 1996. objavljen je *Dnevnik, 1935-1944.* rumunjsko-židovskog pisca Mihaila Sebastiana.

Ova kronika mračnih godina nacizma ponovno je pokrenula veliku raspravu o antisemitizmu i holokaustu u Rumunjskoj. To su teme koje bi neki radije zanemarili. Sebastianova važna knjiga — tiska se u nizu europskih zemalja, a zaslužuje da se objavi i u Sjedinjenim Američkim Državama — iznosi izopačenosti desetljeća u kojem je »svatko bio kotačić u ogromnoj antisemitskoj tvornici rumunjske države«. U piščevu dnevniku iz tih dana, banalna pravilnost njegova svakodnevnoga života — knjige koje čita, njegove ljubavi, njegovo siromaštvo, susreti s prijateljima — još jače ističu brutalnost i strah. U Sebastianovu svijetu, međutim, svakodnevnica je neprestano spremna da rasplamsa ogromne pričuve surovosti.

Dnevnik nalik Klempererovu

U tom smislu Sebastianov *Dnevnik* sliči ogromnom dnevniku Victora Klemperera koji obuhvaća događaje između 1933. i 1945. godine, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzen* (*Svjedočit ću do samog kraja*) čije je objavljivanje i u Njemačkoj 1995. godine imalo snažnog odjeka. Prilično zakašnjelo izdavanje tih knjiga u Istočnoj Europi, gdje je nacističko razdoblje bilo zamrznuto u klišejima komunističkog perioda, predstavlja svjedočanstvo o svakodnevnim životima asimiliranih Židova koji su čekali smrt iz svijeta kojem su mislili da pripadaju. Ali Sebastian je bio elegantan stilist koji se sa začudnom lakoćom kretao od teme k temi i njegova je knjiga veće literarno dostignuće od Klempererove. Ona pruža lucidnu i profinjeno iznijansiranu analizu ljubavnog i društvenog života, dnevnik Židova, bilježnica čitatelja, dnevnik zaljubljenika u glazbu. Ona je, iznad svega, prikaz »rinocerizacije« nekolicine glavnih rumunjskih intelektualaca koje je Sebastian ubrajao među svoje prijatelje, uključujući Mircea Eliadea, E. M. Ciorana, Constantina Noicu i Camila Petrescua, pisce i mislioce koji su bili hipnotizirani nacionalizmom ekstremne desnice i naci-fašističkog delirija »reakcionarne revolucije« Europe.

Rinocerizacija? Čudan termin koji potječe iz drame *Rhinoceros* Eugenea Ionescoa, farsične alegorije inkubacije i rođenja fanatizma ili »rođenja totalitarizma koji raste, širi se, pobjeđuje, transformira čitav svijet i, prirodno, kako je totalitaran, u potpunosti ga mijenja«. Dramski pisac je svoju dramu opisao kao »ideološku zarazu«. Ionesco je jedan od nekolicine likova koji izranjaju iz Sebastianova dnevnika, prijatelj čije je odbacivanje totalitarističkih iskušenja ljevice i desnice Sebastian pratio oči u oči. Sam je Ionescu dao značajan opis atmosfere u Bukureštu toga vremena. »Sveučilišni profesori, studenti, intelektualci, jedan za drugim su se prometali u naciste, pripadnike Željezne garde«, pisao je on. »S vremena na vrijeme, jedan od naših prijatelja bi rekao: 'Naravno da se uopće ne slažem s njima, ali što se tiče nekih stvari, primjerice, Židova, moram primijetiti...' A to je bilo simptomatično. Tri tjedna kasnije, isti bi čovjek postao nacistom. Bio bi zahvaćen mašinerijom, prihvatio je sve, postao je rinocerus.«

Rinocerizacija

U brojnim sekvencama koje se ne zaboravljaju lako, Sebastijan se zadržava na gradacijama ove »mašinerije« brutalnosti i na historijskom kontekstu u kojem se ona razvila. Danas, više od pola stoljeća nakon što je napisan, taj dnevnik ostaje jedan od najvažnijih ljudskih i književnih dokumenata klime pretholokausta u Rumunjskoj i Istočnoj Europi, uvjeta u kojima se judeocid i mogao razmahati.

Mihail Sebastian (bio je to pseudonim Josepha Hechtera) rođen je 1907. godine u židovskoj obitelji srednje klase u Braili, luci na Dunavu, gradu koji je uvijek volio. Umro je u prometnoj nesreći u proljeće 1945. manje od godinu dana nakon što su sovjetske trupe ušle u Rumunjsku. Pregazio ga je kamion dok je žurio da održi uvodno predavanje o Balzacu na novootvorenom Narodnom (Slobodnom) sveučilištu u Bukureštu. Nedavno je bilo pokušaja da se nesreća poveže sa Sebastianovom ostavkom u komunističkom listu *Romania Libera* u kojem je kraće suradivao 1944. godine. U međuratnom razdoblju Sebastian je bio vrlo poznat po svojim lirskim i ironičnim kazališnim komadima (*Zvijezda bez imena, Igrajmo se odmora* i *Posljednji trenutak*), kao i po urbanim psihološkim romanima prožetim melankolijom (*Žene, Gradovi sa stablima akacije, Nesreća*) te izvanrednim literarnim esejima.

Sebastianov *Dnevnik* započinje 1935. godine, u vrijeme dok je nacistička Njemačka jačala svoje mišiće, antisemitizam bujao energijom, a opasnost rata postajala sve akutnijom. Doista, godinu dana ranije, Sebastian bijaše izazvao veliku galamu svojim romanom *De doua mii de ani* (*Za dvije tisuće godina*). Pisan u obliku pseudodnevnika i pomalo u stilu Andréa Gidea, roman crta krizu identiteta svoga protagonista, mladoga židovskog intelektualca u Rumunjskoj u razdoblju kad i sama zemlja prolazi kroz krizu modernizma. Glavni lik, bezimeni pripovjedač, po zanimanju arhitekt, bilježi ne samo godine naukovanja kroz prijateljstvo, ljubav i kulturu, već također i šok svog susreta s rumunjskim antisemitizmom.

»Ja nisam pristalica, nego uvijek disident. Uzdam se samo u pojedinca, ali u njega zato imam veliko povjerenje.«

Među Sebastianovim likovima hipnotizirajući su profesor Ghita Blidaru, oštar i strastveni kritičar modernih vrijednosti, nihilist Parlea, europeizirani arhitekt Vierua, židovski marksist S. T. Haim, osebujan član tada ilegalne rumunjske komunističke partije, jidišist Abraham Sulitzer, britanski biznismen Ralph T. Ricea. Kroz posljednje retke romana glavni lik zapada u rezignaciju. Je li Rumunj? Je li Židov? Tko je on točno? Dok zuri u vilu koju je projektirao i izgradio za svog mentora Blidarua, rođenog Rumunja, čini se da mu više nije stalo do traženja svojih korijena. Proživljava trenutak mirnog odvajanja. Ravnodušno prihvaća dvijetisućljetnu baštinu autsajdera. Kuća je ono što je njezin tragač-graditelj uvijek sam želio biti: »jednostavan, još nije bio poprimio ekstremni oblik »konačnog rješenja«. Ali katastrofa je iznikla iz onoga što joj je prethodilo, kao što sugerira Ionescov predgovor Sebastianovu romanu. Kad je 1931. godine Sebastian počeo raditi na knjizi, zamolio je Naea Ionesca da napiše predgovor. Ionescu je Sebastiana vodio kroz prve korake u žurnalistici. Kao profesor filozofije religije i poznavatelj Starog zavjeta bio je dobar poznavatelj judaizma. Iako politički predan desnici, nekoliko godina ranije Ionescu bijaše odbacio »teoriju nacionalne države« sa svim njenim »policijskim apsurdnostima«.

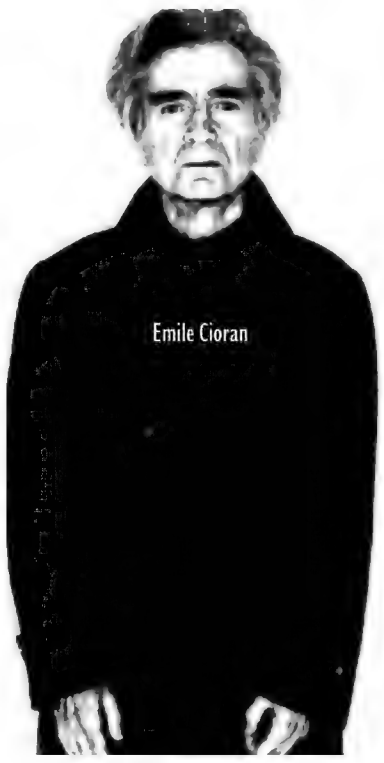

Do vremena kad je Sebastian završio svoj roman, Europa je međutim već bila žestoko skrenula udesno. U Rumunjskoj to nije bila samo antisemitska godina, bila je to, kako kaže Sebastian, godina »huligana«. Ravnajući se prema političkoj klimi, Nae Ionescu bijaše postao jedan od ideologa Željezne garde, poznate i pod nazivom Legija, desne ekstremističke organizacije koja je antisemitizam koristila kao svoje glavno političko oružje unutar svojevrsnoga terorističkog pravoslavno-kršćanskog fundamentalizma.

Godine 1934. još uvijek vjerujući u lojalnost »savjesti« starog prijatelja, Sebastian je galantno ponovio molbu za Ionescuovom javnom podrškom svojoj knjizi; a njegov bivši mentor, sada »Legijin Sokrat«, poštovao je obećanje koje je dao. Napisao je predgovor. A riječi kojima je Sebastian izrazio svoju šokiranost čitajući predgovor prenio je Eliade u svojim memoarima. »Nae mi je dao predgovor. Tragedija, prava smrtna presuda!« Ovo nije bilo pretjerivanje.

Židovske i kršćanske vrijednosti

Nae Ionescu je u predgovoru tvrdio da su židovske i kršćanske vrijednosti u bitnom smislu nepomirljive. Jezik postaje zaista žestok kad se židovsko-kršćanski sukob počinje shvaćati kao rješiv jedino kroz nestanak njegova povoda, Židova. Ideolog Željezne garde naveo je definiciju rumunjskog identiteta: »Mi smo pravoslavni kršćani jer smo Rumunji, a Rumunji zato što smo pravoslavci.« To nije nova definicija; već su je ranije bili izložili prestižni intelektualci. Posebno dramatičan i posebno opasan bio je historijski kontekst u kojem su se sada pojavile te raspirujuće izjave.

Napadan od fašista i marksista, kršćana i Židova, liberala i ekstremista, Sebastian je odgovorio esejom *Kako sam postao huligan* koji je objavljen 1935. godine kad započinje njegov *Dnevnik*. Napisao je da je unatoč svemu na periferiji židovske patnje antisemitizam koji »usmjerava prema Židovima mržnjom prožetu pometenost organizma u krizi«. Godine 1935. još je uvijek gajio stanovito omalovažavanje vanjske zle kobi, gledajući na nju kao na nevažnu ili rudimentarnu u usporedbi s usrdnom »unutarnjom zlom kobi« koja pritišće Židove.

Usprkos opasnostima koje su se okomljavale sa svih strana, Sebastian je nastavio romantično insistirati na »duhovnoj autonomiji« koja je proizlazila iz patnje dodijeljene Židovima. Judaizam je bio strog i tragičan stav prema postojanju. »Nijedan narod nije nepoštednije priznavao svoje grijehe za stvarne ili imaginarne grijehe; nijedan narod nije strože bdio sam nad sobom, niti je oštrije kažnjavao samoga sebe. Biblijski proroci su najgorljiviji glasovi koji su se ikad čuli na zemlji.« Sebastian smješta »otvorenu ranu« judaizma, njegov »tragični nerv« u napetost između »burnog senzibiliteta i nepoštednog osjećaja kritičnosti«, između »inteligencije u njenim najhladnijim oblicima i strasti u njenim najneobuzdanijim oblicima«. Sebastian je volio o sebi govoriti kao o »dunavskom Židovu« i definirati svoj identitet ovako: »Ja nisam pristalica, nego uvijek disident. Uzdam se samo u pojedinca, ali u njega zato imam veliko povjerenje.« Snažno se suprotstavljao ideji (ona je bila posvuda oko njega) da kolektivitet ima prednost. »Smrt pojedinca je smrt kritičkog duha« i u krajnjoj liniji »smrt čovjeka«. Sebastianov neprijatelj je čovjek u uniformi: »Religiju želite? Evo članske karte. Ili metafiziku? Evo himne. Ili obvezu? Evo vode.« Željan je dijaloga i prijateljstva, ali u osamljenosti se drži svoje vjere: »Nikad ne možemo platiti previsoku cijenu za pravo da budemo sami, bez polu-sjećanja, bez polu-ljubavi, bez polu-istina«.

Ništa nije inkompatibilno

Što se tiče zemlje koju nikad nije prestao voljeti zbog njenih paradoksa, njenih kontradikcija i njenih ekscentričnosti, Sebastian joj nije bio sklon laskati. »Ništa nije ozbiljno, ništa nije dostojanstveno, ništa nije istinito u ovoj kulturi nasmijanih izrugivača. Iznad svega, ništa nije inkompatibilno... Kompromis je cvijet nasilja. Formulacija se javlja i u *Dnevniku*: »Inkompatibilnost je nešto nepoznato na Dunavu.«

Ta i druge izjave djeluju još proročanskije u situaciji u kojoj je Rumunjska postajala sve ekstremnijom. Željezna garda (koju je podržavao Sebastianov prijatelj Eliade) polučila je 1937. značajan uspjeh na biralištima. Na kraju nije bilo nikakvih iluzija. »Sve je izgubljeno«, zabilježio je Sebastian 21. veljače. Antisemitska vlada predvođena pjesnikom Oktavianom Gogom uvela je u službeni diskurs zlu »energiju« jezika, prilagođenu novim imperativima: *jidan* (*čifut*), *jidanime* (gomila *čifuta*). Nakon službene revizije državljanstva židovskih građana i eliminacije Židova iz suda i tiska, uslijedile su daljnje restrikcije i poniženja.

Opasnost je rasla. Službeno inspirirani antisemitizam postupno je postao jeftinom zabavom sve širih krugova ljudi. Pobuna Željezne garde u siječnju 1941. dala je maha predvidivim užasima u gradu koji su terorizirali ulični oružani sukobi i ubojice što su pojali religiozne himne. »Velik broj Židova je ubijen u šumi Baneasa i tamo bačen (većina od njih goli)«, zabilježio je Se-

bastian 29. siječnja. »No čini se da je još jedna grupa ubijena u klaonici u Straulestiju.« Nekoliko dana kasnije, kad je čitao o antisemitskim progonima u srednjem vijeku u *Povijesti Židova* Simona Dubnowa, ponovno se vratio onome što se dogodilo. »Ono što najviše zapanjuje u vezi s masakrom u Bukureštu potpuno je životinjska svirepost tog čina. Židovi zaklani u Straulestiju obješeni su na kukama u klaonici umjesto rasporene stoke. Na svakom truplu je visio komad papira s riječima: 'košer meso'... Kod Dubnowa nisam mogao naći užasnijih događaja.«

Ostvarivali su se najgori strahovi. Čak i prije tih užasa Sebastiana su morile crne slutnje. »Jedna neugodna večer, a da nisam shvaćao zašto. Osjećam mračne prijetnje: kao da vrata nisu dobro zatvorena, kao da su kapci na prozorima prozirni, kao da zidovi propuštaju svjetlost. Svugdje, u svakom času, moguće je da se neka neodređena opasnost okomi izvana — opasnost za koju znam da je oduvijek bila tamo... Osjećaš se kao da dozivaš upomoć, ali koga?« To je bilo zapisano, kao u stanju opsade, 14. siječnja 1941. godine.

Mnogi Sebastianovi prijatelji bili su sad u neprijateljskom taboru. Neuspjeh revolta Željezne garde ih je razbjesnio i ogorčio. »Legija briše svoju stražnjicu ovom zemljom«, izjavio je Cioran čim je Željezna garda poražena. Eliade je istu reakciju iznio više profesorski: »Rumunjska ne zaslužuje legionarski pokret.« Godine 1941. General Ion Antonescu, bivši saveznik Legije koji je bio opsjednut »zakonom i poretkom« ustanovio je vojnu diktaturu uz podršku *Führera*. To nije zaustavilo antisemitska ubojstva. Ljeto 1941. donijelo je ne samo stupanje Rumunjske u rat, nego i novi val strahota. Došlo je do masakra u Iasiju. Mnogo prije no što su ustanovljene nacističke plinske komore — također u Iasiju — u zlokobnim eksperimentima »vlaka smrti« ubijene su asfiksijom stotine i tisuće Židova u zatvorenim vagonima na putovanju koje nikamo ne vodi.

Ujesen 1941. g. židovska se populacija u Bukovini počinje deportirati u Transnistriu. Dana 20. listopada Sebastian zapisuje: »Antisemitsko ludilo koje nitko ne može zaustaviti. Nigdje nikakvih ograničenja niti razuma. Na licima Židova vidim bljedilo i strah. Njihov osmijeh i atavistički optimizam se smrzavaju. Njihova stara tješiteljska ironija nestaje.« *Dnevnik* se nastavlja bilješkama o popisu stanovništva »židovske krvi«, »pokolju u Bukovini i Besarabiji«, obvezi Židova da svoju odjeću predaju državi i židovske zajednice da isplati ogromnu svotu novca vlastima, o zabrani prodaje židovskih proizvoda, konfiskaciji skija i bicikla od Židova. »Ima nešto dijabolično u antisemitizmu«, čitamo u zapisu 12. studenog 1941. »Kad se ne davimo u krvi, onda gacamo kroz blato.« Za racionalista poput Sebastiana upotrijebiti riječ »dijabolično« mjera je bestijalnosti izazvane »vulgarnim« antisemitizmom njegova vremena.

Sebastianov *Dnevnik* nastavlja se između krvi i pokvarenosti, »atavistički optimizam« i »tješiteljska ironija« blijede. A što je s »unutarnjom zlom kobi« Židova, njihovom samokritičnošću i »spiritualnom autonomijom«? Sam *Dnevnik* ilustrira užasnu istinu da su to prirodne pretpostavke, nužne pretpostavke ljudskog postojanja, a nikako samoproždiruće zastranjivanje određenog naroda. Čak kad je vanjsko neprijateljstvo posvuda, unutranja zla kob se javlja kao zabranjena i zanemariva raskoš, kritička introspekcija preživljava i postaje instrumentom proživljavanja duha.

Dok pojedinac postaje samo anoniman član ugrožene zajednice, osamljenost kojom je Sebastian definirao sebe mijenja se, čak i ako se njena bit ne mijenja. »Nikad ne možemo platiti previsoku cijenu za pravo da budemo sami«: za ugroženog čovjeka, dakako, to zvuči kao lakoumna izjava. Što je »cijena« samoće čitave zajednice, čitavog naroda? Ona se opire bilo kojem normalnom parametru patnje. Zbog tog razloga, ton *Dnevnika* je zaista neobičan. Intimna razmjena između samoće i solidarnosti uzmiče pred ožalošćenim suosjećanjem. »Staru« osobnu samoću dočekuje izolacija progonjene grupe u ra-

Sebastianov neprijatelj je čovjek u uniformi: »Religiju želite? Evo članske karte. Ili metafiziku? Evo himne. Ili obvezu? Evo vođe.«

njenom, nametnutom zajedništvu.

Kriza prijateljstva s Eliadeom

Kriza Sebastianova prijateljstva s Eliadeom postupno se pogoršavala. Već 1936. g. Sebastianu više nije bilo moguće ignorirati Eliadeove političke afilijacije. Želio bih ukloniti bilo kakve političke reference iz naše rasprave. No, da li je to moguće? Odgovor nije trebalo dugo čekati: »Ulica doseže i do nas, svidalo nam se to ili ne. I u najtrivijalnijem razmišljanju osjećam sve širi jaz između nas... Neka je čudna tišina između nas... razočaranja se gomilaju — jedno od njih je i njegova suradanja u antisemitskom *Vremea*.« (*Vremea* je bio prilično liberalni tjednik do sredine 1930-ih godina, kad se stao »razvijati« u skladu s duhom vremena.)

Sebastian već shvaća karakter Eliadeovih političkih stavova, iako njegovu lucidnost narušava sentimentalnost i njegovo u biti apolitično gledanje. Godine 1937. međutim, »dugačka politička rasprava s Mirceom« dovodi ga do tužne spoznaje: »Bio je lirični, nejasan, pun uzvika, usklika, apostrofa... Od svega toga, odabrat ću samo njegovu (konačno iskrenu) izjavu da voli Gardu, u nju polaže nade i iščekuje njenu slavu.« Iste godine, Eliadeova poznata deklaracija o vjeri, »Zašto vjerujem u trijumf legionarskog pokreta«, objavljena je u novinama pokreta *Buna Vestire*. Uključivala je i sljedeće pitanje: »Može li rumunjska nacija skončati svoj život... uništena siromaštvom i sifilisom, pregažena Židovima i raskomadana strancima?«

Nije prošlo dugo prije no što je Eliadeovo pitanje našlo odgovor u poniženjima i prijetnjama koje je njegov bivši prijatelj i stranac Sebastian, rođen kao Hechter, morao podnositi, suočen sa spoznajom da ga lokal-»patrioti« u svakom trenutku mogu pregaziti. Daljnji dijalog s Eliadeom to je samo potvrdio. »Rekao sam mu da sam mislio napustiti zemlju«, piše Sebastian 16. siječnja 1938. »On se složio, kao da se to samo po sebi razumije.« Bilo je kao što je bilo: »Čišćenje« zemlje od njenih Židova bio je samo po sebi razumljiv ideal, za koji legionarski pokret nikad nije prestao agitirati.

Sebastianova veza s Eliadeom nastavila se s prekidima sve dok Eliade nije 1940. g. napustio Bukurešt da bi otišao u rumunjsku ambasadu u London, gdje je prema riječima očevidaca djelovao kao agitator Željezne garde. Kasnije je Eliade poslan kao diplomat u Lisabon, gdje su njegovi fašistički pogledi poprimili više ili manje prerušene oblike očitovanja. O Eliadeovu boravku u Lisabonu, 27. svibnja 1942. g. Sebastian bilježi: »Sad više pripada Legiji nego ikad.« (Nakon rata Eliade je svoju krivicu spominjao samo neodređeno i usput.)

Zašto je, dakle, Sebastian održavao to prijateljstvo sa čovjekom s kojim je trebalo da bude »inkompatibilan«? Zašto je i sam postao primjerom neopredijeljenosti kakvu je optuživao? Sebastian se sigurno nije zavaravao da će ga prijateljstvo zaštititi od opasnosti oko njega. Ne, za to je postojao drukčiji razlog. Za racionalnog i finog čovjeka kakav je bio Sebastian, iluzija prijateljstva pružala je poticaj kakav daje normalna prošlost. Sjećanja su »jedini raj iz kojeg ne možemo biti izbačeni«, kao što je primijetio njemački pjesnik Jean Paul. Čak štoviše, Sebastian je gajio hladan, rezignirani prezir za sve ideološko i plemensko.

Savršeno svjestan ponora između sebe i Eliadea (intelektualnog ponora koji se već ispunjavao leševima) Sebastian ipak bilježi iznenađujuće trenutke naklonosti zaostale u njihovu otužnom prijateljstvu. Ne može, a da ne bude zabrinut zbog rizika s kojima se njegov prijatelj suočava u svojoj ružnoj pustolovini, iako i sam

Međutim, naša budućnost počiva na kvaliteti, poštenju i razumijevanju prošlosti

svakog dana osjeća hladnoću i tamu ugroženosti od strane uniformi Eliadeovih »drugova«. Sebastianovi portreti Eliadea, Ciorana, Naea Ionescua i drugih rumunjskih intelektualaca u čvrstom stisku nacionalističkog delirija razarajuće su precizni zbog njihova smirenog, strpljivog, srdačnog tona, pomiješane užasnutosti i prostodušnosti.

U svojem historijskom kontekstu, prijateljstvo Sebastiana i Eliadea stoji kao simbol svega što je značilo stravu i nadu, nedorečenost i strah, kukavičluk i šansu u židovsko-kršćanskom odnosu u Europi u mračnom desetljeću između 1935. i 1945. godine. Te šokantne rumunjske »kompatibilnosti«, njihova dvoličnost i spletkarenje sa sudioništvom i kompromisom, odigrale su svoju ulogu u rasapu moralnih (i ne samo moralnih) izvjesnosti, nudeći užasna, ili velikodušna, iznenađenja. To bi moglo objasniti i stravične progone i konačan spas velikog dijela židovskog stanovništva Rumunjske. S rastućim umorom i gorčinom Sebastianov *Dnevnik* bilježi precizne oblike prerušavanja i prijevare.

Nakon poraza Legijinog revolta 1941. g. Sebastian promatra neke od bivših fašista kako se žure prilagoditi novoj situaciji: »Od jednog dana do drugoga, oni bježe, mijenjaju strane, umanjuju, objašnjavaju, opravdavaju se, zaboravljaju što im se ne sviđa i pamte ono što im se sviđa.« Užasnut, otkriva kako njegov prijatelj Eliade — koji se u rumunjskoj ambasadi u Londonu predstavio kao budući dostojanstvenik Legije — sažima ovu godinu u kojoj su se provodili najstrašniji antižidovski masakri u Iasi i Bukureštu. »Za mene su se dvije neobične stvari dogodile ove godine«, pisao je Eliade iz Londona zajedničkom prijatelju: začuđujuća slabost sovjetske zračne sile i moje čitanje Camoesa.«

Nove konverzije

Konačno, 1944. godine, kad je Crvena armija ušla u Bukurešt, nemali broj ljudi je u času promijenio strane. »Svi su žurili da zauzmu položaje«, bilježi Sebastian, »da bi iskoristili titule, prava...« Ukus za izrugivanje smjenjivao se u meni s nekom vrstom bespomoćnog gnušanja pred svim prijevarama, svakom drskosti, svakom zlokobnom glumom.

To je tada bila Sebastianova odiseja koju je čitavu proživio na jednom mjestu. Godine 1934, proglasivši se »dunavskim Židovom«, heroj Sebastianova romana *Za dvije tisuće godina* dirljivo izjavljuje u autorovo ime: »Volio bih znati koji bi antisemitski zakon mogao ukinuti neopozivu činjenicu da sam rođen na Dunavu i da volim ovu zemlju... Protiv moga židovskog ukusa za unutarnju katastrofu, rijeka je predstavljala primjer kraljevske indiferentnosti.« Godine 1943. pitao je: »Hoću li se vratiti tim ljudima? Hoće li rat proći, a da ništa ne uništi — bez ičega neopozivoga, ičega neumanjivoga između moga života 'prije' i moga života 'sutra'?« Iduće, 1944. godine, spremao se da napusti »vječnu Rumunjsku u kojoj se ništa nikad ne mijenja«. Njegov opis susreta s nekim židovskim kapetanom iz američke vojske sugerira koji je smjer imao na umu za svoju pustolovinu: »Neizvještačen, mlad čovjek pun životnosti, zabrinut za nas Židove, zabrinut za demokraciju i njenu stvarnost. Ljudsko biće. Novi lik. Zaista netko.« Ali Sebastianova nada da će napustiti »zemlju Dunava« uništena je njegovom iznenadnom smrću 29. svibnja 1945. godine. Bilo mu je 38 godina. Smrt ga je poštedjela bilo kakvog eksperimenta s »prisilnom srećom« u komunističkom ropstvu u njegovoj vlastitoj zemlji.

Objavljivanje Sebastianova dnevnika izazvalo je burne reakcije u Rumunjskoj. Nekoliko izdanja je već rasprodano, a u tisku se nastavlja rasprava. Knjiga je potakla katarzu u društvu koje se, izgleda, plaši staviti pod lupu svoju prošlost i koleba priznati vlastiti doprinos holokaustu u zemlji u kojoj se kritika nacionalističke tradicije u kulturi katkad smatra nerodoljubnim činom ili čak blasfemijom. »Čitajući je«, piše Vasile Popovici, pisac iz Temišvara, (gdje je 1989. započeo revolt protiv Ceaucescua) »ne možeš nikako ostati isti. Židovski problem postaje tvoj problem. Silan osjećaj stida širi se čitavim razdobljem nacionalne kulture i historije, sjena pokriva i tebe.«

Ipak broj onih koji su spremni židovski problem učiniti svojim problemom nije osobito velik. Za prilično broj glasova javnosti u Rumunjskoj, holokaust je samo (kako je to jednom rekao Jean-Marie Le Pen) »detalj« rata. Čak i oni koji priznaju razmjere te katastrofe, nisu uvijek spremni prihvatiti što ona otkriva.

Nije čudo da se čak i rijetko uživljavanje u patnje Židova izražava na čudan način. Godine 1997. direktor izdavačke kuće *Humanitas* (iste kuće koja je objavila Sebastianov *Dnevnik)* održao je u Centru Židovske zajednice u Bukureštu govor dirljivog naslova »*Sebastian, moj brat*«. Objasnio je svoju solidarnost sa židovskim patnjama kroz svoje vlastite patnje pod komunistima i postkomunistima. To je analogija koja ne ostavlja prostora za evociranje antisemitizma i holokausta ili analizu tzv. »samozadovoljne krivice« intelektualaca kao što su Eliade, Cioran, Nae Ionescu i Noica.

Također, u uredničkoj izjavi pod naslovom *Lov na vještice* direktor važnog časopisa *Romana Literara* žalio se da je osuda Célinea i Hamsuna trajala predugo. Žalio se na »izraelsku« kampanju protiv Eliadea i nedavnu debatu u Francuskoj protiv Cioranove legionarske prošlosti te protiv »pretjerivanja« u Sebastianovu *Dnevniku*. Nije bitno što osuda Célinea i Hamsuna (daleko od jednodušnosti) nije spriječila priznavanje njihove literarne kvalitete; ili što se njihova krivica nije nužno pripisivala njihovom pisanju, već njihovoj stvarnoj suradnji s nacistima. Opisujući kritiku u otvorenom društvu kao »lov na vještice« i uspoređujući je s komunističkom represijom intelektualnog života, uredništvo *Romania literara* promicalo je šokantnu zamjenu termina.

Nasuprot takvim ispadima i nejasnoćama, možemo citirati izjavu jednoga drugog uvaženog rumunjskog intelektualca. Pišući 1997. godine Petru Cretia je primijetio da je »najmonstruoznija stvar nakon holokausta ustrajnost čak i minimalnog antisemitizma«.

Kakav onda zaključak treba izvesti iz Mihaila Sebastiana i njegove posthumne karijere? U najmanju ruku ovo: da bi se kretanje »naprijed« Istočne Europe trebalo vrednovati ne samo po njenoj sposobnosti da modernizira političke i ekonomske strukture, već također po sposobnosti da razjasni nedavnu prošlost tih preplašenih društava te da ih usmjeri prema punoj istini. To nije lagan zadatak, no u prvom redu to je zadatak intelektualaca, a ne političara. Međutim, naša budućnost počiva na kvaliteti, poštenju i razumijevanju prošlosti. Z

Prijevod Iskra Devčić-Torbica

* Norman Manea je pisac i profesor na *Francis Flournoy*, Katedri za europsku kulturu i europske studije Koledža *Bard*

kritika

Bijesne žene noći

Kôd kojim Bukowski eksplicitno iznosi svoju životnu priču podrazumijeva uzajamnost pobune i gubitništva čiji je egzistencijalni medij grad i njegove kurve, pivo, barovi, gazdarice, gubitnici, seks...

Miroslav Mićanović

Charles Bukowski, *Tragedija lišća*, MH, Zagreb, 1999, priredio i preveo s engleskoga Boris Maruna

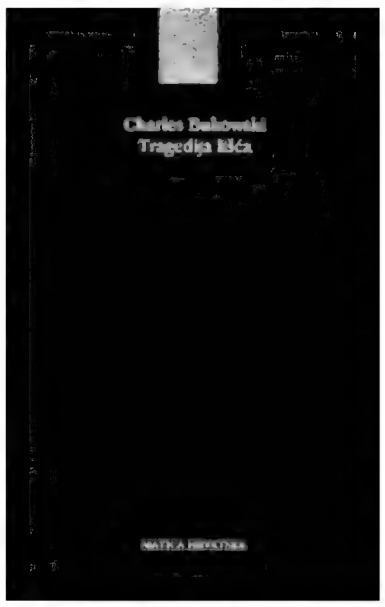

Poezija Charlesa Bukowskog objavljivana je u nas sporadično u časopisima, različitim pregledima i recepcija je za hrvatskog čitatelja uglavnom obilježena njegovom prozom (*Zabilješke starog pokvarenjaka*, *Bludni sin*, *Žene*, *Muzika vrele vode*, *Postoffice*, *Hollywood*, *Barska mušica*). Zanimljivo, njegova u prozi gotovo zamorna ponavljajuća struktura potpomagala je urbanotekstualnu, postmodernu samosvijest mladih hrvatskih pripovjedača, davala za pravo kaotičnosti, osjećaju izgubljenosti i besmisla i ponudila okvir za fragmentarizaciju priče, atmosferu, događanja u centru grada kao mjestu autentične rubnosti. Uvodeći čitatelja u »prozu urbanog pejzaža« Krešimir Bagić u *Poštarima lakog sna* upućuje da: »Urbanost (kao, uostalom, i minimalizam i konceptualnost) karakteristika je pisanja gotovo svih prozaika *Quorumova* naraštaja«, (*Quorum*, 2-3/1996) — i upravo su se najeksplicitniji predstavnici te proze (Edo Popović, Mate Bašić, Dragan Ogurlić i Velibor Čolić) oslanjali na prozu Charlesa Bukowskog.

Kôd kojim Bukowski eksplicitno iznosi svoju životnu priču podrazumijeva uzajamnost pobune i gubitništva čiji je egzistencijalni medij grad i njegove kurve, pivo, barovi, gazdarice, gubitnici, seks... Međutim, koliko god bili skeptični prema takvoj poprilično jednostavnoj i jednodimenzionalnoj pripovjedačkoj strukturi, slična strategija u njegovoj poeziji pulsira drukčijim ritmom i strašću. Ograničeni prostor teksta i podrazumijevana dužina, lijeva i desna bjelina kao da su pjesniku pobune i rezignacije dali drugi ritam i ponudili efikasnije čitanje svijeta grada, svijeta promašenih iluzija, svijeta u kojem on detektira i bilježi vlastito propadanje.

Napustite sve

Hrapavost, tvrdoća, mrak, ironija, samoironija, groteska — tekstovi koji nisu proizvod unaprijed domišljena poetičkog koncepta, poezija koja nema zadani metafizički i poetički okvir — daju Bukowskom auru pjesnika koji je pisanjem ušao u klinč sa samouništavajućom energijom. Njegova veselost i optimizam potonuli su zajedno s alkoholom u sretno stanje neodređenosti, otvorenog kraja: pjesnik odustaje od konačnog pravorijeka i predaje se proizvodnji tekstova/pjesama koji bilježe gotovo dnevnički bitne činjenice njegova trošenja i trajanja. Naime, on se upušta u uličnu životnu edukaciju, gdje valjda iz džepova ispadaju tzv. životne mudrosti, ali rezignacija i introspekcija vlastite mladosti i zbilja dovoljni su indikatori za odsutnost i napuštanje namisli o konačnoj istini.

Dodirna točka tzv. *beat* generacije (Bourroughs, Ginsberg, Kerouac, Bukowski) mogla bi biti pobuna — pobuna kao: osjećaj vječne mladosti (koja je već u tom trenutku na izmaku ili je nikada takve nije ni bilo); zaljubljenost u život (koji se sustavno troši i urušava u alkoholu, lutanju, u potrazi za nekim drugim sretnim predjelima, na cesti); vjerovanje u seks i otpor protiv svih institucionaliziranih formi života (države, pravosuđa, akademije, škole...).

Poezija Charlesa Bukowskog mjesto je razlike u odnosu na *beat* generaciju — on je osamljenik, izdvojen u patetičnom protivljenju intelektualnom stavu, gesti, on prokazuje kroz različite figure intelektualaca (pjesnika, profesora) njihovu ne/životnost, nesposobnost da se uključe među polusvijet, svijet rada, tvornica, klaonica, predgrađa... Ako su braća *beat* generacije slijedila nadrealističku parolu: Napustite sve — Charles Bukowski napustio je sve i bio napušten od svih — ali po volji vlastitog izbora i u toj svojoj neprisutnosti postao je, kako ga Thierry Bayle (*Beat generacija ili pomama življenja*) naziva, crni arkanđeo, ikonoklast, prokleto dijete i crna ovca.

Long shot konjskih utrka

Ono po čemu mi je uzbudljiva *Tragedija lišća* nije pobuna, nije zanimanje za *beat* generaciju, nije reciklaža starih ideja u novi kontekst, nisu biografski, polubiografski podaci o Bukowskom i njegovoj mržnji prema snobovima, lažnim intelektualcima, lažnim piscima, nije njegovo vjerovanje u razgovor s radnikom ili s kurvom. *Tragedija lišća* ne opstaje u paroli piti da bi se pisalo — jer nužnost pisanja, investicija vlastitog života u tekst (istina, nerijetko patetična, doslovna, ilustrativna, plošna, crna, provokativna) jest ono što vibrira njegovom poezijom. Pjesmama koje nerijetko puno pričaju, pjesmama u kojim američki pjesnici slobodno bilježe imena ulica, barova, priče iz djetinjstva, priče iz Vijetnama... — nižu stihove kao što se nižu reklamni panoi, neoni, benzinske crpke, moteli, svjetla i neboderi, mjesta za prodaju jeftine hrane... — i stvaraju ritmičan i neuhvatljiv raster grada. Nije čudno da Raymond Carver posvećuje pjesmu, svojevrsni hommage Charlesu Bukowskom — njihova je srodnost u različitom govoru o ljubavi kad nema ljubavi. Obojica su u pod/tekstu radikalizirali ili preveli na drugu stranu rijeke svoje prethodnike: Carverov minimalizam i suzdržanost drukčiji su od Hemingwayeve pustolovnosti; narativnost, pričljivost, »besjedovnost«, psovka i gorčina Charlesa Bukowskog drukčiji su od vitalizma, prirodnosti i sveopće ljubavi prema svijetu Walta Whitmana. Podsjećam da se taj virus riječi preselio u hrvatsko pjesništvo poezijom Borisa Marune, koji je prostornost, nostalgiju, suburbiju i sudbine emigranata, gubitnika zavrtio u hrvatskom jeziku s iskustvom američkog pjesništva.

Charles Bukowski, *Imaš vatre*

Pokretačka jezgra pjesničkog projekta Charlesa Bukowskog ipak je samo pisanje, pisanje sa svim terapeutskim učincima, pisanje kao projekcija i put do užitka: pisanja i preživljavanja.

Boris Maruna u instruktivnoj bilješci o piscu određuje bitna odredišta pjesništva Bukowskog: »Gubitak i daleka nada, oslobođeni bilo kakve vjere u demokraciju, Boga, čovjeka ili bilo što drugo, određuju u dobroj mjeri i samu bit pjesništva Charlesa Bukowskog. Uz visoku konzervu piva, upravo je *long shot* konjskih utrka najpouzdaniji vodič kroz labirinte njegova pjesništva: svijet kao otjelovljenje bezizglednosti kojom se kreće vrsta ljudskih konja koji nikada ne stižu i nikada neće stići svome cilju, i to bez obzira na opravdanost sumnje u smisao bilo kakva cilja i njegovo postojanje.«

Dramaturgija pisanja, dramaturgija lirskog u poeziji Bukowskog jamačno ne potječu iz unaprijed domišljene književnoteorijske, filozofske ili neke druge ine prakse, ona nastaje u napetosti između činjenica, svakodnevnog uvida i potrebe spašavanja vlastite kože, s jedne strane, i spisateljske samosvijesti koja tu strast, energiju, domišljanje života hoće u jeziku & pjesmi ovjeriti. Pjesnik komentira vlastito tijelo i raspravlja o vlastitu tekstu. On to hoće izjednačiti sa svim pratećim posljedicama: i za tekst i za sebe.

Naslovi pjesama redovito su školnički jasni i precizni, doimaju se kao dnevnički naslovi, istodobno ispod te zaleđenosti vriju imena ljudi, gradova, država, sudaraju se Kinezi, Rusi, Meksikanci, Španjolci, Vijetnamci, Francuzi, restorani, žene, mrtvi prijatelji, otužne iznajmljene sobe, pisma i literarne romance, ševe na brzaka, alkohol, noći, glazba, kocka, konji i trke... Čitatelju je istup iz te uskovitlane mreže zapriječen ili otežavan iznenadnim uvidima, »dionicama zaključivanja« (Eco) jer, čini se, kao da ti tekstovi kuljajućeg podzemlja nastaju iz pjesničkoga trenutnog uvida i da ih govornik nekontrolirano proizvodi, »na prvu ruku«, kao predstavu za »na brzinu skupljeno društvance« i da su tu slučajno, bez jasno određene namjere ili razloga. Govornik nam u *Tragediji lišća*, zaposjedajući prostorno različita mjesta stjecanja iskustva, sugerira svoju sveprisutnost koja je vjerodostojna i u svojoj neočekivanosti moguća. To što je ona banalna, prolazna, rubna, autsajderska — to i jest život, jest ludilo koje se događa i jest ludilo u nepomičnosti: »ja ne udaram šakama po zidovima / ja samo sjedim / ali ono nasrće na mene / kao plima.« (Ludilo)

Zanimljivo je da su sve pjesme u *Tragediji lišća* u stalnom metonimijskom odnosu jedne spram druge i jedne spram svih. Ponavljajuća gradbena struktura pjesme i opsesivni motivi izranjaju na različitim mjestima i u različitim varijantama. Subjekt se konstituira neprekidno iz prostora svakodnevne događajnosti, činjeničnosti, pokretne prezentnosti, sugerira da govori iz trenutka prve osjećajnosti i iz neposrednoga uvida u stvari.

Umoran u sumraku

Pjesma započinje prostornom smještenošću tijela (ležim, pušim, opažam). Percepcijski se otvara sugestivnim prizorima svakodnevnice (mrtav komarac) naspram »orguljaške glazbe iz dubine stoljeća«, crnog radija. Žena koja je izmještena na drugo, jednako banalno mjesto, gleda video i stvarni je suparnik, protivnik i izvor nevolje, uvod u »vječna pitanja« o bezobzirnim godinama i zamornoj borbi. Zatječemo pomno pripremljenu, općepoznatu situaciju (što je paradoksalno drukčije od stvorenog privida slučajnosti i kaosa), dovedeni smo na pozornicu: i tu uvijek započinje pjesnički ples Bukowskog — uvučeni smo u »prostor između prostora«, u domaću sliku čovjeka ili psa »što se mirno odmara u / sjeni«, ali tu nas sustiže plimni val, tu je taj zaokret, tu »zavrne«, poentira, iznevjeri kraj. I čovjek i pas su na vječnom odmoru, u sjeni, ali na skok obojica spremni.

Sad, da ti podučavaš kreativno pisanje, pitao je, što bi im rekao?

Tragedija lišća — tematiziranje je vlastita pisanja, statusa u svijetu tekstova, tzv. pjesničkog života i njegovih protagonista. Bukowski se određuje prema onima koji mu idu na onu stvar ili onima čije je fotografije dobro gledati kad stvari odu ukrivo. Jasno je da se, iako u žaru borbe, pisci, glazbenici, slikari, filozofi ne spominju slučajno, njemu je stalo da nam doznači imena koja ne očekujemo u svijetu skitničkih četvrti, prostituiranih mladića, grubih djevojaka, zbunjene djece, uništenih obitelji...

Pokretna, vibrantna, uznemiravajuća pozornica & tekuća vrpca njegova pjesništva uvlači u sebe biografije likova koji su već zaposjeli neke prostore umjetničkih praksi (Borodin, Celin) ili su dio njegovih bitnih životnih iskustava (prijatelji, djevojke, majka, otac koji je gospodar sinovljeva života i kad je mrtav). Pjesme se razvijaju na dva kolosijeka: na djelu je literariziranje tudih biografija i fikcionaliziranje autobiografije. Riječ je o neprekidnom situiranju u svijetu teksta i prostoru života — koji se odvija na ironičan, groteskan, patetičan, dirljiv, samorazoran način. Trijade već u naslovu najavljuju karakter pjesme, raspon pjesnikova interesa: moral/vječnost/općenje ili: ljubav/slava/smrt. Zavodljivost poezije Charlesa Bukowskog neskrivena je opasnost za njezina skromnog tumača, on se pri svim zaprekama najradije vraća pjesmi kao početku, iako je istup iz teksta početak pisanja o poeziji (i prozi, naravno). Zato, ne slučajno, završavam s naslovom pjesme iz *Tragedije lišća*: »Sad, da ti podučavaš kreativno pisanje, pitao je, što bi im rekao?«

kritika

Među krajnostima

San je prostor svih onih interesa koje zbilja nije nahranila; on je utočište pred prijetnjama koje postavlja život, noćni darovatelj sreće, pouzdani čuvar vrijednosti i garancija (privida) trajnosti

Vedrana Martinović

Iva Rožanković, *Pod okriljem snova*, vlastita naklada, Zagreb, 1999.

Pjesme Ive Rožanković nalazile su svoj put do publike posredstvom različitih medija — tiskane su u časopisima, čitane u radijskim i televizijskim emisijama — međutim, tek njena prva zbirka pjesama, *Pod okriljem snova*, pruža precizan uvid u desetljeće bavljenja poezijom. Sedamdesetak lirskih pjesama, koliko ih zbirka obuhvaća, nudi pažljivu čitatelju pregled poetskog razvoja mlade autorice jer su poredane kronološki — slijedom nastanka. Iako produkcija oscilira iz godine u godinu — većina je pjesama iz 1994. godine, između '89. i '93. je vrijeme šutnje, a ostatak je devedesetih otprilike ravnomjerno zastupljen — tematske su preokupacije dosljedne. Svijet je polariziran između vječite prijetnje i vječite mogućnosti dobra. Zbog te dinamike čovjek je osuđen na napetost i ostaje gluh za pozive na počinak (u pjesmama *Zov na počinak* i *Poj zvonika*). Sigurnosti nema: sreća se uvijek prihvaća sa zebnjom, ali i u tamno intoniranim vizijama uvijek tinja bolja mogućnost. Prolaznost ima više lica: mladost se opjevava personificiranim, pupačićevskim morem (*Pjevala sam mladost svoju, / more je pjevalo sa mnom*). Sadašnjost je katkad ispunjena bolom gubitka ili nostalgijom (*Sjećanja*, *Vrijeme i ljubav*), a budućnost ugrožava vrijednosti koje su imanentne sadašnjosti (*Strah od odlaska*). Pjesme razmjerno rijetko tematiziraju ljubav općenito, ali je zajedništvo (stihovi posvećeni sjećanju na toplinu koju su pružali baka i djed, majčinoj postojanoj podršci, sestri, Darku, prijateljima i onima koji su znali pružiti podršku) dominantna tema, bilo da se radosno iskazuje njegovo postojanje, bilo da se ispovijeda čežnja za drugim. Neimenovani je netko (»ti«) prisutan i kada ga nema. Pjesme se »otvaraju« čitatelju čestim posvetama dragim osobama ili pak gradovima — Vukovaru sa svom težinom koju to ime nosi i sa upitanošću nad ljudskom sudbinom te Zagrebu u sinkronijskom pogledu na njegovu vječitu vrevu — pa ih možemo shvatiti svojevrsnim lirskim epistolarom.

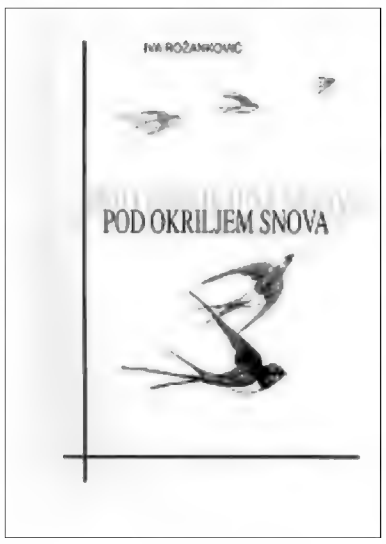

San kao utočište

Putovati u žuđene predjele može se mislima, *na krilima Pegaza*, ali se još dalje dopire s one strane budnosti. San je prostor svih onih interesa koje zbilja nije nahranila; on je utočište pred prijetnjama koje postavlja život, noćni darovatelj sreće, pouzdani čuvar vrijednosti i garancija (privida) trajnosti. Njegov sadržaj uvijek ima pozitivan predznak: opojan je, topao, prostor ljepote, sreće i fascinacije. Tamo gdje je potrebno, pruža zaborav i odmor. Zanimljivo varira, od pjesme do pjesme, shvaćanje njegova odnosa sa zbiljom. U pjesmi *Dolaziš mi u snovima* nema mosta koji bi ih povezivao; želja da se sadržaj sna prenese u budno stanje ostaje neispunjena. Ni pjesma *Pod okriljem snova*, po kojoj je naslovljena čitava zbirka, ne »vidi« mogućnost pretapanja tih dvaju svjetova, no ovdje to nije nesretna okolnost, upravo suprotno. Hermetičnost je obostrana — san se ne može prenijeti u zbilju, ali mu zbilja ne može niti naškoditi. On je kutijica iz koje je nemoguće išta oteti, zaštićen, neotuđivi posjed. I u pjesmi *Buđenja* odijeljenost sna i jave shvaćena je prednošću — san je sada mjesto odmora i zaborava. Komunikaciju između dvaju svjetova — »zbilje« spuštenih vjeđa i zbilje otvorenih očiju — uspostavlja pjesma *Trag snoviđenja* — ne zato što bi sni bili odrazom stvarnosti, nego zato jer je sunce tek odsjaj snoviđenja. *Sumnja* se bavi kalderonovskim pitanjem odnosa sna i zbilje. Je li privid istina? Ima li uvida u privid? Ili, Ivinim stihovima, *Možda sve to i ne postoji, / možda je samo san. / Ovo proljeće možda nema onakav sjaj / u kojem ga vidim*. Suprotnost između zadanog, realnog svijeta i slućenih predjela koji se, gotovo šopovski (*duh moj polijeće kroz prozor* piše Iva), otvaraju za nekim prozorom, prisutna je i kod drugih tema. Poetski svijet ove zbirke izrazito je antitetičan, razapet između nepomirljivih krajnosti tamnog i svijetlog, crnog i bijelog, tuge i sreće. Iako pjesme nude pristup u konkretnu, usuđujemo se reći, biografsku zbilju (nije moguće odvojiti vizure lirskog subjekta i pjesnikinje), polovi dobra i zla najčešće nisu konkretizirani. Povjereni su anonimnim nositeljima, a prepliću se rijetko. Dobro ostaje ideal, ono je izvan stvarnosti i iznad nje. Ne iznenađuje da takav tematski raspon prati odgovarajuća stilska raznolikost. Iskazi se kreću u rasponu od elegičnog (*Nekad mi se čini / vidim cijeli svijet, / pun suza i boli. / Vidim — otvara samo vrata crna, / vrata zla, a odbacuje vrata cvjetna, vrata svjetla*) do himničnog (*Marijo, dopusti mi da budem / štićenica ljubavi tvoje*) ili ditirampskog (naslov *Slava životu*).

Zajedništvo kao prioritet

Međutim izbor nevezanog stiha (stihovi se katkad opiru, a katkad podvrgavaju strofičnoj organizaciji) je dosljedan. Tamo gdje se rima ipak pojavljuje, ona je »slučajna«, nepravilna, »dogodila se«. Pjesme su ipak često izrazito ritmizirane; kratkim stihom, glasovnim figurama ili figurama konstrukcije (razmjerno su česte anafora i epifora, polisindeton), ponavljanjima i/ili variranjima, grupiranjem stihova u strofe, izdvajanjem kratkog stiha ili jedne riječi... Interpunkcija očito ne predstavlja okov koji bi stezao — pravilna je i ne privlači pozornost na samu sebe.

Unatoč ovakvom dosljednom traganju za slobodom — podjednako sadržajem i izrazom — ova poezija ostaje bliska tradiciji i udaljena od modernističkih poetskih iskustava. Susret mlade pjesnikinje i Dragutina Tadijanovića opjevan je kao iznimno intenzivan događaj. Ostajući posve izvan konkretnog povoda, valja primijetiti da je Ivin izbor upravo tadijanovićevska poetika — onaj dio novijeg hrvatskog pjesništva koji se odriče moderniz(a)ma za volju neposrednosti i, katkad, djetinje perspektive. To ne znači da eliptičnost ostaje potpuno izvan njenog poetskog rekvizitarija, ali su povodi i dileme lirskog subjekta maksimalno otkriveni čitatelju. Izraz je dorečen, neposredan i jasan, a tropi su više ukras nego zagonetka. Ako je zajedništvo sadržajni prioritet ove zbirke i ako se kao *čežnja iz dubine mraka* postavljaju pitanja *hoće li ljudi shvatiti moje stihove* i *Hoće li itko shvatiti... moju bol?*, čini se da je transparentan izraz očekivani izbor na tragu cesarićevske vjere da je umjetnik živ ako su mu stihovi zaživjeli u čitatelju. Žudnja za komunikacijom brani tajanstvenost i nedorečenost. Uostalom, već sami naslovi ukazuju na njihovu komunikativnost: jasno najavljuju temu koja slijedi i klone se skrivanja u aluzivnosti i simbolici.

Vjera u sretan ishod

U najboljim od svojih stihova, kakvima zasigurno pripada pjesma *Sve se budilo sa mnom*, pjesnikinja postiže višeznačnost i začudnost sasvim »običnim« riječima i sredstvima. Podatak da je autorica rođena sredinom travnja može nas navesti na doslovno razumijevanje: zajedno s njenom inicijacijom u život budila se priroda. Međutim finu semantičku mrežu tvori suzvučje s drugim značenjem, sa sadržajem koji više nije deskriptivan, već refleksivan: jaglaci, visibabe i zvončići rođeni su onda kada ih je (lirski) subjekt otkrio. Svijet se za nas rađa onda kada se mi rađamo, a svijest o njemu sazrijeva s našim sazrijevanjem. U poenti na kraju pjesme spretno se sučeljavaju oba ta značenja: cvjetovi su uvenuli. Kraj njihova cvata je doslovan, no to ne ugrožava interpretaciju, upravo suprotno, otvara joj put: dok ne osvijestimo da cvjetovi venu, oni ne venu i utoliko je prvi cvat različit od svih ostalih. Vrlo suptilna igra, čak i ako se sasvim odreknemo učitavanja raznolike simbolike koju cvijet počesto nosi.

Unatoč kronološkom načelu po kojem je zbirka komponirana, teško je vjerovati da je zaključna pjesma na tom mjestu samo zbog vjernosti dijakroniji. Pretpostavimo li da to nije tako i da je to (i) značenjski zaključak zbirke antitetičnog poetskog svijeta — koji je u uvodnoj pjesmi najavljen trenutkom rezignacije i željom za bijegom — konstatirat ćemo da prepreke ostaju, ali da ih nadilazi vjera u sretan ishod. I u najtamnijim stihovima bilo je uvijek očigledno da je moguće doprijeti do svjetionika (*tako malo treba, / tako je lak i kratak put do vrata, / koja treba otvoriti / da bi zasjalo svjetlo / i prelilo se svijetom.*). Nakon prve zbirke slijedi odluka je li poezija izlet ili sudbina te hoće li želje: *Bilo bi lijepo živjeti istinu, / i u njoj naći nadahnuće. / U nadahnuću pak naći ružu / još u pupoljku, / i biti očaran njime* iz forme kondicionala prijeći u prezent. Z

EDUCA
Nakladno društvo, d.o.o.
Božidara Magovca 9, 10010 Zagreb

Fernando Savater: *Etika za Amadora*, 1998, 174 str., ISBN 953-6101-28-9, meki uvez u boji, format 13 x 21 cm, sa španjolskog preveo Karlo Budor

O knjizi

Etika za Amadora prijevod je sa španjolskog jezika knjige koja je u samo 6 godina objavljena u 29 izdanja i tiskana u nekoliko stotina tisuća primjeraka. Riječ je o djelu u kojemu autor knjige Fernando Savater nastoji objasniti svom sinu Amadoru neka temeljna etička pitanja s kojima se Amador suočuje u svojoj adolescentskoj dobi. Knjiga *Etika za Amadora* prvo je djelo s odgojnom tematikom prevedeno sa španjolskog na hrvatski jezik.

O autoru

Dr. Fernando Savater profesor je etike na Sveučilištu Complutense u Madridu. Jedan je od vodećih suvremenih španjolskih filozofa i intelektualaca. Autor je niza knjiga iz područja etike.

Namjena knjige

Knjiga *Etika za Amadora* ponajprije je namijenjena mladima adolescentske dobi, učenicima završnih razreda osnovne škole i učenicima srednje škole. Ona je osobito zanimljivo štivo za sve one učitelje i profesore koji se zanimaju za odgojnu stranu nastave i života u školi. Knjiga će zanimati i roditelje koji su u svakodnevnoj dvojbi kako u svojoj djeci objasniti složena pitanja ljudskog života s etičkog motrišta.

Narudžbenica

Ovime neopozivo naručujem _____ primjerak(a) knjige *Etika za Amadora* po cijeni od 95,00 kn po primjerku.

Ime i prezime, odnosno naziv ustanove _____

Adresa _____

Mjesto i datum _____

Matični broj poreznog obveznika ili JMBG kupca _____

Potpis _____

Način plaćanja: virmanom — pouzećem
Narudžbe slati na adresu: ZAREZ, Hebrangova 21, 10000 Zagreb
tel: 48.55.449, 48.55.451, fax: 48.56.459

kritika

Teološke obratnice

Teologija dvadesetog stoljeća rekapitulira, sređuje i tumači kretanje ovostoljetne teološke misli s nastojanjem na kontekstualizaciji

Višeslav Kirinić

Rosino Gibellini, *Teologija dvadesetog stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999, preveli Darko Grden i Josip Krpeljević

Dvadeseto stoljeće, gledano iz perspektive prosvjetiteljstva, trebalo je biti stoljeće nade, napretka i čovječnosti, stoljeće znanosti koja je za mnoge predstavljala jamstvo za ostvarenje humanističkih ideala. U velikoj mjeri ta su se predviđanja i ostvarila, ali se čovjek u istom tom stoljeću suočio s neizrecivim užasima i nehumanošću koja je poprilično zasjenila blagodati znanstvenog procvata. Mogli bismo stoga ustvrditi kako se čovjek umjesto očekivanog duhovnog razmaha našao licem u lice s *krizom duha* koja je svoj snažan izraz našla i na području teologije. Teologija je — kao znanost o riječi Božjoj ili o logici božanskog — iskazala posve razumljivu potrebu jednog prevrednovanja vrijednosti i ponovnog propitivanja odnosa čovjeka i Boga.

Otklon od liberalne teologije

Ističući temeljne misaone silnice djela, Rosino Gibellini ukazuje na Jürgena Habermasa koji je u zbirci članaka naslovljenoj *Postmetafizička misao* odredio četiri temeljna gibanja u razvoju filozofije dvadesetog stoljeća. Na tom tragu Gibellini izlučuje četiri pravca u ovostoljetnoj teologiji koji su kao cjelovite uokvirili teološka nastojanja. Prvo razdoblje javlja se kao otklon od liberalne teologije koja je svoje korijene vukla iz Hegelove filozofije religije i Schleiermacherove teologije. Najistaknutiji teolozi liberalističkog habitusa bili su Adolf von Harnack i Ernst Troeltsch, a temeljne odlike njihovih nastojanja mogu se svesti na sljedeće: stroga i dosljedna primjena povijesno-kritičke metode te poredbeni pristup u traženju biti kršćanstva, zatim relativiziranje crkvene dogmatike (osobito kristologije) i tumačenje kršćanstva u pretežno etičkom smislu.

Između 1919. i 1922. godine, dakle nakon Prvoga svjetskog rata, liberalizam je razumljivo doživio velika iskušenja, pa su se javili novi misaoni koncepti. Liberalnu teologiju naslijedio je tako novi pravac nazvan *dijalektička teologija*. Kao paradigmatski tekst toga novog pravca autor ističe *Poslanicu Rimljanima* Karla Bartha koja u sebi krije temeljne odrednice nastalog misaonog zaokreta. Prije svega, po Barthovu mišljenju kraljevstvo Božje nije više snaga koja pokreće svijet, nego se Bog svijetu i čovjeku javlja kao *deus absconditus* ili onaj posve Drugi. Pojam *Drugosti* što ga Barth preuzima od Rudolfa Otta u potpunosti zaoštrava tezu o fundamentalnoj kvalitativnoj razlici između čovjeka i Boga. U tom smislu Barth ističe kako ne postoji put od čovjeka prema Bogu — time se isključuje Schleiermacherov put religioznog iskustva, Troeltschov put povijesti, ali i metafizički pristup — nego je jedini prohodan put onaj od Boga prema čovjeku, a zove se Isus Krist. Barth nadalje ističe kako između čovjeka i Boga prolazi crta smrti koja je za čovjeka posve nepremostiva. Mogli bismo reći da je riječ o svojevrsnoj apsolutizaciji Boga, njegovu odrješenju, odvajanju od čovjeka i svijeta, pri čemu je samo Bog taj koji može učiniti i čini iskorak prema čovjeku svojim utjelovljenjem/objavom, dok je čovjek vjernik tek prazan prostor za Božju vjernost.

Barthu se ubrzo pridružuju Gogarten, Brunner, Bultmann i Merz, a temeljne značajke dijalektičke teologije svode se na sljedeće: prije svega treba istaknuti da *objava*, kao središnji pojam ulaska u srž kršćanstva, ima dijalektičko ustrojstvo jer su njene ključne sastavnice, kao na primjer čovjek i Bog ili vječnost i vrijeme, međusobno isključive. Iz toga slijedi i drugo obilježje prema kojem bi teološka izlaganja morala poštivati dijalektičku metodu i jasno istaknuti postojeće dvostrane odnose. Iako je Barth u kasnijim radovima ublažio i izmijenio početne teze, ipak se čini da je isticanje Božje onostranosti u korijenu dijalektičkog pristupa.

Antropološki obrat

Drugo gibanje Gibellini opisuje kao antropološki zaokret u teologiji koji obuhvaća Bultmannovu egzistencijalnu teologiju, Fuchsovu i Ebelingovu hermeneutičku teologiju, Tillchovu teologiju kulture te transcendentalnu teologiju Karla Rahnera. S Bultmannom započinje propitivanje teološke tematike s naglaskom na povijesnom subjektu, egzistencijalnim značajkama tog subjekta ili, ukratko rečeno, s naglaskom na *slušatelju riječi*. Bultmann, kojeg inače smatraju jednim od najvećih proučavatelja Novog zavjeta u dvadesetom stoljeću, smatrao je da je novozavjetni govor mitološki te da po toj svojoj odlici ne odgovara suvremenom čovjeku čiji se život sve snažnije povodi za znanošću koja tok svijeta objašnjava prema deterministočkom, kauzalnom modelu uzroka i posljedica. Stoga, ističe Bultmann, da bi objava Novog zavjeta sačuvala neku svoju vrijednost, jedini je način da se demitologizira. Demitologizacija ima pritom dvostruku zadaću: negativnu, koja se očituje u kritici mitske slike svijeta prikazane u Bibliji, te pozitivnu zadaću pojašnjavanja izvorne nakane mita, a time i nakane Svetog pisma. Isprepletanje tih dviju zadaća — kritike i pojašnjavanja — tvori ključnu hermeneutičku zadaću ili zadaću tumačenja.

Treba također istaknuti povezanost Bultmanna i Heideggera koji su od 1923. do 1929. godine boravili na Sveučilištu u Marburgu jer je Bultmann egzistencijalnu analitiku Heideggera smatrao primjerenim sredstvom za određivanje strukture postojanja. U tom smislu on ističe čovjekovu dijalektičku razapetost između indikativa i imperativa. Čovjeku je, piše Bultmann, *dana* (indikativ) mogućnost istinskog života koji *mora biti* (imperativ) ostvaren korak po korak. Istinsko postojanje omogućuju samo Bog i njegova riječ. U jednom od svojih komentara Gadamer je lakonski sažeo Bultmannovu misao riječima: *Još radikalniji od Luthera, Bultmann je priznavao u osnovi samo jedan sakrament, sakrament riječi.*

Mjesto teologije u društvu

Šezdesetih godina dešava se svojevrsno produbljenje antropološkog zaokreta kroz teologiju nade, političku teologiju i pojavu inicijalnih oblika teologije oslobođenja, pa se javlja i treći pravac u okviru kojeg se u povijesnom i društvenom kontekstu razmatra politička dimenzija postojanja teologije. Izraz *politička teologija* prvi put upotrebljava Johann Baptist Metz u kontekstu dijaloga između kršćana i marksista, pri čemu je namjera bila ukazati na pokušaj redefiniranja odnosa Crkve i svijeta. Politička teologija imala je negativnu zadaću izmjene shvaćanja religije kao isključivo privatne stvari pojedinca, te je morala djelovati u smjeru deprivatizacije (izraz koji podsjeća na Bultmannov koncept demitologizacije), dok joj je pozitivna zadaća bila domišljanje javnih i društvenih posljedica kršćanske poruke. Riječ je dakle o ponovnom ispitivanju odnosa religijske teorije i prakse, budući da središnji pojmovi biblijske tradicije — sloboda, pravednost i mir — nisu tek puka bogoslovna promišljanja, nego imaju i svoju snažnu svjetovnu dimenziju. Valja također istaknuti da taj novi pravac nije bio ograničen samo na europski misaoni prostor, već je svoj izraz našao i u teologiji inkulturacije u Africi i Aziji koja je razmatrala problematiku odnosa Evanđelja i nezapadnjačkih kultura, te u feminističkoj teologiji koja je okupila i uvrstila žene u korpus teoloških promišljanja.

Na tim temeljima teologija dvadesetog stoljeća ulazi u svoju posljednju fazu u kojoj prema riječima Johanna Baptista Metza postaje izraz svjetske Crkve koja je ukorijenjena u mnogim kulturama i u tom smislu policentrična.

Podvučemo li zamišljenu liniju pod djelo Rosina Gibellinija, nameću se dva zaključka. *Teologija dvadesetog stoljeća* prije svega rekapitulira, sređuje i tumači kretanje ovostoljetne teološke misli s istaknutim nastojanjem na kontekstualizaciji, odnosno na ugrađivanju teologije u korpus brojnih duhovnoznanstvenih razmatranja ključnih za razumijevanje dvadesetog stoljeća. S druge strane, ta je knjiga pokušaj čišćenja pojmova i izravno ukazuje na činjenicu da je samorazumljivost nekih ključnih pojmova na području religijskog života vrlo upitna ako ne i posve neprihvatljiva. Stoljeće je počelo s proglasom Bog je mrtav, a masovni pokolji koji su izvršili izravan udar na čovjeka ili bolje rečeno na ono što je ljudsko u toj *životinji u stanju erekcije* pokazali su nam da je sve dozvoljeno. U tom je smislu teologija prošla goleme kušnje, a — budući dušobrižnikom — upravo je ona ponijela najveći teret u nastojanju da pronađe tragove humanog u zvjerinjaku proteklog stoljeća. Z

kritika

Prskalica umjesto vatrometa

Povremene jezične i misaone iskre nisu dostatne da ovo šarmantno, ali bezazleno djelce trgnu iz njegova uspavljujućeg ritma

Andreja Gregorina

Wolfgang Eschker, *Smrt u Trstu*, s njemačkoga preveo Zlatko Crnković, Durieux, Zagreb, 1999.

Kao čitatelja radovala vas je spoznaja da knjige vode knjigama. Čim ste o njima počeli pisati kritike uvidjeli ste da to nije uvijek razlog za veselje. Jer dok vas je knjiga Borivoja Radakovića odvela knjigama Jamesa Joycea, Georgea Orwella, Charlesa Bukowskoga, knjiga Mire Gavrana odvela vas je knjigama Mire Gavrana. I sada se zdvojno pitate: kuda će vas odvesti knjiga Wolfganga Eschkera *Smrt u Trstu*? I prije nego se snađete autor vas usmjerava u smjeru suprotnom od smjera vožnje — trojica njemačkih znanstvenika i umjetnika 18. i 19. stoljeća u pet se kratkih priča naizmjence nižu pred vašim očima. Dok u nesinkopiranom ritmu klizite kroz vrijeme jedino što vam preostaje je listanje leksikona i traženje biografskih i povijesnih podataka. Polako shvaćate da ste suočeni sa stotinjak stranica teksta koji vas može dirnuti predanošću, ali vas neće zabljesnuti misaonošću. A budući da ste putnik koji putuje, a ne turist koji ide na ljetovanje, žao vam je vremena koje se pretvara u iščekivanje kraja. Wolfgang Eschker njemački je slavist i etnolog koji je osim u Njemačkoj i Austriji studirao i u Srbiji i Bosni i Hercegovini, radio u Goethe institutu u Göttingenu, Nancyju i Beogradu, a od 1995. godine obavlja funkciju ravnatelja iste institucije u Zagrebu, pisac kod koga je *istraživačka žeđ za znanjem... uvijek jača i od najsmionije mašte*. Popis Eschkerovih knjiga nehotice vam u sjećanje priziva sljedeći autorov aforizam: *Njegova sabrana djela svjedočila su o velikoj sakupljačkoj strasti.* Jer osim jedne prozne knjige, odnosno zbirki aforizama (uz *Miraz s otrovom,* koje je nadopunjeno izdanje kod nas prevedenog *Otrova i protuotrova,* tu je i zbirka beogradskih aforizama *Kameleoni su trenutačno crveni*) na popisu se nalaze *Makedonske bajke, Srpske bajke* (hrvatske bajke preveo je s V. Milakom) i zbirka pučkih komedija sa slavenskog Balkana. Činjenicu da je autor doktorirao na temu bosansko-hercegovačkih sevdalinki imate na umu dok se u knjizi *Smrt u Trstu* suočavate s manjkom libidinalne energije — duh lirske poezije i bajke ovdje je da razblažujuće djeluju na zalutale pikantne detalje.

Aforizmi i sakupljačke strasti

Aforističke sposobnosti autora ipak vam ulijevaju najviše povjerenja. Jedan aforizam Wolfganga Eschkera kao uvod u analizu teksta: *Ništa nije imao da kaže. Zbog toga je pisao.* Kao ugledni znanstvenik autor knjige *Smrt u Trstu* sigurno ima dosta toga reći, a ipak piše. I to o životima znanstvenika i aforističara Georga Christopha Lichtenberga, povjesničara umjetnosti Johanna Joachima Winckelmanna i pjesnika i novelista Teodora Storma. Dok iz svake priče proviruje niz podataka upečatljivo demonstrirajući kolekcionarsku požrtvovnost pisca, vama je pružena prilika da, umjesto u hvatanju vrludavih motiva, sudjelujete u mnogo uzbudljivijim pothvatima. Na primjer, u propitivanju solidnosti izjava — zar zaista Winckelmannova *tzv. »najdraža pjesma« nije ona koju je napisao Paul Gerhard, »Pjevam ti dušom i tijelom, Gospode, od svega srca!«, nego »Svjetlo i sjaj jarkog sunca«, pjesma Christiana Scrivera (2. 1. 1629-5. 4. 1693), pastora Sv. Jakova u Stendhalu?*

Autor je u vama uspio učvrstiti uvjerenje kako žestina njegove sakupljačke strasti nije za podcjenjivanje. Jednako je učvrstio i sumnju u njenu literarnu potentnost. Zamisao da se javna djelatnost likova učini samo okvirom za tamne strane njihovih privatnih života odluka je koja vam vraća vjeru u mogućnost začeća književnog djela. Zadovoljno pratite kako se hladnoća prikupljenih podataka otopljava slutnjama i maštom. Temperatura osjetno raste, situacija postaje prisnija. Temperatura i dalje raste, situacija postaje patetična. Zbog solidarnosti s piščevim namjerama pokušavate uživati u sve češćim toplotnim udarima. U priči *Smrt u Trstu* tako se, iako nemate pojma da je znameniti povjesničar antičke umjetnosti J. J. Winckelmann sin obućara, pretvarate u njegova razdraganog suputnika — odlazite u posjet *jadnom šuci* i u njegovoj *bijednoj kolibici* melankolično zagledate *postolarski stolić,* brišete *balavi nosić* djevojčici i iz *kućice* konačno *otperjate pjevajući.*

Povijesne analogije — nerazriješeno umorstvo J. J. Winckelmanna u Trstu 1768. godine povezano je s postupcima tajne policije DDR-a u Čehoslovačkoj 1968. godine, a odnos Teodora Storma prema Bismarckovoj ujedinjenoj Njemačkoj sa zbivanjima vezanim uz pad Berlinskog zida — predstavljaju vašeg pisca kao dobrog poznavatelja društvenih prilika i humanu osobu. Tu spoznaju pokušavate imati na umu kada tijekom putovanja naletite na ovako osvježavajuće rečenice: *Sve se vraća u valovima. Sad je upravo onako kao što je već bilo i kao što će opet jednom biti.*

O životopisima živopisno

I dok vremenskoj kombinatorici priznajete dobronamjernost, u jezičnim domišljajima tražite utjehu. Sa zadovoljstvom zapažate kako su pozitivne vibracije, što ih aforizmi još od 18. stoljeća šire njemačkim jezikom preko Lichenberga, Heinea, Nietzschea, Karla Krausa i drugih autora, razigrale i *minijature* vašeg pisca. Željno zobljete kalambure, paradokse, aluzije. Međutim, putovanje odmiče, a vas i dalje, umjesto očekivanog vatrometa, tek tu i tamo dočeka poneka praskalica. Rezignirano zaključujete kako bockava igra riječima nije uspjela zapjenušati površinu teksta — ništa od priželjkivane borbe s morem uzburkanih zvukovnih i misaonih sklopova, ništa od valova uznemirenosti koji u ustima ostavljaju gorak okus soli.

Na kraju spremno pristajete pohvaliti autorovu namjeru da o životopisima progovori živopisno. Manje spremno pristajete potvrditi da je željena *životo-pisnost* zaživjela. Prisjećate se kako ste, nakon obećavajuće šarolikosti prve priče rasterećene povijesnih analogija, bili prepušteni sve bljeđim i bljeđim tonovima, kako se niste imali za što uhvatiti dok ste iz lirizma klizili u sentimentalizam, a autor vam pokušavao *dokazati napadnu sličnost političkih zbivanja u Stormovo doba s ovdašnjom aktualnom situacijom.* Knjiga je pred vašim očima atrofirala i, poput Winckelmannova tajanstvenog predmeta, postala *laka, bezobličnа.* No zato vam je postala jasnija autorova tvrdnja da je *inflacija zahvatila i književnost* jer *da bi iskazali jednu jedinu misao, mnogi autori pišu čitave romane.* Za neke je aforizam zaista prava mjera.

I u ime te mjere po posljednji se put prisjećate sljedećeg aforizma Wolfganga Eschkera: *I za bljeskom duha ponekad slijedi grom.* A ponekad, očigledno, i ne. Povremene jezične i misaone iskre nisu dostatne da ovo šarmantno, ali bezazleno djelce trgnu iz njegova uspavljujućeg ritma. Zato ako niste pisac koji puno piše pa mu prijeti *Smrt u Naraciji,* nego čitatelj koji može birati mjesto svoje literarne *smrti,* radije izaberite *Veneciju* — tamo se barem ne umire od dosade. Z

razgovor

Monoview: Peter Sellars, kazališni redatelj

Kultura je kontekst u kojemu živimo

Donosimo ulomke razgovora s Peterom Sellarsom, objavljenog u časopisu *Lettre International* iz 1999.

Rob Riemen

Svijet Petera Sellarsa je svijet kazališta. Za njega to je mjesto gdje se publika jače nego bilo gdje drugdje može konfrontirati s esencijalnim pitanjima čovjeka i društva. Kazalište je također jedno mjesto sjećanja, mjesto gdje se neprolazna aktualnost velikih djela može uvijek iznova doživjeti. Na kraju kazalište je i mjesto gdje je moguće pokazati geste i slike, koje su inače riječima neuhvatljive.

Debata o kulturi

Fakultet na kojem predajem zove se Svjetska umjetnost i kultura. Naše je osnovno stajalište da sve umjetnosti i kulture moraju biti shvaćene u globalnom kontekstu i da se ne može diskutirati o umjetnosti prije nego što se održi jedna debata o kulturi. Kultura je kontekst u kome živimo: kako se ljudi oblače, što jedu, kako doživljavaju svoje tijelo, svoje religiozne ideje. Umjetnost je destilat kulture, jedna kristalizirana forma koja omogućuje da se ljudima učine bližim oni teško uhvatljivi elementi jedne takve kulture.

Ljudi jednostavno ne žele shvatiti da je kultura upravo ono što se ne može niti prodati niti kupiti. Ona je mnogo više od toga. Ali da se uporno pokušava kulturu sabiti u zakone ekonomskog sistema, možemo dan i noć vidjeti na televiziji stalno bombardiranje hollywoodskim produkcijama katastrofalnih — riječ zaista nije pretjerana — izražajnih formi.

Prošlog semestra održao sam dva seminara: jedan o nevidljivom svijetu za jednu malu grupu studenata. Studentima se priča sve moguće o bojama, linijama, oblicima, ali rijetko o sadržaju jednog umjetničkog djela: smrti, rodenju, usamljenosti — i kako ljudi s tim izlaze na kraj. Drugi seminar bio je za grupu od skoro šesto studenata s različitih fakulteta na temu zatvor. Svi tekstovi, koji su se čitali i o kojima se razgovaralo, nastali su u zatvoru. Pored ostalih na listi bili su *Utjeha filozofije* od Boetija i *Grobnica za Borisa Davidoviča* Danila Kiša.

Operni i kazališni redatelj Peter Sellars profesor je Fakulteta za svjetsku umjetnost i kulturu na UCLA-i, zatim umjetnički savjetnik tamošnje Filharmonije i umjetnički ravnatelj *Los Angelos Festivala*, velikog internacionalnog, interkulturalnog i interdisciplinarnog festivala u jednom gradu u kome se govori stotinu jezika.

Budžet Ministarstva pravosuđa

Ovu temu doveo sam i u vezu s proračunom Ministarstva za pravosude Sjedinjenih Država i s onim što on govori o našem društvu. U sljedećih deset godina za 30.000 milijuna dolara gradit će se novi zatvori. Tako je pravosuđe jedini sektor koji će dobiti više novca, dok se za izgradnju stanova, za obrazovanje i zdravstvo sredstva smanjuju. Istovremeno je u Kaliforniji *Amandman 184* uzdignut na razinu zakona. To znači da netko tko je po treći put uhapšen, nikada više ne može biti pušten na slobodu. Prije četiri tjedna jedan 24-godišnjak, koji je ukrao komad pizze, za preostali dio svog života nestao je iza rešetaka, a građani plaćaju 30.000 dolara godišnje da bi ga se moglo držati tamo. Za to vrijeme tamo ne postoje nikakvi programi obrazovanja niti novac za sportske prostore i terene, tako da se on ni tjelesno ni duhovno ne može dalje razvijati.

Dva nova zatvora u Kaliforniji i Koloradu su jedinstvena. U njima zatvorenici nemaju priliku nikada vidjeti ni jednog čovjeka, budući da je sve automatizirano. Osim toga, zatvor je jedna sasvim zatvorena gradevina. Ti ljudi zaista deset godina ne vide sunce. Zatočenici u Kaliforniji tužili su državu zbog toga. Prije četiri mjeseca sudac je donio odluku da postojeći zakon ne daje osnovu da se takva institucija označi kao okrutna i neljudska, osim možda za duševno oboljele. Ukratko naše društvo postalo je u međuvremenu tako nasilno i okrutno da su izolacija, zatočeništvo, bespomoćnost — kao i poricanje istih — istovremeno centralne metafore za cjelokupni društveni razvitak, koji je za mnoge njihove građane postao svakodnevna realnost.

Politički angažman

Ne mogu shvatiti da se ljudi ne žele baviti politikom. Kako netko može ne biti svjestan svijeta oko sebe? Svatko ipak vidi što se u njemu dogada, pa se mora jednom upitati: Imam li ja to slučajno danas loš dan ili su to veći, socijalni problemi koji stvaraju takvo stanje. Ne preostaje ništa drugo, nego na kraju razmisliti o tim socijalnim problemima i o tome kako se suočiti s njima. Počinje se diskutirati. To je smisao demokracije.

Politički angažman je po meni suštinski sastavni dio povijesti umjetnosti. Ja sam odrastao uz Eshila, Dostojevskog i Brechta. Autore koji neprestano izražavaju svoju potresenost time što su svi ljudi kadri učiniti jedan drugom. Zato volim Mozarta, Monteverdija, Shakespearea, Čehova. Ne poznajem nešto što nije političko, što ne bi vodilo u tom smjeru. Politika se ne smije promatrati kao izolirani fenomen, i sasvim je izvjesno da se nije nužno upuštati u svijet politike. Svakodnevna politička praksa svakim je danom sve više zatrovana.

Politika postaje interesantna tek kad se dovede u vezu s velikim pitanjima bivstvovanja, o čemu se zapravo u politici uvijek i radi. Grci su izmislili teatar, da bi u svojim tragedijama mogli progovoriti o opće važećim pitanjima i temama. Sve ono čega se mi najčešće plašimo, oni su pretočili u jezik. Mi ne možemo razumjeti o čemu se u politici radi dok se, na primjer, ne suočimo s pitanjem zašto kći u *Elektri* misli da njena majka mora umrijeti. Ovo suočavanje radikalizira naše političko shvaćanje i čini da politika prestaje biti samo jedan zgodan način da se utuče vrijeme. U svom cjelokupnom radu, u svim svojim kazališnim i opernim produkcijama nastojim pokazati kako političke aktivnosti i odluke odreduju život ljudi te kako političke aktivnosti moraju uvijek biti mjerene većim, važnijim vrijednosnim sistemima.

Kulturne manjine

Već neko vrijeme interesiraju me kulturne manjine i načini kako su ti narodi razvili rituale kako bi izlazili na kraj s najbolnijim iskustvima života. U dobi kad djeca postaju u pravom smislu destruktivna, dakle u pubertetu, mi ih uhićujemo, spremamo iza rešetaka ili ih šaljemo u radne logore i na taj način militariziramo tu situaciju. Na jedan agresivan način ova se djeca kažnjavaju i izopćuju. U različitim tradicionalnim afričkim plemenima normalno je da se djeca u toj dobi ponašaju tako. Tamo postoje prastari rituali protiv destruktivnog ponašanja kojima se takva ponašanja integriraju u socijalnu mrežu. Što ne znači da tamo ne postoje napetosti i konflikti. Ja uopće ne mislim na utopiju, gdje su svi mili i dragi, gdje je sve dobro i gdje se na miru može čovjek opustiti. Po meni, to je jedna nebulozna ideja. Ja ne vjerujem u to. Konflikti i zlo moraju postojati da bismo nešto učili iz toga, a ne da bismo im se sklanjali s puta i izbjegavali ih. Zlo nije neka sramna zabluda koja mora biti iskorijenjena. Ono je tu da bi cijelo društvo bilo prisiljeno sazrijevati. Svatko se mora suočiti s tim, onoliko direktno i temeljito koliko je to uopće moguće. Onda će se i život početi mijenjati. Predodžba da zlo moramo izolirati, uništiti i istrijebiti, kao bismo nakon toga mogli biti prosvijetljeni, po meni je strahovito puritanska.

Život i nakon smrti

Ne vjerujem da živjeti na ovoj Zemlji donosi bilo kakvu prednost. Ne vjerujem da je za nekoga bolje živjeti duže. Ako bih sutra morao umrijeti, ne bih učinio niti jedan jedini pokušaj da produžim svoj život. Čovjek je za samo jedan odredeni vremenski raspon na Zemlji kako bi učinio ono što mora učiniti. Istovremeno uvjeren sam u dalji život i nakon smrti.

Primarne oznake ovog života su iluzije i patnje. To moramo shvatiti i moramo se pomiriti s tim da nikada ne možemo završiti vlastiti život. Naše životno djelo završit će netko drugi kasnije. Kao što će i njegov život prihvatiti netko treći. Zapravo, mi i nemamo vlastiti život. Mi smo tu na Zemlji kako bismo nešto pridonijeli životu drugih, to je jedina osnova naše egzistencije.

Mozart je umro mlad i u očajanju, uvjeren da je njegov život bio jedan promašaj. A ono što je stvorio bilo je svakako više nego dovoljno. Ja sam beskrajno zahvalan da nakon sedam generacija mogu s velikim uspjehom izvoditi njegove opere i to tako kako se to u njegovo vrijeme nije moglo ni zamisliti. Ali on je posijao sjeme. A o tome se i radi: sijati. Kasnije će ono rasti. Oni koji više nisu tu živjeli su ne samo za sebe, nego i za nas.

Nakon smrti život nekog poznatog čovjeka postaje nam još važniji. Dobivamo jedan oštriji pogled na njega i na to što trebamo činiti kako bismo svoj život usmjerili na odredeni način. Duboko smo dirnuti kada je nešto tu što nas inspirira, i to upravo stoga što tog čovjeka ne možemo više vidjeti u svakom trenutku. Usprkos tome, mi ga osjećamo i ta njegova prisutnost je svjetlo i izvor nepresušne inspiracije. Tu nam je nešto dano.

Budizam, ali i Platon i Montaigne uče nas da se život može živjeti samo ako smo svake minute svjesni smrti. Ta vrsta svijesti oboružava nas za život. U našoj kulturi to sve nije normalno, o tome se ne govori. Stoga ja rado putujem u Tibet, ili posjećujem Aboridžine ili Maore, jer u jednom većem dijelu svijeta još postoje rituali koji pomažu živjeti s mrtvima. Prije nego što se kršćanstvo tako masovno proširilo kao što je to sada, bilo je i ono još sposobno za to. U njegovoj jezgri radi se o uzeti i jesti: znati da je tijelo Krista u tebi; ti jedeš njega. To je najviša razina fizičke identifikacije s nekim tko više nije tu, a u isto vrijeme ipak jest, jer on dobiva tvoje tijelo. Možeš li zamisliti koju su snagu imali ti rituali dok su još bili novi? Koju su snagu imali prije nego što je kršćanstvo poprimilo taj gigantsko prazni, institucionalizirani izraz? U židovskoj tradiciji postoji Pasha, praznik sjećanja na izlazak iz Egipta u obećanu zemlju. To je ista vrsta rituala, u kojoj fizički doživljavaš putovanje svojih predaka, ritual u kome i ti napuštaš ovaj zemljani lonac i putuješ u zemlju u koju te vodi Bog.

Pokojnici su u nama, oni utječu na naše odluke. Oni su ti koji nam daju snagu živjeti dalje. A mi smo, ponavljam, stvorili jedno društvo u kome smo sve učinili da izbjegnemo suočavanje sa smrću. Jedno materijalističko društvo u kome ljudi vjeruju da je svijet samo ono što se može vidjeti i uhvatiti. To već i stoga nije točno jer su i ovaj stol i ova čaša zapravo samo energetska polja, puna elektrona. Ali dobro: svatko od nas morat će na kraju priznati da najvažnija iskustva našeg života nisu bila u vezi s predmetima oko nas.

Zlo ljudske prirode

U Los Angelesu imamo sada muzej posvećen holokaustu, nazvan *Muzej tolerancije*. Reklamiraju ga plakatima na kojima piše: *Zlo se događa kada dobri ljudi šute*. Ljude u Muzeju pitao sam ironično: »Oprostite molim vas, možete li mi možda reći tko su ti dobri ljudi? Bilo bi zaista lijepo znati tko smo mi, možemo li možda dobre ljude prepoznati po tome što ne hodaju uokolo s kukastim križem na rukavu?«

Hoću reći, ljudska priroda je sposobna za nesagledivo dobro i za nesagledivo zlo. Svatko od nas kod svakog čina mora se iznova odlučiti za jedno ili drugo. Ali zašto se odlučujemo za jedno, a ne za drugo? Ne može se naime nekoga obvezati da stvara lijepo ili da bude dobar. Nemoguće je nametnuti nekome da vodi ispravniji život ili da bude velikodušan. Na takve oblike ljubavi nikoga se ne može prisiliti. Zašto je onda netko pun ljubavi i velikodušan? Zato što mu je netko drugi već poklonio ljubav i bio velikodušan prema njemu. Takvi čini omogućuju nam da volimo i da budemo čestiti.

Isto to važi i za ljepotu. Lijepo može dirnuti samo onog koji u sebi nosi jednu duboku žudnju za njom, on je traži pa je možda i nađe. U traganju za ljepotom svaki čin ljepote jedna je stopa, jedno ishodište. To je stvarno umjetničko djelo, kao što su i postupci svetih ljudi koji nas inspiriraju. Naš svijet je tako strahovito ružan, gdje možemo naći jedan bolji? Jedan svijet u kome bismo živjeli onako kako bismo to rado htjeli. Jedan svijet koji bismo željeli dati svojoj djeci. Takav svijet je moguće naći samo u traganju za ljepotom. Lijepo nas podsjeća da postoje i neke druge mogućnosti, i zahvaljujući tom osvrtanju i na jedan drugi svijet, lijepo mijenja našu misao i naše djelo.

Govoriti znači komunikaciju

Andrej Tarkowski, ruski majstor filma, jedna je od najvažnijih osoba u mom životu. Neke njegove filmove potpuno sam primio u sebe. Istovremeno sam u situaciji da ne mogu ponavljati njegov rad. Naše društvo nema interesa za Tarkowskog, a ja radim u jednom kulturnom miljeu — Los Angeles — kojemu je njegov svijet srednjovjekovnih ikona potpuno stran. Za to što je u životu i djelu Tarkowskog za mene tako važno, ja sam morao naći jednu sasvim drugu izražajnu formu.

U njegovu radu, kao i kod toliko drugih velikih umjetnika, jezik je središnja tema. Njegov autobiografski film *Ogledalo* počinje s jednim mladim mucavcem koji, nakon što je izliječen hipnozom, kaže: *E sad mogu govoriti*. U ne-

vjerojatno lijepom završetku njegova posljednjeg filma *Žrtva* jedan je mali dječak taj koji prvo nije mogao govoriti, ali sada pita: »Na početku bijaše riječ, zašto tata?«

Što znači jezik? Što znači: »I Bog reče«, ako već »na početku bijaše riječ«? Govoriti znači komunikaciju, ona je obostrana. Nešto iznutra dijeli se sa svijetom oko sebe. A u tome i jest bit stvaranja, kreativnosti. Stvaralački čin nosi nas izvan nas samih, k nečemu drugom, k Svemiru, drugim ljudima, drugim bićima.

Kreativnost je po meni način govora, kristalizacija jednog iskustva. Ono je jedna ponuda, a može se tek onda govoriti kad se živjelo, kad se nešto doživjelo. Samo onaj tko je živio, ima nam što i reći.

Religija u sekulariziranom svijetu

Kako izraziti svoje religiozne ideje u jednom potpuno sekulariziranom svijetu? U jednom društvu u kojem je religija ili na podsmijeh ili oružje za iskorištavanje ljudi. U jednom društvu u kojem religija ili muči ljude ili ih čini arogantnim. Kako izraziti svoj religiozni identitet tu, gdje svakodnevno imate ove ogromne zgrade oko sebe.

Povijest nebodera počinje kao pokušaj modernog poslovnog svijeta da izgradi nove katedrale. Ako promatramo prve nebodere Luisa Sullivana, njihova pronalazača, onda do u najsitnije detalje vidimo gotičke gradevine: katedrale novca. Ali kao što je to uvijek u komercijali, sve mora biti isto i pravocrtno teći. Forme koje su podsjećale na gotiku, izgubile su se. Dobili smo ogromne gradevine, kao što su to obje enormno velike zgrade Svjetskog trgovinskog centra u New Yorku: simboli nove religije.

Da je Igor Stravinski imao hrabrosti 1930. godine iznad svoje *Psalmima posvećene simfonije* napisati *Ad majorem Dei gloriam* — u veću slavu Boga — i time priznati da je i on kao i svi veliki kompozitori religiozan, za mene je zadivljujuće. Bach je pisao rečenicu iznad svake svoje kompozicije, ali Straviski je živio u jednom sasvim drugom svijetu.

Dvadesete i tridesete godine ovog stoljeća po meni su najmračniji period europske umjetnoti. Ona je u to vrijeme fukcionirala samo kao zabava jednog visoko privilegiranog društvenog sloja, dok je ta ista elita prema čitavim narodima bila krajnje nasilna. Malo kasnije izbio je Drugi svjetski rat. Umjetnost nije bila samo bespomoćna naspram fašizma, u mnogom pogledu ona mu je utrla put.

Stravinski je apsolutno dominirao u mondenim salonima onoga doba, gdje je umjetnost na kraju bila samo dekoracija lijepog života. Stravinski je bio središnja figura svih svečanosti i da se upravo on, u središtu tog svijeta, u tom povijesnom trenutku, usudio priznati: »Zapravo ja radim nešto sasvim drugo«, za mene je zaista zadivljujuće. Brecht nikada nije imao hrabrosti reći koliko je zapravo bio religiozan, premda je to za njega, vječitog autsajdera, bilo mnogo jednostavnije. Postoji samo jedan njegov komad, koji dokazuje njegovu religioznost, i naravno njegove pjesme, koje za njegova života nisu objavljivane.

Fascinirajuće je vidjeti kao Brecht, ali i Majakovski tih godina nastoje moć, ljepotu i moralnu snagu religiozne umjetnosti integrirati u pokušaj izgradnje novog društva, koristeći istovremeno jezik marksizma i materijalizma, budući da nisu smjeli odati svoju religioznost. U njihovoj lirici očituje se njihova borba za pomirenjem između želje da grade nove katedrale i otpora prema formama koje je razvila religija. Ta borba možda je tipična i za mene. Z

Prevela Nevenka Galić

---

kritika

Izvrsna psihološka detekcija

Vine, odnosno Rendell je ponajprije pisac psiholoških romana, ali lišenih antipatičnog instrumentarija modernizma i kilometarskih unutrašnjih monologa

Jurica Pavičić

Barbara Vine, *Dimnjačarev sin*, Mozaik knjiga, Zagreb, 1999.

Pozitivistička je književna kritika i znanost, kako to znaju i brucoši, svojom omiljenom rabotom držala pronalaženje izvora za likove, motive i sadržaj knjiga u životu pisaca. Poistovjećujući pitanje *kakvo je što?* i *kako je nešto nastalo?* tradicionalna je znanost prekapala živote pisaca tražeći u susjedstvu, rodbini, davnim ljubavima pisaca, novinskim napisima i općim događajima izvorišta književnih motiva. Takva je metoda nazvana biografskom kritikom i s vremenom je dospio na loš glas.

Da bi se takva biografska kritika podvrgla znanstvenom testu opovrgljivosti, trebalo bi zamisliti oprečnu situaciju. Biste li mogli uzeti golemi prozni opus plodnog pisca i na osnovi njega rekonstruirati ako ne stvarni, onda barem njegov mogući životopis? Dakako da je takav pokus nemoguć, jer nema osobe koja plodno i kontinuirano djeluje javno, a za javnost je neispisan list, neznanac bez osobnog životopisa.

Pokus poput ovog na neki je način tema knjige *Dimnjačarev sin* (*Chimney Sweeper's Boy*) Barbare Vine. U ovom romanu jedna je od junakinja Sarah, razmažena i obrazovana kći slavnog pisca i višestrukog bookerovca Geralda Candlessa. Nakon što joj otac umire od srca u svojoj ladanjskoj kući, Sarah dobiva od očeva izdavača ponudu da napiše njegovu biografiju. O očevoj prošlosti prije književne afirmacije, stabilnog braka i obitelji zna malo, a mnogo više od toga ne zna ni njena majka Ursula. Književnikova kći bacit će se na istraživanje i otkriti zapanjujuću nisku zagonetki. Njen je otac cijeli život živio pod tudim imenom — imenom mrtvog dimnjačarevog sina iz svog ipswichkog susjedstva. Nitko ne zna ništa o njemu prije dvadesete godine. Ne može pronaći njegovu obitelj, a podaci o radu i obrazovanju koje ima lažni su. Sarah će se, suočena sa strašnom zagonetkom, prihvatiti jedinog izvora koji ima: očeve proze.

Od skupštine teniskog kluba do psihološke detekcije

Dimnjačarev sin je, odmah kažimo, jedna od najboljih fikcionalnih knjiga prevedenih prošle godine na hrvatski, i šteta je što ovaj veličanstveni roman nije u nas dobio primjereniji odjek. A Barbara Vine, autorica ove nevjerojatno dobre knjige, postoji onoliko koliko postoji i Gerald Candless: riječ je samo o heteronimu. Iza ovog »autora« krije se zapravo Ruth Rendell, najveća preostala kneginja angloameričke žanrovske proze i književnica koja u nas tek pomalo postaje javno dobro, a na Zapadu je kultni autor.

Ruth Rendell hrvatska publika ponajprije poznaje preko audiovizualnih ekranizacija. Posljednjih smo mjeseci na HTV-u gledali seriju kratkih filmova po njezinim pričama. Pedro Almodóvar nedavno je po njenom romanu snimio *La carne tremula* (*Živo meso*), a Claude Chabrol je 1995. godine vrlo slobodno i kongenijalno adaptirao autoričinu *Presudu u kamenu* pod naslovom *Cérémonie* (*Izvršenje*). Sama Rendell spada u one apsurdno produktivne autore kakve poznaje žanrovska tradicija. Rođena 1930, prvi je roman tiskala kao zrela žena, tek 1964. godine. Ipak, stigla je do danas objaviti pedeset tri knjige proze, od čega četrdeset devet romana, i to četrdeset kao Ruth Rendell, a devet kao Barbara Vine. U devetnaest romana glavni je junak njezin stalni lik policajac Reg Wexford. U nas su joj prevedene samo tri knjige, sve tri u *Mozaik knjizi*. Dvije su potpisane kao Rendell i spadaju u njene zrele radove iz sedamdesetih: *Demon u mojoj zjeni* i *Presuda u kamenu* — upravo ona knjiga koje se prihvatio Chabrol. Treća je ova o kojoj pišemo, *Dimnjačarev sin*. Riječ je o sasvim novoj knjizi iz 1998. godine koliko nam je poznato i posljednjoj pisanoj pod prezimenom Vine.

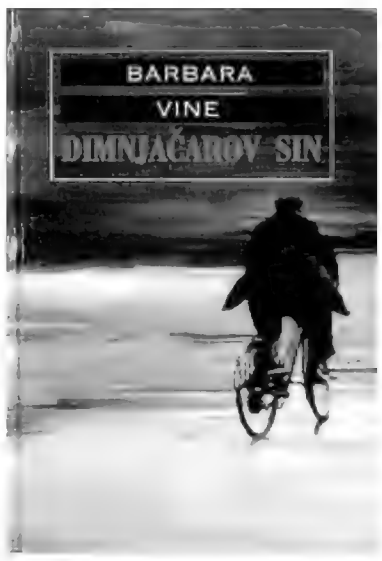

Iza uzbudljivih knjiga Ruth Rendell, kako to obično biva, krije se vrlo običan i miran život. Književnica se rodila pod imenom Ruth Grasesman u provincijskom South Woodfordu, a i danas živi u provinciji Suffolk. Po majci je Šveđanka i tečno govori švedski i danski. »Najuzbudljiviji« događaj profesionalne karijere Ruth Rendell tiče se njenih početničkih novinarskih dana. Tada je, navode uvijek njene biografije, objavila izvještaj s godišnje skupštine amaterskog teniskog kluba s koje je otišla prije kraja zbog novinskog *deadlinea*. Glavni govornik je međutim umro od kapi, a mlada novinarka koja je uredno izvijestila o njegovu govoru, pala je kao žrtva »Ron Brown sindroma«, dala ostavku i zauvijek napustila novinarstvo, na sreću po književnost. Za svoje romane Ruth Rendell dobila je pregršt nagrada, uključujući jednog *Edgara* i četiri *Zlatna bodeža* (*Golden Dagger*), što je najveća britanska nagrada za krimić. Postala je i plemić i član Gornjeg doma, a za svoj grb odabrala je bijelog medvjeda, što nije čudno zna li se da je uvjereni ekolog i vegetarijanac, ali i kršćanski socijalist.

Sam pseudonim Vine Ruth Rendell počela je koristiti kasno, a prvi roman koji je tako potpisala bio je *A Dark Adapted Eye* iz 1986. godine. Stvarni autor Vine-knjiga nikad nije skrivan od čitatelja. Bolji poznavatelji njenog opusa tvrde da je heteronim izmislila da bi svoje »ozbiljnije« knjige odvojila od onih više žanrovskih. Slično kao i kod Grahama Greenea ta distinkcija se na osnovi poznatih nam knjiga teško brani: uostalom, tri u nas prevedena romana posve su podjednako ne-žanrovski.

Knjige pod imenom Barbare Vine kritika rado zove »psihološkim trilerima misterije«, često su situirane u neobične i izglobljene ambijente i katkad u prošlost (-*Asta's Book*, recimo, 1905, među skandinavskim imigrantima). Samog *Dimnjačarevog sina* mogli bismo, međutim, prije nazvati »psihološkom detekcijom«. Jer, temeljna radnja romana *jest* jedan istražni, detekcijski proces, ali detekcija bez zločina i počinitelja, detekcija kojom se treba doći do odgovora o identitetu umrle osobe.

Bilo bi pogrešno ovu čudesnu knjigu svesti na igru zagonetke i odgonetke i razgibavanje vijuga, baš kao što *Chimney Sweeper's Boy* sasvim sigurno nije knjiga o književnosti, roman u kojem se na bilo kakav način tematizira odnos biografskog i bibliografskog, života i piščevih knjiga. Sam Candless u knjizi je gotovo pa glavni negativni lik, a istražiteljica, kći Sarah, tek je arbitar u drami kojoj je u centru sasvim drugi lik: njena mati.

Vrtoglavo složeno štivo za čitateljski užitak

Egoizam i moralna bijeda velikih ljudi česta je umjetnička tema, počevši od *Ujaka Vanje* do Wilderove *Fedore*. *Dimnjačarev sin* knjiga je u toj tradiciji, ali strašnija i žešća. Njena junakinja Ursula osoba je koja je položila sreću i život na odar veličini, naivno upala u klopku. Kao mlada i nevina provincijalka udala se za nadolazeću književnu vedetu i upropastila svoj život. Čim mu je rodila djecu, Gerald je za nju izgubio interes, čak i fizički. Podcjenjivao ju je, psihički je kinjio i ponižavao. Koristio ju je kao daktilografa i spremačicu. Kao inteligentniji i šarmantniji iskoristio je njenu krhkost i preoteo joj naklonost djece o kojoj se posesivno gotovo sam brinuo. Djevojke su odrasle obožavajući oca, a bile su ravnodušne spram majke koja je, uvijek po strani, u sebi kupila gorčinu. Gorčinu koja je bila tim strašnija što je sve izvana izgledalo savršeno: pisac je bio omiljen čovjek, zauvijek posjedovao naklonost djece i znanaca, književni su ga krugovi uzdizali, prijatelji voljeli, a strašan jaz između supružnika nikad nije *frcnuo* svađom ili fizičkim obračunom, tek ledenim, bezgraničnim prezirom. Ursula je žrtva koja se čak ne može nikom ni potužiti, koja nema ni naklonost svoje djece i koja mora, nakon što ju je suprug usrećio, smrću hiniti tugu i sudjelovati u uzdizanju i slavljenju preminulog diva: i to je najstrašnija, posthumna kazna koju joj je muž namijenio.

Tako istinu o Candlessu istovremeno preturaju dvije žene, majka i kći. Jedna, koja zna jezivo naličje piščeva lika, ali mu ne zna uzrok i izvor i druga, koja bi mogla naći uzroke i izvor, ali ne zna *što* tražiti jer je živjela u iluziji da je njena obitelj bila sretna. U toj obiteljskoj minijaturi Ruth Rendell se iskazuje gdje je najjača: kao rafinirani, studiozni analitičar društvene i psihičke deformacije.

Društvene, jer za Rendellovu nema izolirane izopačenosti psihe. I priča o Candlessu skopčana je s analizom konzervativnog morala Engleske četrdesetih i pedesetih, ili — eto, otkrijmo i to — s tretmanom homoseksualaca. Njena istraživateljica, suvremena i liberalna naobražena žena, uronit će u zagušljivi i represivni ambijent poratnog morala i njegovih strašnih posljedica.

Ali Rendell nije ponajprije socijalni pisac, nego ipak pisac karaktera. Njene dvije dosad prevedene knjige knjige su o devijantnim psihama koje Rendell raščlanjuje kao žablje utrobe, bez osude, pedantno i s gotovo inženjerskim interesom, ispitujući *kako* nastaju nakaze, kad je i gdje netko pogriješio i je li (a najčešće nije) moglo biti drukčije. Činjenica što se stidi svoje nepismenosti njenu će mračnu junakinju dovesti do toga da postane višestruki ubojica dobrih ljudi. Drugog junaka posesivna će majka dovesti do toga da postane patološki davitelj, a zločine će aktivirati puki slučaj: činjenica da su mu djeca ukrala lutku na kojoj je dotad praznio psihopatološke porive. I nakaza iz ove knjige, Candless, egoist je, pomalo sadist i loš čovjek, ali čovjek kojeg je kao limenku zgnječio pritisak sredine i strašni otpor u obitelji. Ali priču *Dimnjačareva sina* ne priča *on*, nego njegova žrtva, i time se roman otkida od puke humanističke libertinske žalopojke i postaje vrtoglavo složeno tkivo, puno *pro* i *contra*, baš kakav je u stvari i život.

Ako Rendell/Vine po nečemu jest žanrovski pisac, to je po tome što joj se knjiga čita nadušak, a čitatelj juriša iz stranice u stranicu gonjen užitkom i željom da sazna što je stvarno bilo. Pa ipak, Rendell je ponajprije pisac psiholoških romana, ali psiholoških romana lišenih antipatičnog instrumentarija modernizma i kilometarskih unutrašnjih monologa. Način na koji pomiruje neizrecivu suptilnost u tvorbi likova, pripovjedačku umješnost i uživalački, populistički suspens čini njenu književnost velikom, velikom na način kako su veliki tek malobrojni pisci. Z

proza

Anđeli

(ulomak iz istoimenog romana)

Brane Mozetič

I.

Razumjeli ste optužbu?

Da.

Imate što dodati?

Ne.

Sud je odlučio da vas pregleda vještak i dâ svoje mišljenje. Tek nakon toga moći će nastaviti s radom.

Otvaranje i zatvaranje vrata. Svjetlo je jako slabo. Jedva mogu vidjeti lice pred sobom. Kao da je samo slika ili videosnimka koji titra. Svako malo nešto govori. Stroj koji želi saznati sve. Kako bi mogao sastaviti sliku. Sliku koja se ne može sastaviti. Jer nema nikakve logike, nikakvog reda, uzroka, posljedica, samo je mozaik od komadića koji ne idu skupa; različitog su oblika, od različitog materijala, stapaju se, tuku, gube, različitih su brzina...

Htjela bih da pričaš.

Što?

Ono što ti se čini važnim. Nema smisla. Htio bih zaboraviti.

Samo tako možeš ići naprijed.

Kamo naprijed? Nema toga. Kao ni natrag. Kao ni ničega.

Jan?

Što je s njim?

Voliš li ga?

Ne znam. Teško mi je kad ga nema. Nedostaje mi.

Sad ga već dugo nisi vidio.

Dva mjeseca.

Misliš li na njega?

Samo na njega. Ali, kad bi on bio tu počeo bi mi dosađivati. Postao bih nervozan, nešto bi me smetalo. Počelo bi boljeti.

Zar sada ne boli?

Boli. Jako.

Misliš da ćeš ga još vidjeti?

Kad bih znao da neću više me ne bi bilo.

A on, misli li on na tebe?

Ne. Njemu je prošlost nestala među prstima. Poput pijeska.

Hoćeš mi pričati o njemu?

Ne znam. Ne znam što bih rekao.

A kad bih ti ja pomagala?

Boli... To tako boli...

Smiri se. Polako. Gle, njegovo lice...

Najprije je bilo glatko. Dodirivao sam ga prstima i tijelo mi se ježilo. Gledao sam ga dok je spavao... Mazio ga... Ljubio...

A onda?

Postajalo je sve grublje. Imao je sve više dlaka. Mislim da se mijenjao. Čak i kad bi se brijao svako jutro, popodne je opet bio hrapav. Gulio se. Ranio si kožu. Čitavo mu se lice mijenjalo. Postajao je sve grublji.

Kad kažem nož, što vidiš?

Njegove rezove po licu. Ožiljke koje sam lizao... Nož... Bojim se noža... Guy drži u ruci veliki kuhinjski nož, stavlja mi ga za vrat i viče, bijesan je. Sve je provalilo iz njega. Sve te godine čekanja, sve njegove skrivene laži, sakrivanja, mržnja prema meni jer dolazim i odlazim, a ne može mi se oduprijeti. Iako se voli praviti hladnim, suzdržanim i pametnim. Ne znam je li došao onako kao i inače. Jako kasno. Rekao sam da ću ispeći palačinke. Volio sam peći palačinke. Mislim da ih nije bilo puno. Kao da je bilo nešto u zraku. Guy ih je žvakao, ja sam ga pitao jesu mu dobre. Hladnije nego što sam očekivao rekao je — da. Dao je komadić mački koja mu se motala oko nogu. Rekao sam mu da je mačka već jela. Gurala je šapom taj komadić i vidio sam da je sita.

Vidiš da samo brlja.

On i dalje nastavlja.

Nek' se malo igra.

Moje palačinke! Prestani, zaurlao sam.

On opet, još veći komadić. Zašto nisam radije zgrabio tanjur. Ošamario sam ga tako da je zinuo od čuda. Prvi put. I zadnji. Bilo mu je dosta. Njega, pa da netko tuče. Planuo je na mene, gurnuo me prema kauču, na njega, davio me i derao se kao opsjednut. Jesam li lud, što mislim tko sam ja, skočio je po nož i prijetio mi njime. Jesam li tukao i druge, tučem li svoju ženu? No, je li tako? I koliko će vremena još čekati? Neka kažem tko će ostati sam. Sada, ovaj tren. Dovukao je do mene telefon.

Zovi, sad joj kaži!

Okrenuo je broj, gurao mi je slušalicu na uho, nož pod vrat... Nisam shvaćao, kao da nije bilo stvarno. Bacio je slušalicu, tukao me, bacio se na mene, a onda sve jače navaljivao na mene. Svukao me i prodro u mene. Kao da se ništa nije dogodilo. Kad je svršio, stisnuo sam se k njemu... bilo mi je tako lijepo... ali više nije bilo isto... i kasnije više nije bilo kao ranije, bilo je sve manje, dok nije i toga nestalo. Možda je naša priča i započela nožem. Tjedan dana prije nego što sam ga upoznao dva su mi tipa, na ulici, stavila nož pod grlo, istina manji nož. Uzeli su mi sav novac. Ionako ga nije bilo puno.

A Jan? Pričaj o Janu.

Leži obasjan svjetlom svijeće. Ja sjedim na njemu. Ima zavezane oči. I ruke, iznad glave. Po prsima mu rastapam vosak svijeće. Svaki put zadrhti. Ne zna kamo će pasti vruća kap. Kad se stvrdne, stisnem kožu i vosak se odlijepi. Onda uzmem nož. Sječivom mu prolazim nježno od ramena do pupka. Više puta prelazim njegovim tijelom. Mislim da se boji.

Ne više, ne više, ponavlja. Bojim se da me ne porežeš.

Ne slušam ga. Gledam to tijelo koje me tako privlači, i nož koji ide preko trbuha, i odjednom mi dođe da ga zarijem, duboko, duboko. Prestrašim se, bacim nož na pod, legnem i šutim. Iznenadila me ta draž da ga zakoljem... Nije dobro imati noževe u blizini. Kad bismo se svađali, sakrio bih uvijek sve veće noževe, čak i manje, da ne bi koga privukli.

Govorio je, zapravo puno je puta rekao da će me zaklati. Ali on je ionako svašta govorio.

Da, čak je i pripremio nož. Zavio ga u papir, spremio ga u svoj ruksak da ode k meni i zakolje me. Onda, kad smo se prvi puta potukli. Ne znam zbog čega. Samo ga vidim kako je bijesan, kako samo sikće, kako mu je to prva misao...

Bojiš se noževa?

U tudim rukama. I u svojim jer su previše privlačni. Tako je brzo, samo te ponese... Polako rezati, ljupko, kao jezikom, i snažno zamahnuti ili ga polako, posve polako utiskivati sve dublje, do drške... Hropac... stenjanje... I kao da si time sve riješio?

Kao da si nešto završio. Ili je netko drugi završio. Sa žiletom je drukčije. Ništa ne završava. Napravi rezove, iscuri malo krvi, mami te da ju poližeš, oprezno, vrlo oprezno. To mi se više svida. Jer možeš nastaviti. Krv se zgruša, odvežeš ga, oslobodiš mu oči, zagrlite se i znaš...

Gdje je sad?... Nigdje... Ubijaju me slike da je s nekim. Ne mogu spavati, sanjati kako leži kraj mene.

Onaj je momak došao sam?

Da.

Javio vam se?

Ne znam je li bilo što i prije toga. Možda je Jan s njim koketirao. Ne znam. Uvijek je nešto radio iza mojih leđa. Da me razljuti? Uglavnom da.

Jesi umoran?

Malo.

Često ste išli na more...

More tako smiruje. Duboko je, nepregledno. Hodamo plažom, držimo se za ruke, za kupače je još prehladno. Legnemo na veliku stijenu, dosađujem mu. Pjevam mu nekakvu pastirsku pjesmu o ovcama i pastiru koji je zaspao. I on stvarno zaspi. Odem do mora, promatram sav taj život, valove, kao da nema kraja. Zove me, okrenem se i vidim kako me gleda, kako mi maše da dođem k njemu.

Skužil sam da te nema, pa sam se probudil.

To govori tako toplo. Kao da je na moru topliji, kao da ga sol smekšava.

Mrzio sam pederske plaže. Sve one tipove koji nisu mogli biti na miru, nego su stalno hodali gore-dolje i natezali svoje kurčeve kako bi im izgledali što dužima... Ne kažem da me nisu zanimali, tek tako, iz radoznalosti. Ali samo na kratko. Jer nisam ništa tražio. Vjerojatno zbog toga. Ali mi se stalno činilo kako on nešto traži. Na svakom pederskom mjestu. Čak i na drugim mjestima. To me kod tipova uvijek smetalo. Kad bih se ja malo zajebavao, znao sam da se zajebavam. Za drugoga sam uvijek mislio da je ozbiljno, da bi stvarno nešto želio i da sam ja suvišan.

Dok me vukao po svim tim stijenama osjećao sam kako postajem loše raspoložen, živčan. Gledao je na sve strane, činilo mi se nekako suviše živahno. Išli smo skroz do kraja, pa onda opet natrag. Prošli smo već nekoliko slobodnih stijena, ali nije se mogao odlučiti. Konačno je izabrao jednu, posve neprimjerenu i neprirodnu. Bila je upravo tamo gdje je ležalo najviše frajera. Odmah je skočio u vodu. Pa opet van, na stijenu s koje se moglo skakati. Njegovo mi je ponašanje postalo sumnjivo. Pred kim se od svih tih tipova što su okolo ležali počeo producirati? Poput nekog pijetla. Kao da me nema. Prolazili su sati, on se pravio da je sam, kao da je sasvim slučajno došao na plažu s nekim znancem. Možda bi to mogao biti onaj bubuljičavi momak koji je lijeno ležao u hladu? Malo vjerojatno. Sunce je zalazilo, tipovi su postajali živahniji, hodali naokolo. Jan mi je prišao i rekao da ide u grmlje, potjeralo ga je. Uzeo je papir i popeo se na brijeg, preko trave i još dalje. Gledao sam ga kako odmiče. Čak sam i šetao u istom smjeru, tako da me ne primijeti i pravio se da me spopala ista groznica kao i ostale. Približavao mi se neki frajer i na brzinu me zgrabio rukom među noge. Lagano sam se odmakao i napravio par koraka kako bi shvatio da me ne zanima. Onda je u travu zagazio bubuljičavi i jako se žurio. Neopazice sam ga pratio. Na sreću more je bilo glasno, tako da se nije čuo šum trave. Zaustavio sam se kod prvog grma. Srce mi je lupalo, znojio sam se, noge su mi se počele tresti. Čuo sam nešto sasvim blizu. Vrebao sam, šuljao se u tom smjeru, sve dok nisam vidio dva tipa kako se vatreno tuku. Nije mi se činilo uznemirujućim. Morao bih potražiti Jana. Vjerojatno je još dalje. Po grmovima je bilo živahno. Svaki puta kad bih nekoga primijetio, trgnuo bih se. Je li ono Janova noga, je li možda tamo odostrag? Polako sam napredovao. Iza maloga drveta ukazala se glava bubuljičavog. Saginjala se. Moja se osjetljivost još pojačavala. Jedva sam disao. Polako sam mu dolazio iza leđa. Bila su živahna, isto tako bubuljičava. Oko vrata su mu bile dvije noge, tako poznate. Stao sam na par sekundi, a onda pogledao oko sebe. Ruke su se stegle i zgrabile kamen. Bio je težak, iako u tom trenutku ne pretežak. Prilazio sam bliže, očima uprtih u ona leđa što su se saginjala prema naprijed. Bio sam tik iza njega, ispod njega bio je Jan, grčevito ga je grabio rukama, okretao glavu, žmirio, a ja sam digao kamen i spustio ga na onu glavu, tako znojnu, tako suvišnu. Pao je, srušio se naprijed, Jan je otvorio oči i iznenađeno buljio u mene. Nije shvaćao, ali se ipak iskobeljao ispod tipa tako da sam mogao uzeti kamen i ponovno ga udariti po glavi. Cijedio se gnoj, miješao s krvlju, mali se nije micao, samo je još jedva čujno stenjao. Jan je sjeo pokraj i samo buljio. Mislim da sam još nekoliko puta udario, onda se digao i odmakao. Kao da se sve to dogodilo samo u nekom filmu. Znao sam da moram obrisati ruke. Spustiti se na plažu, u more, na valove. Kad sam doplivao natrag, Jan je bio tamo. Tih. Nepomičan. Otišli smo bez riječi. U autu se stisnuo uz mene. Jako dugo, do kuće i sve do jutra nitko nije ništa rekao. O tome smo razgovarali tek nekoliko mjeseci kasnije.

Ovo prvi put čujem. Kad je to bilo?

Nije važno. Niti gdje, niti kada, niti zašto. Bilo je jednom i toga više nema.

Muči te sjećanje na to?

Ne toliko sjećanje. Nego to što se ne znam savladati. U meni se sve uzbudi i samo se tako mogu smiriti. Iščistiti sve što se nakupilo.

Jesi li zapravo mislio udariti Jana?

Ne znam. Možda bi to bilo bolje. Ali, ipak ne. Mislim da nisam mogao zamisliti život bez njega.

Jesi li zadovoljan svojim životom?

Ne znam. Kao da ga želim uništiti. Kao da uopće nije vrijedan. Jer kamo sve to vodi... nikamo. Bez veze.

Bojiš li se smrti?

Da, jako. Uopće je ne razumijem. Ne mogu shvatiti da me jednom više neće biti. Da više neću moći misliti, osjećati... To mi je strašno. Za nekog iksipsilona posve mi je svejedno. Uopće nemam nikakvih osjećaja. Onaj tamo kao da je i zaslužio smrt. Iako ne znam zašto, čemu. Bilo kakva krivnja bila je samo u mojoj glavi. Zapravo sam bio sam kriv jer sam stvari tako shvaćao. Umjesto da sam puštao da prolaze pokraj mene. Ali to je tako teško, teško je naučiti biti nezainteresiran... Sjedio bih kraj mora i gledao ga, dugo, čitavu vječnost, dok nije nastupio mir, potpuni mir... Z

Sa slovenskoga prevela Jagna Pogačnik

* Roman *Anđeli* Brane Mozetiča izlazi u izdanju Meandra početkom veljače.

Brane Mozetič rođen je 14. listopada 1957. u Ljubljani. Nakon studija komparativne književnosti u Ljubljani dodatno se obrazovao na pariškoj Sorbonnei. Danas je slobodni pisac i prevoditelj. Uređuje književne zbirke *Aleph* i *Lambda*, a u centru za slovensku književnost skrbi o promociji slovenske književnosti u svijetu. Objavio je više knjiga poezije, između ostalih *Pesmi in plesi/Pjesme i plesovi* 1982, *Modrina dotika/Modrina dodira* 1986, *Zaklinjanja* 1987, *Mreža* 1989, *Obsedenost/Opsjednutost* 1991. (slovensko-francusko izdanje), *Pesmi za umrlimi sanjami/Pjesme za umrlim snovima* 1995, *Metulji/Leptiri* 1999. Njegove kratke priče *Pasijon/Pasion* objavljene su 1993, a roman *Angeli/Anđeli* 1996. godine. Uredio je dvije antologije homoerotične literature te antologiju suvremene slovenske poezije. Priredio je između ostalih, A. Rimbauda, J. Geneta i M. Foucaulta. Za svoj rad primio je više nagrada, između ostalih i europsku nagradu FALGWE. Roman *Anđeli* uskoro izlazi u prijevodu na njemački.

putovanja

Berlin za početnike

Mladi kazališni redatelj Damir Mađarić, na stipendiji u Berlinu, u tri fragmenta pripovijeda o kazalištu, politici, o sebi — i dakle, o nama

Damir Mađarić

Pretpovijest

Opisivati Berlin, kako? Nema potrebe! Za početak, tih dana, padao je snijeg kao u nekoj sentimentalnoj, petparačkoj priči. Padao je, bilo je hladno, nalazio sam se u tom gradu, velikom, prevelikom, zahvaljujući stipendiji, te zemlje, Njemačke, u kojoj sam jednom bio, davno, davno, kao dijete s ocem, majkom.

Osjećam se slobodno, oslobođeno, lako, u tom nepoznatom gradu, gdje me nitko ne zna, gdje tumaram ulicama, gledam u lica ljudi koja su nijema, nezainteresirana. Putujem podzemnom i nadzemnom žejeznicom s ljudima koji se ne guraju, prometom koji tiho obavlja svoju svakidašnju funkciju, besprijekorno prebacujući ljude s jednog mjesta na drugo. I to savršeno! Zapravo ni to nije važno, potpuno nevažno u svemu tome. Sjećam se oca kojeg nema, koji je svoj život živio za domovinu, za ono što je on smatrao domovinom, umro je u domovini, davši život za nju, na svoj romantičan, zaneseni način. Ali to nije priča o njemu, odnosno ne bi trebala biti, o tom čovjeku s mnogo strasti, iako drukčijem od mnogih oko njega! Sada to znam, tad to nisam znao. Spoznajemo li život tek kada umre ili nestane, ili je to samo uljepšavanje prošlosti? Ne znam, nije ni važno, zar ne!? Vratimo se Berlinu, zimi, slobodi, Njemačkoj, u kojoj sam opet bio nakon dugog vremena, nakon vremena dječaštva, odrastanja, bivanja odraslim i ozbiljnim kada se život i sve oko njega uzima ozbiljno, radi ozbiljno, živi ozbiljno. Život je ozbiljan. Život nije nikada šala ili lakrdija zar ne? Šala ili lakrdija? Tada kada sam znao, kada sam bio neozbiljan, dogodila se šala ili lakrdija? O da, one! Jer ja sam zgriješio, mene su zbog grijeha ganjali, izbacili na ulicu, ulice koje su odjednom postale pretijesne, među ljude koji su utihnuli.

Ja sam se šalio, to je šala, a oni su šutjeli, vadili su nešto iz džepova, noževe, užad, ili? Oni su bili tihi, moj krug, krug života, postajao je sve uži. Zraka je bilo sve manje. Ograđivali su moj prostor života ciglama, polako, ja sam nestajao. Ponekad čovjek ni ne zna da nestaje, sazna to ili kad umre ili kad ode, recimo, do Berlina! A bolje i to nego spoznati nestajanje na drugi način, jer tu povratka nema, zar ne?!

Povratak, ta riječ obilježila je život mog oca, povratak, on se vraćao, odnosno vratio je mene, svoju obitelj u domovinu, tada kao i sada Hrvatsku. Želio je da odrastem u Hrvatskoj, a to odrastanje u Hrvatskoj počelo je 1965. godine, za njega i za mene, jer sam krenuo u školu došavši direktno iz Njemačke, u kojoj nije želio ostati, nije želio da njegov sin odrasta u tuđoj zemlji. Tada 1965. godine, za sve one koji to ne znaju, Jugoslavija je još postojala! Moj otac se vratio, ja sam se vratio, obitelj se vratila, jer je želio da odrastem u Hrvatskoj, da ne zaboravim jezik, da ne izgubim domovinu.

Tada.

Sada, kada sam pola svoga života proživio u zemlji koje nema, pa u njegovoj ondašnjoj Hrvatskoj, i deset godina u »stvarnoj« Hrvatskoj, onoj koju sada imamo, a imamo zemlju koja to i nije, zemlju bez ičeg vrijednog, zemlju koja je iz obećane zemlje pretvorena u sramotu, u ruglo, u kojoj se sve moglo i može kupiti, a naročito ljudi i ideje.

Sada sam opet u Berlinu, u zemlji u kojoj sam nekada bio, iz koje sam se vratio da bi imao domovinu.

Tako je želio moj otac. Hvala mu.

Sada mi se jedna zemlja, zapravo jedan grad otvorio, da bi zacjeljele rane koje mi je zadala domovina, ili grupa ljudi koji su je predstavljali? Ali to je njima isto, oni to jesu: domovina! Te rane koje i nisu velike, možda ni duboke, govore o osjetljivosti ljudskog bića, govore o nečemu što ima veze s postojanjem, sa životom. Taj odlazak je povratak na početak, i na neki je način omogućio život.

Život koji se sastoji od: spavanja, pisanja, čitanja, rada, od života samog, u kome nema crnog otrova niskosti, izdaje, tuposti, u kome nema smrti.

Berlin je velik grad osamdeset puta šezdesetak kilometara u promjeru, u njemu se da disati, ima zraka za sve crne, bijele, žute, plave, crvene. Da li će tako ostati ne znam, ali bolje bi bilo da ostane!

Zidovi koji guše ostali su u domovini, u onoj u koju me je vratio moj otac. Ne znam da li mogu bez nje, za sada ne. Ne da ne bih mogao drugdje živjeti, to ne! Ali mnogo toga prošlog, kao u muzeju, ostalo je u toj domovini. Nije da sjećanja ne ostaju, ma gdje bili, ma gdje išli, ali zar čuvar muzeja napušta svoj prašni, mili, dragi, odvratni, ogavni muzej? Naravno da ne! On ostaje u njemu dok i sam ne postane eksponat ili ga ne izbace, kao suvišnu stvar.

U taj ću se muzej umrlih i živih vratiti jer dio rana je izliječen, osjetljivost je zaboravljena, dio energije je vraćen, i treba pokušati ponovno, osim ako Berlin ne otvori svoja usta i ne proguta me, tada nema povratka, tada se ostaje, odnosno ide i vraća, ide i vraća.

Za razliku od male, uske, bolesne domovine, u kojoj je mjera stvari mali jad i mala zavist, ovdje, tu u Berlinu, kao da toga nema, bar na prvi pogled!

Vratimo se mome ocu. On je vjerovao u svoju domovinu, tada 1965. godine, da li ja vjerujem u nju? Iskreno rečeno ne znam, postoji skepsa, skepsa pred glupošću, niskošću, jadom koji se zove politika, a taj jad je uprljao sve duše, ili bar većinu.

Iz ljudi, normalnih ljudi, stvorio je zombije koji se prodaju, koji se kupuju, koji mijenjaju svoja gledišta. To je bila ta nova katedrala duha, potkupljivost, prodanost.

Sada, kada sam tu, u tom gradu, s ljudima koji brinu normalne ljudske brige, koji štede, koji se ne razbacuju markama, jer ih teško stječu, sada tu, nadam se da će se tamo kamo se trebam vratiti stanje duha promijeniti, da će se izvući iz blata, iz kala, iz niskosti, samo to.

Tada neću na grobu svoga oca morati govoriti o tome kako je njegova, kako je moja domovina skupina bijednika, očajnika i lopova, kako je u njoj besmisleno živjeti jer se nema za što živjeti, jer su sve vrijednosti izopačene, jer je sve u rukama izopačenih.

Nadam se!

Dolazak i prvi utisci

Prvi utisci! Berlin, metropola Europe, glavni grad, najveće gradilište, novi Europski centar! To sve i mnogo toga još vrzmalo mi se po glavi. Izgubljenost u zračnoj luci prije polijetanja, udaranje srca, nemir, posljednji pogledi prema onima koji ostaju, koje neću vidjeti tri mjeseca.

Let.

Spuštanje u Münchenu.

Let.

Spuštanje u Berlinu. Zračna luka Tegelhof. Treba li kazati ogromna, nepregledna, hladna. Nikog nema, nitko me ne čeka. Neke mutne upute koje su mi dane preko telefona o podzemnoj i nadzemnoj željeznici odjednom nestaju iz glave, ostaje samo panika kako stići do grada, do dogovorena mjesta gdje me čekaju. Ako zakasnim?!

Naravno, tu je taksi, čeka, vreba, mami kao najpouzdanije prijevozno sredstvo novopridošlog došljaka koji ne zna ulice, koji apsolutno ne zna grad i koji je pouzdano i sigurno izgubljen. I tu dolazimo do prvog ugodnog iznenađenja u vidu taksista, osim da je vožnja na kraju progutala blizu 50 DM. Predstavio se kao Berlinčanin, rođen u zapadnom dijelu, koji je počeo kao zidar, radeći na normu, a sada je eto vozač taksija. I ima vremena, čita novine, i informiran je o svemu. Zapravo se vožnja od Tegelhofa do stana u kojem stanujem pretvorila u malo pokazivanje znamenitosti grada Berlina, od parlamenta do muzeja, znamenitih ulica, do novih građevinskih poduhvata koji su istina pri kraju, jer je ipak prošlo deset godina od rušenja zida.

Osim toga, kada smo svratili temu na kazalište, svrhu mog dolaska i bavljenja u njegovom Berlinu, pokazao je iznimno poznavanje kazališne scene. Nabrajajući kazališta koja su po njemu relevantna u Berlinu, do toga da me je upoznao da je jučer, dakle dan prije mog dolaska, bila premijera u Berliner Ensembleu, i to Brecht-Akte, napisao i režirao George Tabori. Po njegovom, premijera nije baš najbolje prošla, tako pišu i novine, ali se od čelnog čovjeka Clausa Peymana može očekivati dosta toga, kazao je.

Tako je moj taksi vozač zapravo otvorio prva mala vratašca grada Berlina, svojom ljubaznošću, znanjem i željom da grad pokaže strancu i neznancu u što boljem svjetlu, a to mu je i uspjelo i ne samo to! Riječ po riječ, i našli smo se. Spomenuta je Postojnska jama, Lipica u Istri, otok Krk, neka mjesta na otoku, srednja Dalmacija, i ljetovanja koja su bila lijepa, ali koja je rat prekinuo. Pokušao sam ga uvjeriti da je rat prošao, a da je naše more i dalje lijepo! Govorili smo zapravo o nekada, o ovome danas nismo, odnosno ono je bilo obavijeno ratom i razaranjem, uništavanjem i strahom.

Drugi utisak koji me je osupnuo, u trenutku kada sam pokušao pogoditi put do kazališta Carousel, mjesta gdje ću provesti iduća 82 dana hospitirajući bio je pogled na pasja govna, i to doslovno, bez uljepšavanja!

Ulica ne duža od par stotina metara bila je zasuta pasjim izmetom, trebalo je paziti da se ne zagazi u te male hrpice govana koje su ostavili kućni četveronožni ljubimci, a koje njihovi vlasnici nisu pokupili, nego ostavili da mi drugi u njih ili zagazimo, ili da ih gledamo, ili u toplijim danima osjetimo miris tih smećkastih pasjih nakupina!

Rekli su mi, u šali, ali u svakoj šali ima i zbilje, da ima više pasa nego Berlinčana, i da je velik problem pasjeg izmeta, da se o njemu diskutira, svađa, polemizira, ali rješenja nema! To da rješenja nema vidim po berlinskim ulicama!

U kafiću kazališta Carousel, na sreću nije bilo pasa, koliko vidim nitko ih ne dovodi, a pitanje koje je zatim uslijedilo bilo je o mojoj domovini. Hauke je kao i taksist htio znati kako je to kod nas, što se to dogodilo, zašto se to dogodilo, zar se moralo dogoditi, zar nije moglo drukčije? Pitanja i pitanja, na koja ni sam nisam, ni nemam, niti mogu imati odgovor, niti sam ga imao, ali pokušao sam odgovoriti, pokušao sam, da li sam uspio ne znam, jer ni sebi ne mogu odgovoriti na mnoga pitanja.

Pitanja.

Ostala su iza mene. Sutradan je bila tehnička, odnosno scenografska proba komada na kome hospitiram. Gradili su scenu za tekst Heinricha Bölla *Izgubljena čast Katarine Blum*, odnosno pripovijest koju je za scenu prilagodila Margarethe von Trotta. Dogovaralo se kako će scena izgledati, kako će u njoj glumiti. Premijera bi trebala biti 22. ožujka u kazalištu Carousel, ali o tom kazalištu, o njegovu životu i predstavama u posebnom tekstu, jer to zaslužuju.

Prljave ruke

Toga dana sam krenuo, to mi je posao, u kazalište! Zato sam tu, u Berlinu, da vidim što kazališta nude! Koji posao, zar ne? Mi koji se bavimo kazalištem zapravo smo izumrli ljudi, mi smo ljudi 19. stoljeća, relikti nečega što je prošlo! Kombinacija daska, tekst, glumac, publika, danas to izgleda tako staro, prašnjavo, u odnosu na svu tehniku koja hrani ljudska srca, dušu i mozak: film, tv, video, Internet, ima li još toga? Zasigurno ima, nadolazi, ali što je ljepše od mračne dvorane s glumcem i publikom?!

Zapravo ništa! I tako sam se te večeri, snježne i prohladne, našao pred ogromnom zgradom Volksbühne, na Trgu Rose Luxemburg.

Zgradom koja je očigledno građena u doba socijalizma, sa svojom mješavinom drva, mramora, stakla, s pompoznošću i veličinom, te očiglednom ružnoćom.

Bez obzira na sve to, Volksbühne je jedno od najinteresantnijih kazališta u Berlinu danas, i to uz Berliner Ensemble koji od nedavno vodi Claus Paymann te Schaubüne na čijem je čelu mlada ekipa koju vode Thomas Ostermeier i Sasha Waltz.

O tome kasnije, sada smo pred zgradom Volksbühnea, u kojoj igraju *Prljave ruke* J. P. Sartrea, i to od 1998. godine. *Prljave ruke*. Pročitamo li to, mislimo na svašta, zar ne? Prljave ruke: prljave od rada, od blata, od pepela, znoja, krvi, dodira, ubijanja, sakaćenja, mučenja.

Ruke! Koji li je raspon i mogućnost tih ruku! Od do, nema granice, odnosno granica je u nama samima, teško je kada je prekoračimo ili kada nas drugi natjeraju na to!

Vidjeli smo unazad deset godina što su u stanju učiniti ruke, kako obična čovjeka tako i onih koji se smatraju političarima i vođama naroda.

Ruke zar ne? U većini slučajeva prljave i ne samo ruke, već i sve u čovjeku!

Kada je Sartre pisao dramu, pisao je politički pamflet, pamflet o zadatku, o tome kako ubiti čovjeka koji drukčije misli, uprljati ruke, jer to ubojstvo samo po sebi besmisleno, postaje još besmislenije kada ubojica sazna da je ubio čovjeka, ali ne i politiku koju je on vodio jer nju partija nastavlja. Partija kao naredbodavac, kao stroj za mljevenje mesa, ili kako iskoristiti čovjeka i odbaciti ga! To ili otprilike to je Sartre!

To su prljave ruke, koje dobiju zadatak od partije, dvoume se, ali pripadnost ideologiji, ta pripadnost majci partiji, poteže obarač i ubija ta lica: Hoederer, Hugo, Jessica, Louis, Slick, Georger, te Karsky, lutke su na koncu samog Sartrea, ali u predstavi koju je režirao Frank Castorf nije tako. On, Frank Castorf, iskoristio je dramski tekst J. P. Sartrea *Prljave ruke* za svoje tumačenje svijeta uprljavši pritom ruke, ili možda ne!?

Zasigurno ne bih nikada očekivao da će me povijest nekadašnje Jugoslavije sustići u Berlinu, na daskama jednog kazališta, ne tako brutalno.

Knjižica Radovana Karadžića

Prva nelagoda, ili iznenađenje na samom ulazu, pri kupovini programske knjižice, uz koju sam, a koja je zapravo jedan plakat, dobio malu knjižicu pjesama Radovana Karadžića. Lik, u negativu doktora Karadžića, gleda s te male knjižice, unutra, na prvoj stranici s nekoliko rečenica Petera Handkea o poeziji doktora Karadžića, a zatim pjesme na srpskom i njemačkom, a prva pjesma nosi naslov *Sarajevo*, druga *Opasan san*, pa *Kalemegdan*, sve u svemu desetak pjesama, kao dokaz da je doktor pjesnik možda čovjek.

U prvoj pjesmi *Sarajevo*, govori:

...Spokoj. Četa oklopnih topola
u sebi maršira u vis. Agresor
vazduh po našim dušama kola
i čas si čovek a čas vazdušni stvor.
Ja znam da je sve ovo priprema jauka:
šta sprema crni metal u garaži?
Gle kako strah pretvoren u pauka
po svome kompjuteru odgovor traži.

To je pjesnik nad gradom koji gori, nešto poput Nerona, samo što to Frank Castorf i Peter Handke ne vide, braneći njega i njegovu politiku, u drami koja nosi naslov *Prljave ruke*. Dakako da je prljavo sve, i politika doktorova, i rat, i ubijanje, i logori, i silovanja i genocid, i Arkan i Ratko Mladić, i naši i njihovi, a onda se to prljavo na pozornici Volksbühne, u Berlinu, brani kazališnim sredstvima.

Castorf gura u usta Hoederera riječi Ratka Mladića i Radovana Karadžića. On uzvikuje da sada Srbi nemaju saveznika, Hrvati imaju Njemačku. Govori da su u Prvom i Drugom svjetskom ratu imali saveznike, sada kada ih trebaju nemaju! Uvijek smo bili saveznici kad su nas trebali. Tako će biti opet, u Trećem svjetskom ratu!

A do tada trebamo imati svoju malu, jaku vojsku, da se obranimo, uzvikuje Hoederer. Govori se o napuštanju dvadeset gradova gdje su Srbi većinsko stanovništvo, citira se Ratko Mladić: »Za nas Srbe nema veće sramote nego da nas bombardira nekakav Nizozemac. Ja pojma nemam koga bi Nizozemska mogla bombardirati, čak ni Dansku, ali oni su se usudili da bombardiraju Srbiju. Njihov jadan Van den Broek učinio je velike zločine i ima veliki udio u raspadu bivše Jugoslavije.« Uz to na sceni je izvješena zastava bivše Jugoslavije, preko zvučnika ide glas J. Broza Tita, na nekom kongresu, da bi slušajući taj govor Hoederer, kao glasnogovornik ideja Karadžića i Mladića, uzviknuo: »Stari opet si imao pravo!« Tako se nedavna i prošla povijest, povijest koja nas je obilježila, nas s područja jedne nestale države i jedne nastale, pokazuju na daskama kazališta u gradu Berlinu. *Prljave ruke*, Sartre i Castorf koji je iskoristio dramu da pokaže kako zločin nije zločin, kako zločinci nisu zločinci, odnosno da svijet griješi u procjeni njihova zločina. To glumci rade sugestivno, oni su odlični, i Castorf je odličan redatelj, ima u toj predstavi jedan genijalan momenat s kontrabasom, kada preko kontrabasa pjevajući Hugo i Hoederer zavode Jessicu, svako na svoj način. Predstava ima širine, ima ritma, pokazuju se sve tehničke mogućnosti kazališta, predstava je bila rasprodana, kao uostalom i sve kazališne predstave u Berlinu koje iole vrijede. Ali, ostao je gorak okus, ostale su te prljave ruke, koje su htjele obraniti zločin, zločince, ne znajući ili ne htijući znati u što se upuštaju.

A na kraju plakat za predstavu, ogroman, s govorima doktora Karadžića, generala Mladića, s likovima svih aktera ratne drame, povijesnih aktera, plus Arkan, koji viri iz kuta, kao i Milošević. Naravno i Plavšićka, Izetbegović i Tuđman.

Na kraju glupavo je konstatirati kako je najteže pobjeći od vlastitih govana, kad te sustignu čak tu u Berlinu, gdje zapravo taj smrad i ta prljavština toj publici i ne govore puno, čista egzotika. Mene je podsjetio, meni je govorio, bilo je čudno, bilo je bljutavo, bilo je porazno. Z

u k r a t k o

Časopisi

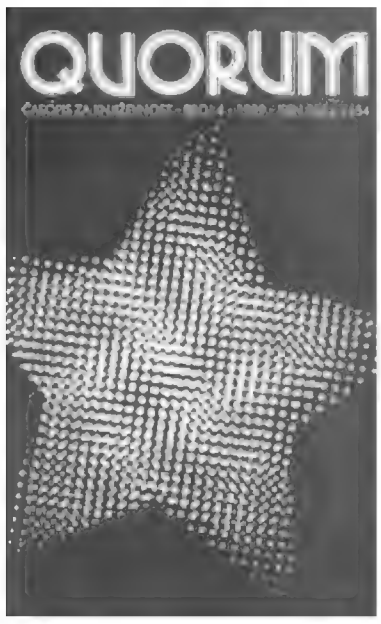

Quorum, *časopis za književnost*, broj 4/1999, uređuju Roman Simić i Miroslav Mićanović

Dušanka Profeta

Raspravljala sam prije nekoliko dana s prijateljicom o tome što treba, a što ne treba čuvati od svih periodičkih publikacija koje ovako ili onako stignu u naš dom. Pitanje je treba li čuvati cijele brojeve, primjerice *Ferala*, ili samo ono što će »jednom sigurno trebati«, i dok smo po pitanju političkih tjednika postigle konsenzus (čupati zanimljivo i bacati ostatak), oko književnih časopisa, smo se posvadale. Njezina je teza da bi dobar dio časopisa također mogao mirne duše završiti u smeću jer će se zanimljivi dijelovi sigurno prije ili kasnije pojaviti uknjiženi, a nezanimljivi (ponekad čitavi brojevi) gutaju životni prostor i prijete alergijom na prašinu vlasnika u ne tako dalekoj budućnosti. Ja se teško odvajam od bilo čega što je formatom barem nalik knjizi, pa sam sretna kad se pojavi broj za koji imam više no dobar razlog čuvanja i arhiviranja. Ovaj broj *Quoruma*, na primjer. U arhivu ulazi zbog: Jergovićeva eseja o pisanju *(Nije lijepo pisati)*, četvrtog nastavka *Kratke priče Commonwealtha* (zastupljeni autori Margaret Atwood, Martin Amis, Nadine Gordimer, Louis de Bernières i Edna O'Brien; uredili Dragan Koruga i Igor Štiks), pjesama Saše Skenderije i natuknice *Hermeneutika, Historicizam* Vladimira Bitija, te cijele rubrike *Off-line* koju potpisuje Robert Mlinarec, a u njoj dvjema prevedenim pjesmama predstavlja Joseba Sarrionandia i Bragi Ólafssona. Nekako slutim da će se sve što sam nabrojala naći u ponekoj antologiji, leksikonu ili zbirci poezije, no časopis čini i ono što neće ući u druge knjige, a moglo bi zatrebati. Temat o Jeanu Baudrillardu koji je priredio Višeslav Kirinić, na primjer. Koju pak kritiku (Tomislava Bogdana, Tvrtka Vukovića, Roberta Bebeka, Nevena Ušumovića ili Ivana Babića), pjesmu (Lucije Stamać, Ivana Hercega ili Drage Glamuzine) ili prozu (Veselina Gatala, Roberta Mlinarca, Igora Rajkija, Dragana Šimovića ili Zorana Ferića) sačuvati, pitanje je osobnog ukusa i afiniteta, a ti se odvajkada razlikuju. Z

***Književna smotra*, časopis za svjetsku književnost, godište XXXI/1999, br. 112-113 (2-3), glavni urednik Dalibor Blažina**

Dušanka Profeta

Posljednji prošlogodišnji broj *Književne smotre* velikim je dijelom obljetničarski. Prvi je temat posvećen dvjestotoj godišnjici rođenja Johanna Wolfganga Goethea, a uredio ga je Viktor Žmegač. Među podsjetnicima na Goethea objavljena su i dva govora, Valéryjev *Govor u Goetheovu čast* održan na Sorbonnei 1932. godine, u povodu obilježavanja stote obljetnice pjesnikove smrti, te Eliotov govor *Goethe kao mudrac* održan 1955. godine na Hamburškom sveučilištu, u povodu dodjele književne nagrade koja nosi pjesnikovo ime. Oba govora zanimljiva su ne samo zbog toga što o velikom pjesniku govore također veliki pjesnici, nego i zato što podsjećaju da prigodni govori u slavu pisaca ne moraju biti dosadni, šuplji i prazni, a takvih smo se posljednjih godina naslušali. O Goetheu još pišu Viktor Žmegač, Dieter Borchmayer i Marijan Bobinac. Drugi *slavljenik* jest Aleksandar Sergejevič Puškin, slavi se dvjestota godišnjica rođenja, a temat je uredila Magdalena Medarić. Uz urednicu o Puškinu pišu Catriona Kelly, Omry Ronen, Josip Užarević, a nešto neobjavljenih prijevoda Puškinovih stihova potpisuje Ratko Venturin. *Književna smotra* u nastavku donosi radove Simone Delić i Valentine Gulin Zrnić, predstavljene na međunarodnom simpoziju *Gdje počinje Mediteran*, održanom 1998. godine na Krku. U rubrici *Prijevodi* objavljeni su posthumno Malićevi prijevodi i uvod u djelo Jana Kochanowskog. Ostali autori objavljeni u ovom broju jesu: Berislav Majhut, Jelena Šesnić, Zoran Mrakužić, Branka Brlenić Vujić, Mirjana Polić Bobić, Marija Paprašarovski, Irena Lukšić i Duško Kečkemet. Umjesto zaključka — lijepo je da je *Književna smotra* počela konačno poprimati (ili nanovo stjecati) karakteristike časopisa za *svjetsku*, a ne samo ili gotovo samo za *istočnoslavensku* književnost. Z

Folklo-ristika

Maja Bošković-Stulli, *O usmenoj tradiciji i životu*, Konzor, Zagreb, 1999.

Mirna Šolić

O usmenoj tradiciji i životu zbirka je članaka Maje Bošković-Stulli iz različitih časopisa i publikacija koja se tematski dijeli na dva dijela: prvi obuhvaća članke o usmenoj književnosti, dok je drugi autobiografski intoniran, posvećen prijateljima i obitelji autorice. Usmenom književnošću se izražava povijest često puta drugačija od *oficijelne* povijesti, a to je i područje gdje se povijest susreće s folkloristikom, jer i same postmodernističke teorije i tzv. novi historizam donose interes za malog čovjeka — *povijest viđenu odozdo*, čime se briše granica između historiografije i književnosti (*O pričama i povijesti*). Takve priče dobile su svoju važnost pogotovo tijekom i nakon rata, a njihov suvremeni oblik su pričanja svjedoka koji su proživjeli strahote, a činjenice prisutne u njima bitne su u uobličavanju zbilje i ne uklapaju se u obične folklorne žanrove. Kao i umjetnička književnost, tako su i usmene pripovijetke metanarativne; za njih su vrlo bitni često zanemareni intertekstualni odnosi jer se matrica priče prenosi s pripovjedača na pripovjedača koji je dalje uobličava svojom kreativnošću *(Pričanje o pričama)* i upućuje na lokalne osobitosti, na kontekst, tradiciju i žanr iz kojeg je proizašla. Takvim prenošenjem priča i njihovim stvaranjem očituju se i multikulturalne veze u koje su ljudi ulazili posredstvom trgovine, ratova ili putovanja, a koje su interesantne kako zbog povijesnih razloga tako i zbog prenošenja strukturalnih karakterističnosti pripovijedanja iz jedne sredine u drugu. Usmene pripovijetke su ono što nas vezuje uz prostor Mediterana i približava i udaljenijim civilizacijama (*Mediteranski aspekt usmene hrvatske književnosti*). Središnji esej ove zbirke, svojedobno objavljen u *Erasmusu* (1995, 10), esej je o političkoj zloupotrebi narodne književnosti *(Uporaba narodne pjesme)* koja iskorištava fleksibilnost narodnih pjesama, transformaciju iz kulture u kulturu i pokušava utvrditi njihovu *originalnost* na temelju nacionalne pripadnosti, pronalazi u usmenoj tradiciji dokaze zločina i divljaštva jednog naroda nad drugim i tako potiče stvaranje predrasuda i širenje mržnje. Autorica tomu pridaje posebnu važnost upravo stoga što je to često bilo iskorištavano na zaraćenim stranama Balkana, čiji su režimi u svrhu ideologije često tražili

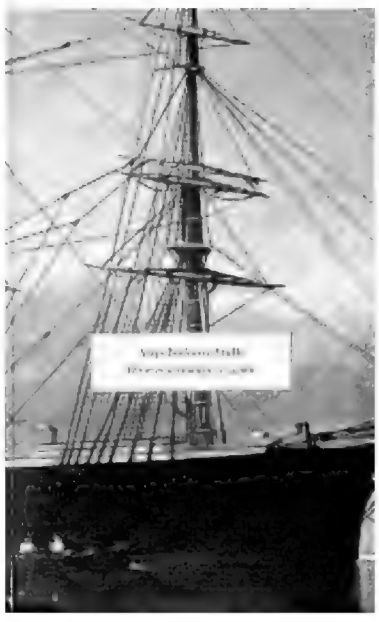

uporište u narodnoj tradiciji i kulturi. Posljedice tih režima implicitno se prikazuju u autobiografskom dijelu knjige o obitelji i progonima Židova *(Sudbina moje obitelji)*, te sjećanju o predratnoj generaciji mladih ljudi i njihovim razmišljanjima obilježenim Krležom. Z

Eseji

Sead Mahmutefendić, *Veliki i mali ljudožderi, (bacchanalia moderna)*, Kolumne i eseji, Biblioteka Novo Pismo, Sarajevo, 1999.

Dragan Koruga

Sead Mahmutefendić (rođen u Sarajevu 1949. godine) pisac je čiji je opus, iako najvećim djelom nastao i objavljen u Hrvatskoj, domaćoj javnosti gotovo nepoznat. S izuzetkom antologije *22 u hladu* Dalibora Šimprage i Igora Štiksa, njegovog imena nema niti u jednoj recentnijoj inventuri suvremene prozne produkcije, a njegovi romani, među kojima se izdvajaju *Kelvinova nula*, *Ribe i jednooki Jack*, te *Zezanje Salka Pirije*, nisu naišli na kritički odjek. U međuvremenu Mahmutefendić se iz Rijeke vratio u rodno Sarajevo, pa je, čini se, propuštena prilika da se ovaj, valja reći plodan, pisac aktivnije uključi u zbivanja na književnoj nam sceni.

U knjizi kolumni i eseja *Veliki i mali ljudožderi* Mahmutefendić progovara o problemima sumorne hrvatske i bosanskohercegovačke zbilje devedesetih s naglaskom na problemu bošnjaštva i bosanstva kojim su na ovaj ili onaj način bili zaokupljeni mnogi, pa i najnegativniji, likovi s ovdašnjih javnih pozornica. Skupljeni tekstovi, međutim, osciliraju u svojim dosezima i to u širokom spektru od onih *koje bismo mogli potpisati* do onih *koji nam idu na živce*. U ovim prvim Mahmutefendić se pokazuje kao lucidan erudit i intelektualac, priučeni fenomenolog koji je kroz novo viđenje starih stvari spreman i sposoban iskazati jasan stav prema zlu koje je snašlo ove prostore zadnjih godina, jednako kao i prema svakom obliku primitivizma i isključivosti koji vladaju sredinama kojima se kreće.

S druge strane, iz slične se pozicije zna upustiti u komentare pojavnosti koji ne zaslužuju ni da se registriraju ili pak u politološke analize kojima novinska kolumna ili literarizirani esej žanrovski nisu adekvatni. Najbolji primjer za to je tekst poetski simpatičnog naslova *Etnos i ethos: budućnost u retrovizorima ili pod dugim svjetlima* pretenciozno podnaslovljen *Manibejsko i pluralističko kod Bošnjaka, Antropološki esej*. U tom tekstu Mahmutefendić, raspravljajući o problemu identiteta bošnjačke nacije u novonastalim poslijeratnim daytonskim okolnostima, preuzima neke ekskluzivističke teze iz jednoga dijela bošnjačke javnosti te progovara za njega neuobičajenim nacionalističkim i mitomanskim jezikom. Njegovo insistiranje na mitu o žrtvi kao konstitutivnom elementu suvremenog bošnjačkog identiteta, jednako kao i valjda samo neodmjereno sročene sintagme poput »srpske i hrvatske kontaminacije bosanskih krajeva«, nekima bi mogli poslužiti kao još jedan prilog u dokaznom postupku protiv suživota u Bosni. Na sreću Mahmutefendić je često u kontradikciji sam sa sobom, pa u knjizi nalazimo i posve suprotno intonirane poruke što samo dokazuje da su problemi s kojima se bošnjački i ostali bosanski intelektualci hvataju u koštac suviše kompleksni za instant-analize i olaka rješenja.

U zaključku recimo još da ova knjiga ne predstavlja vrh Mahmutefendićeve literature (iako bi svojim krležijanskim zanosom nekoga mogla zavesti), te ne bi bilo zgorega da ga čitatelji upoznaju i preko njegovih romana. Riječ je, naime, o piscu i čovjeku koji je slično kao i zlosretne zajednice koje naseljavaju Bosnu i Hercegovinu u potrazi za identitetom, a kako se s ove strane Une tom zemljom izgleda više ne hrane mitovi i topovi, bio bi red da se o njoj štogod i pročita. Z

Poezija

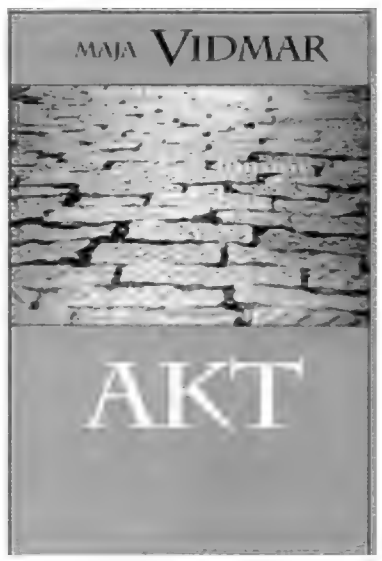

Maja Vidmar, *Akt*, izbor Radoslav Dabo i Maja Vidmar, preveli sa slovenskog Radoslav Dabo i Branko Čegec, Meandar, Zagreb, 1999.

Rade Jarak

Uz pomoć kod nas sve poznatije *Trubarjeve fondacije* objavljen je izbor iz pjesničkog djela slovenske pjesnikinje Maje Vidmar. Mora se priznati da unatoč kratkoći stihovi Maje Vidmar posjeduju skrivenu *magiju*, skriveni *poetski zanos*. Ta se svojevrsna *alkemija riječi* manifestira u kratkom bljesku jezičnog salta, u neočekivanim nadrealističkim spojevima jezičkih igara. Pjesma je *orgazam znakova*, piše na jednom mjestu autorica. Poetska se lucidnost osjeća na razini pridjeva, koji su, zapravo, složenice i unutar svoje strukture nose zametak apsurda (na primjer: *mrtvoudni, mnogokapna, povijesnoopisan, iznadponoran*). Usporedno s pridjevima, imenice su jednostavne, često vezane rimom, ali ponekad potpuno izvan smislenog konteksta. Rima je još jedna od pjesničkih konvencija kojima se ova pjesnikinja poigrava dovodeći je skoro do izopačenja. Rima, smisao, fabulacija, očekivanje čitatelja i sve ostale konvencije doživljavaju u ovoj poeziji drastične preinake. Čini se da je čitav poetski postupak,

skupa s tradicijom, na neki način izopačen, što je čest rezultat u djelima postmodernih autora. Rezultat je određena alkemija jezika, promjena i preobrazba upisana izravno u jezik, u registar *Simbolnog*. Na taj način poezija Maje Vidmar, izuzetno lucidna i svježa na momente, pridonosi u isto vrijeme dekonstrukciji određenih jezičnih konvencija i normi, ali i mistifikaciji običnog unutar pomicanja i pokretanja vlastite jezične mehanike. Uz pohvalu autorici, trebalo bi na kraju, po prirodi stvari pohvaliti i prevoditelje. Z

Proza

Paul Auster, *Timbuktu*, Faber and Faber, London, 1999.

Filip Krenus

Kako se Paul Auster u posljednje vrijeme više okrenuo filmu (napisao je scenarije za *Dim* i *Lulu on the Bridge*) ne začuđuje odabir *filmične* čaplinovske teme skitnice i njegova psa za njegov najnoviji roman *Timbuktu*. Međutim, iskustva beskućnika Willyja G. Christmasa promatrana su kroz oči psa — slagalice velikog broja nepreporeznatljivih pasmina Mr. Bonea. Willy, sredovječni šizofreničar i nekadašnji student na Columbiji koji je svoje prezime promijenio nakon što mu je iz televizora progovorio Djed Mraz, krstari ulicama od smrti svoje majke prije četiri godine. Roman započinje u

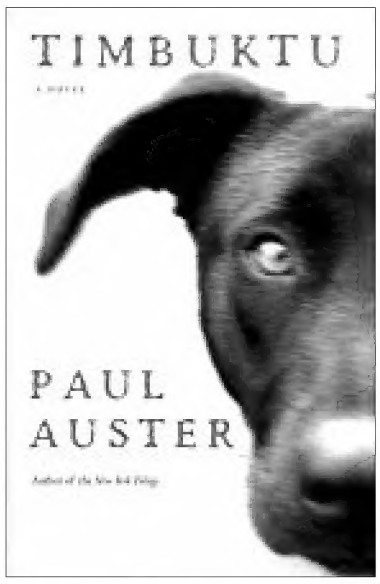

Baltimoreu gdje Willy i Mr. Bone traže umirovljenu srednjoškolsku nastavnicu koja je Willyja poticala u njegovim književnim ambicijama. Willy umire, ali prije toga želi naći novi dom svome psu te svoju rukopisnu ostavštinu, koja je pohranjena u ormariću na autobusnom kolodvoru, ostaviti u pravim rukama.

Iako ovako prepričana radnja zvuči više kao predložak za još jedan film sa škotskim ovčarima, upravo je otklon koji se postiže hladnim psećim pripovjedačem gotovo potpuno oslobađa sentimentalnosti. Kao što se moglo osjetiti i u njegovim prethodnim romanima (od kojih je *Stakleni grad*, prvi dio proslavljene *Njujorške trilogije*, nedavno izašao u hrvatskom prijevodu) Auster je cerebralni pisac koji se čitatelju obraća kroz složene misaone igrice; logomanijak Willy umire zapljusnut morem riječi dok njegov ljubimac razmišlja o metafizičkim pitanjima poput onog vječnog idu li kućni ljubimci u nebo — odnosno ono što Willy naziva »Timbuktu«.

Auster u svojoj inačici Don Kihota i Sancha Panse opasno koketira sa sladunjavim kičom, no njegov ga jednostavni stil većinom spašava. Pseći humor pun jeftinih štoseva i igre riječi (*God*/*dog* ili *Satan*/*Santa*) većinom je parodija psećih uloga u američkim serijama. Jednostavni se lik ironičnog psa-komentatora koji, između ostalog, komentira gazdine literarne aspiracije, nadovezuje na najčudniju (i najmanje poznatu) knjigu Virginije Woolf *Flush* koja govori iz perspektive španijela Elisabeth Browning. No svijet u koji je nakon Willyjeve smrti bačen Mr. Bone vrlo je mračan; uvukavši se pod krzno psa lutalice, Auster je zauzeo jedinstveno motrište iz kojeg ljudske okrutnosti te nešto nježniji osjećaji poprimaju groteskne razmjere Swiftova Brobdignanga. Z

Michael Cunningham, *The Hours*, Fourth Estate, London, 1999.

Filip Krenus

Iako je Michael Cunningham preuzeo radni naslov romana Virginije Woolf *Gospođa Dalloway*, njegov treći prozni uradak *The Hours* (*Sati*) vrlo se brzo oslobađa okvira *osuvremenjenog klasika*. Evocirajući mnoštvo detalja iz života Virginije Woolf i njezina romana, Cunningham isprepliće tri paralelna svemira — priče o tri žene te, po uzoru na predložak, naraciju ograničava na jedan dan: Virginia Woolf, u čudu što su je njezini demoni toliko dugo ostavili na miru, započinje rad na *Gospođi Dalloway;* mlada Amerikanka Laura Brown, koju guši skučeni obiteljski život u losanđeleskom predgrađu 1949. godine, bori se s vlastitim tihim očajem nedostojnim samoubojstva; Clarissa Vaughan u današnjem New Yorku priređuje zabavu za svog nekadašnjeg ljubavnika, pjesnika Richarda Browna koji umire od AIDS-a, što je ujedno kontrapunkt uvodu koji opisuje Virginijino samoubojstvo. Clarissa je poznata književna urednica koja je osamnaest godina živjela sa svojom ljubavnicom. Ti detalji izvanredno se poklapaju s intelektualnim, seksualnim i umjetničkim labirintom Bloomsburyja — literarnom prašumom zbijenom pod krov londonskog staklenika.

Cunninghamov trio ženskih likova provodi glavnu temu tihe glorifikacije trenutka. Virginijina i Cunninghamova Clarissa pritom su svjesne kako će se njihova želja da svom mužu/prijatelju prirede savršenu zabavu mnogima činiti jalovom i trivijalnom. No Clarissa Vaughan to utapljanje u iskričavoj običnosti smatra jedinim preostalim izborom; očaj i tupost i tako podrhtavaju ispod tanke mrene stvarnosti čekajući

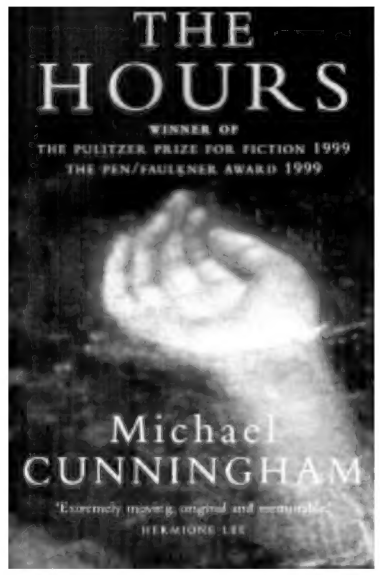

kad će zaskočiti svoj plijen. *The Hours,* ispričan raskošnim, *sveopažajućim* stilom Virginije Woolf, istovremeno je himna i epitaf svijesti te ljepotama i gubitku koji se u nju urezuju.

Cunningham tako iz četiri blistava djelića — zasebnih priča o dva izmišljena lika, spisateljici i njezinu romanu — stvara kaleidoskop u kojemu ti komadići neprekidno stvaraju zapanjujuće sugestivne kompozicije, podsjetnike da umjetnost ne spada samo u *svijet predmeta. The Hours* slavi trajne vrijednosti Virginijine proze: pitanja koja je postavila odnose se i na današnjicu. Usprkos očaju, boli i skorašnjoj smrti, najjednostavniji događaji, poput jutarnje šetnje ili ukrašavanja rođendanskog kolača, mogu u jednom svijetlom trenutku biti dovoljni, savršeni. Z

kritika

Početak i metoda

Originalnost je Hannah Arendt što je naznačila »totalitarne sheme« kako totalitarnih, tako i liberalnih društava

Jean-Claude Poizat

Etienne Tassin, *Le trésor perdu, Hannah Arendt, l'intelligence de l'action politique*, Payot, Paris, 1999.

Među različitim studijama posvećenim izučavanju Hannah Arendt, a koje trenutno iznova pobuđuju određeno zanimanje, valjalo bi osobito istaknuti najnoviju knjigu Etiennea Tassina koju je izdala izdavačka kuća Payot u sklopu svoje biblioteke *Kritika politike*. Ova knjiga, naime, pruža istodobno sintetički i iznimno dubinski pristup obilnom djelu filozofkinje, politologinje i novinarke Hannah Arendt. Tassinova studija na taj način omogućuje izražavanje dubokog jedinstva pogleda koje je poticalo tu misao.

Takvo čitanje na svjetlo dana iznosi dvostruku strukturu te misli u kojoj se neprestano isprepliće »događajni«, odnosno na neki način historijski, te sistematski postupak. Bi li dakle inteligencija političkog djelovanja tako zahtijevala da se rasvijetle ta oba toliko proturječna pojma filozofskog, ili bolje rečeno fenomenološkog promišljanja, i političke analize? Ili pak u toj neobičnoj, ako ne i nečistoj mješavini između teorije i promatranja prakse, te između filozofije i politike, radije valja vidjeti ukazivanje na proturječnost ili čak aporiju koje bi samu misao stavile pred vlastite granice?

U nekom su smislu obje ove hipoteze jednako istinite. Naime, ako se Hannah Arendt u svom djelu mjerila hitnom neophodnošću promišljanja politike, to je prije svega bilo zbog toga što se našla suočena s jednim od najekstremnijih iskustava političke povijesti čovječanstva, s iskustvom koje je po njezinu mišljenju »srce dvadesetog stoljeća«: totalitarnim iskustvom. Ali ono što u njenim očima totalitarizam čini ekstremnim iskustvom, graničnom situacijom društvene i političke egzistencije čovječanstva, upravo je činjenica da je taj tip režima svojom »političkom« praksom (ako još možemo koristiti taj pojam) stavio točku na uvjete zahvaljujući kojima je uopće moguća svaka ljudska, društvena i politička egzistencija.

A ne radi se samo o činjenici da je ta politička praksa svojim ekstremnim i sistematskim nasiljem suprotstavila odbijanje određene tradicije zapadnjačke misli prema kojoj je egzistencija čovječanstva uređena bezvremenskim »vrijednostima«. I još radikalnije, treba primijetiti da se s uspostavom politike koncentracijskih logora nadvio mrak nad uvjetima inteligibilnosti svakog političkog djelovanja uopće.

Otud činjenica da je misao Hanne Arendt istovremeno pozvana odgovoriti dvama zahtjevima: otkriti početak i izmisliti metodu za promišljanje politike. Početak i metoda: studija Etiennea Tassina navodi da su to dvije ključne riječi djela Hannah Arendt, one koje bez sumnje predstavljaju njegove ključne koncepte. Kako Tassin podcrtava, bivša Heideggerova učenica iznosi što bi po njezinu mišljenju trebalo predstavljati središnje pitanje filozofije poslije Drugog svjetskog rata, pitanje koje nas prisiljava da se smjestimo u horizont moderniteta.

To pitanje predstavlja propitivanje o »mogućnostima post-totalitarne političke filozofije«. Daleko od toga da odbijemo »razumjeti nerazumljivo«, ako želimo biti na visini radikalne novine koja je svojstvena totalitarnom fenomenu, prisiljeni smo elaborirati novi način pristupa političkoj misli. I obratno, ne možemo pobjeći od potrebe da uzmemo u obzir radikalnost onog što je započelo s modernim dobom i što se iskristaliziralo u totalitarizmu ako želimo da metodička misao ostane djelotvorna kako bi obuhvatila ljudsku realnost.

Postupak će se onda sastojati da se s jedne strane prevladaju aporije tradicionalne filozofije za koju Platon predstavlja idealni primjer, ali i one fenomenološke (Husserla, ali i Heideggera): jer obje su zaražene likom teorijskog mislioca koji se drži podalje od rasprava javnog mnijenja koje prezire i radije se okreće prema čistoj kontemplaciji istinskih ideja. Postupak će se isto tako sastojati od toga da s druge strane ne upadnemo u objektivističku i funkcionalističku predrasudu svojstvenu društvenim znanostima koja ljudsku društvenu egzistenciju teži svesti na lik mehaničkog funkcioniranja usmjerenog prema biološkim potrebama proizvodnje, potrošnje i razmnožavanja.

Mogli bismo tako reći da Hannah Arendt razvija fenomenologiju ljudskog djelovanja koja se sastoji u mjerenju čovječanstva u funkciji tipa društva koje ono svojim aktivnostima uspostavlja. Naime, čovječanstvo se ni u jednom od slučajeva ne pojavljuje u obliku činjenice koja je vidljiva sama po sebi jer ono nikad nije u prirodi postojanja, već djelovanja: zbog toga se društvenost svojstvena ljudima može shvatiti samo oblicima njihovih djelatnosti, njihovih načina djelovanja. Te različite načine odnosa prema svijetu predstavljaju na neki način »egzistencijalci« koji su u nekom smislu bliski Heideggeru, s tim što se oni tiču ljudi čiji je uvjet pluralnost: djelovati, proizvoditi, raditi, to su temeljni modaliteti prema kojima naginje čovječanstvo.

Mjerilo političkog djelovanja postaje, dakle, središnje pitanje mišljenja. Radi se o shvaćanju načina na koji naša djela, pod uvjetom pluralnosti koja karakterizira ljudsko postojanje, uspijevaju uspostaviti zajednički svijet. I obratno, valja shvatiti što u uspostavi zajedničkog svijeta povezuje pluralnost svojstvenu svijetu, to jest naša djela. Ali to mjerilo je upravo »briga za svijet« koja je svojstvena djelovanju i daje njezinu ideju, ali je to i sam svijet definiran kao ono što ljudi uspostavljaju u zajedničkom pluralnom djelovanju. Tako samo istinsko političko djelovanje omogućava uspostavu zajedničkog svijeta, ali i jedino djela kojima je cilj zajednički svijet mogu se nazvati političkima.

Upravo je to razlog zbog kojega politička misao mora izbjeći dvije zamke koje karakteriziraju moderno doba: originalnost je Hannah Arendt što je po tom pitanju naznačila »totalitarne sheme« kako totalitarnih, tako i liberalnih društava. Jedna se sastoji u svođenju čovjeka na status djelatne životinje, a druga u formuliranju apsolutne norme društvenog tijela, koja bi pokušala ostvariti situaciju u kojoj tehnoznanstvena moć upravlja društvom. Zapravo obje tendencije koje su svojstvene modernim društvima ukazuju na destituciju političkog koje je zamišljeno kao uspostava zajedničkog svijeta: one brišu ljudsku pluralnost.

Tako ta dva »politička« oblika uništavaju upravo politiku kao namjeru kojom društvena egzistencija nadilazi samu sebe u cilju uspostave zajedničkog svijeta: obje teže svođenju sociopolitičkog postojanja čovječanstva na jedinstvo biološke vrste. Drugim riječima, osuđujući modernu pojavu masovnog društva, bilo to u obliku nacionalsocijalističkog režima ili otuđenja kapitalističkog društva, Hannah Arendt autentično kozmopolitskoj koncepciji koju brani suprotstavlja upravo proširenje na planetarnoj razini jednog modela funkcionalne organizacije (poznata »mondijalizacija«).

Na taj način, a da zapravo ne napušta u potpunosti klasičnu filozofsku problematiku koja se tiče političkog pitanja »najboljeg režima«, ali i znajući nepovratnost modernog dolaska razočaranog svijeta, znajući u kojoj je mjeri tradicija za nas još samo »izgubljeno blago«, Hannah Arendt u isto vrijeme optužuje tiraniju filozofije ideja (idealizam) i radikalni relativizam (pozitivizam). Naime, čovjek je mjera smisla i vrijednosti stvari koje ga okružuju samo u mjeri u kojoj je i on sam po mjeri svijeta koji uspostavlja: »Mjera je ono što su ljudi sami kad djeluju a ne nešto izvanjsko poput zakona, ili nešto iznad ljudi poput ideja« (Hannah Arendt, *Filozofija i politika*). Z

Preveo s francuskoga Srđan Rahelić

broza

Basne

Uroš Vošnjak

Lukava

Lisica (*lukavo*) pod stablom obećava svraki ljepšu budućnost.
Svraka (*na grani*) nema previše povjerenja.
Lisica (*blago*): Glasaj *za* me, neće ti biti žao!
Svraka, sita govori: *Kraaa* (*glasuje za lisicu*)...
Sir padne u lisičinu njušku.
Pouka prva: Odluka je bila dragovoljna!
Pouka druga: Tko ima u kljunu, nema u glavi.
Zaključak: Razmisli prije nego otvoriš kljun...

Uvjetna

Prvi puž (*beskućnik*) nađe praznu kućicu i useli se u nju.
Drugi puž (*s novom kućicom*): To je *moja* stara kućica!
Drugi puž tuži prvog puža.
Naivnost (*naivno*): Zakon štiti siromašne!
Vrijeme prolazi, polako.
Drugi puž dobije presudu. Prvi se puž mora iseliti.
Pouka šuti. Uvjetno je osuđena...

Školska

Sova (*učiteljica*): U stara vremena bilo je lijepo.
Miš, štetočina: Potrebna je reforma školskog programa!
Sova (*nakon reforme, sljedećeg dana*) zaslijepljena ostaje nijema.
Miš (*zločesto*): Po bijelom danu ne vidi istinu!
Nauk prvi: Ponekad je mudro šutjeti.
Nauk drugi: Ponekad je bolje ništa ne vidjeti.
Napomena: Ponekad vidiš istinu tek kada se ugase reflektori...

Stvaralaštvo

Majmun (*majmunski*), nasred raskrižja.
S transparentom: Omogućite stvaralaštvo mladunčadi!
Promet umrtvljen.
Slon, s visine: Nevjerojatno! Oslobodite cestu!
Lav (*premda je vlast*) uplašen sklapa kompromis s majmunom.
Vrijeme luduje.
Majmunova mladunčad stvaralački tuče po loncima nasred raskrižja.
Stvara novi glazbeni val.
Nauk: Problemi ne dolaze sami od sebe!
Savjet: Usmjeravajte mlade u prometnike...

Psst!

Kornjača (*srednjih godina*): Već sto godina lutam po svijetu, a nisam našla pravdu!
Aligator, sav slinav: Tko traži, taj nađe...
Sretni slučaj (*za sada sitog aligatora*).
Rasplet: Riješen dvostruki problem.
Savjet: Pogledajte oko sebe, prije nego počnete gunđati!

Sa slovenskoga prevela Anamarija Paljetak

reagiranja

Činjenični i interpretacijski propusti

Uz temat *Pojmovnik hrvatske kulture 90-ih*, *Zarez*, 21-22, 23. prosinca 1999.

Damir Radić

Smislili ste i uredili zgodan temat (Pojmovnik hrvatske kulture 90-ih) za posljednji prošlogodišnji broj, no u prilozima dvojice vaših suradnika došlo je do činjeničnih, odnosno interpretacijskih propusta na koje vam skrećem pažnju.

U natuknici *Domovinski rat* Borisa Becka kaže se, među ostalim: »Brešanov film *Kako je počeo rat na mom otoku* gledalo je 100.000 ljudi u kinima...«. Riječ je o netočnom podatku; Brešanov je film naime vidjelo preko tristo tisuća ljudi za vrijeme redovne kinodistribucije.

Dalje, u natuknici *Srpskohrvatski* istog autora navodi se sljedeće: »...izašao iz službene uporabe u Hrvatskoj«, te se tonom teksta sugerira da je službena upotreba srpskohrvatskog do 1990. godine bila u Hrvatskoj široko rasprostranjena. Ona je međutim, koliko je meni poznato, uglavnom bila ograničena na JNA i djelomično miliciju (velikoj većini hrvatskih Srba materinski je jezik bio hrvatski, što su i oni sami, barem sudeći po mom iskustvu, izražavali prilikom popisa stanovništva 1991. godine), a apsolutnu dominaciju imala je hrvatska standardna (književna) varijanta, čiji je službeni naziv u Hrvatskoj još od početka sedamdesetih godina, kao što vam je poznato, bio hrvatski ili srpski jezik.

Napokon, Jurica Pavičić u natuknici *Sveto ime* kaže i sljedeće: »Franjo ni ovom prilikom nije uspio otići dalje od imitiranja austrijske provincije: takvo klupsko ime (misli se na nogometno ime *Croatia* kao pandan nogometnom imenu *Austria*, op. D. R.) pojava je opažena u Salzburgu i Klagenfurtu.« Istina je međutim da takvo ime nije zapaženo samo u austrijskoj provinciji, nego se javlja i u samom srcu bivše Habsburške Monarhije, Beču. Naime najpoznatiji je austrijski nogometni klub, uz *Rapid, Austria* iz Beča, (*Sturm*, koji je zadnje dvije godine igrao u Ligi prvaka, afirmirao se tek osamdesetih godina), iz čega mogu proizaći i drugačiji tonovi od onih koji su sugerirani u natuknici — npr. da se nije imitirala provincija, nego centar. To vjerojatno ne mijenja puno na stvari jer kompleksaško imitiranje u svakom slučaju ostaje, no zašto stvari činiti gorima nego što jesu i tako slijediti običaje onih koje se kritizira.

Uz najbolje želje za dugo i uspješno izlaženje, kao i za isplatu zaostalih honorara.

NAGRADNA KRIŽALJKA

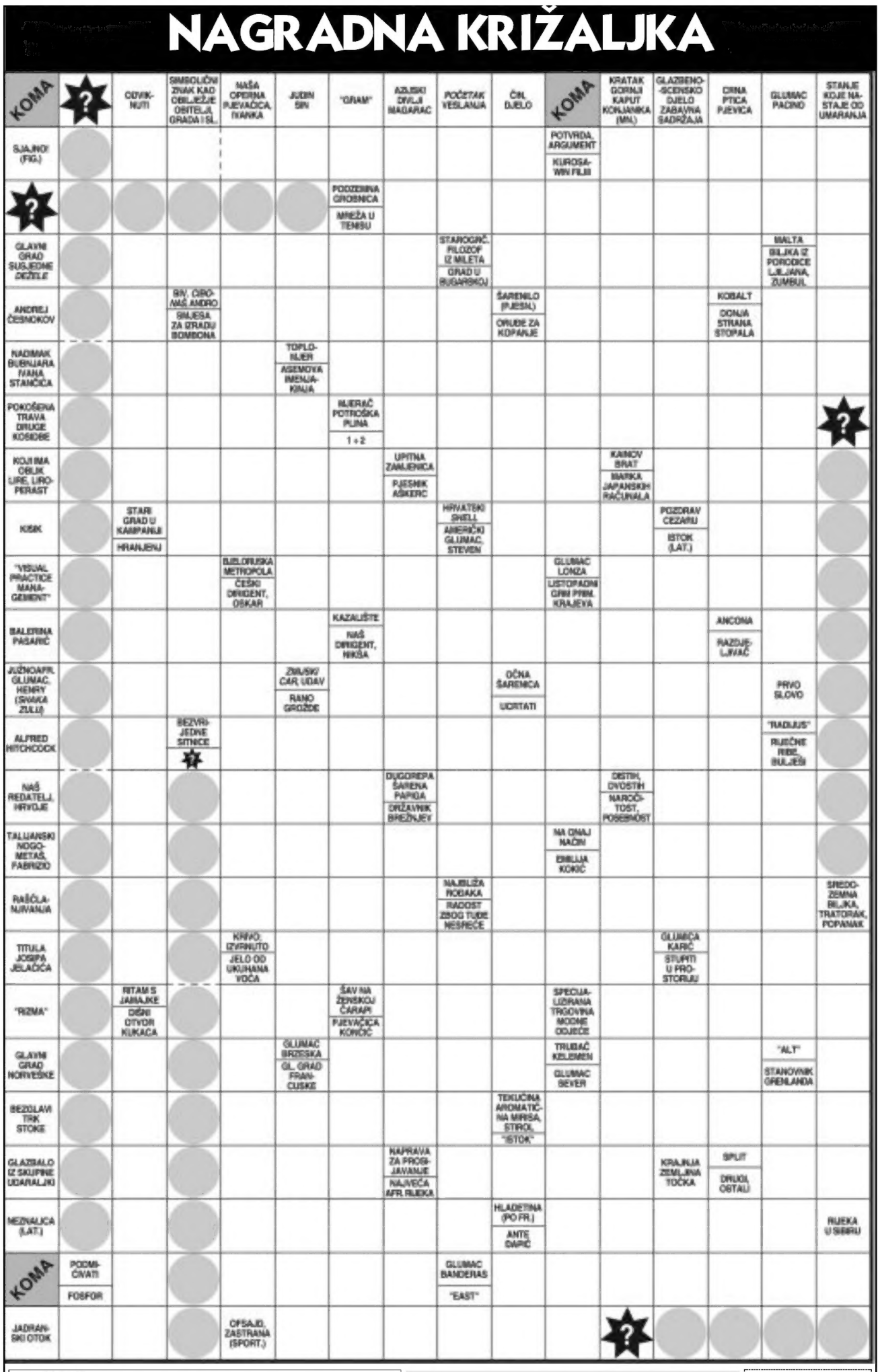

RJEŠENJA:
1. OPTIKA KRALJEVIĆ
2. TONKICA PALONKICA
3. PLAVI KAPUTIĆ
4. ČOKO I LADA

ŠALJE:
DUBRAVKO ZEBIĆ
ĐALSKOG 54
10 000 ZAGREB

Rješenja s nagradnim kuponom poslati u redakciju do 12. veljače 2000, a ime dobitnika bit će objavljeno u sljedećem broju 17. veljače 2000. Frizerski salon Leonardo poklanja bon u vrijednosti od 300,00 kuna. Izvlačenje nagrada 14. veljače 2000.

Kupon
4

euro zarez

Srđan Rahelić/Gioia-Ana Ulrich

Francuska

Patrice Chéreau snima u Londonu

Patrice Chéreau, dobitnik Cesara za 1999. godinu (za film *Oni koji ne vole ići će vlakom*, režirao je između ostalog i film *Kraljica Margot* i kazališnu predstavu *U samoći pamučnih polja*), započeo je u siječnju u Londonu snimanje svojeg novog filma rađenog po predlošku Hanifa Kureishija. Izjavio je da se odlučio na snimanje u Londonu i na engleskom jeziku kako bi ostao vjerniji stvarnim mjestima zbivanja radnje, ali i poticanju razvoja europskog filma. Naslov je filma *Intimacy*, a u njemu glume Mark Rylance, Kerry Fox, Timothy Spall i pjevačica Marianne Faithfull. Film govori o ženi koja posjećuje jednog muškarca svake srijede poslijepodne, isključivo zbog seksa. Oni nikada ne razgovaraju... Ako je seks način susreta i upoznavanja dvoje ljudi, što oni znaju jedno o drugom? Chéreau procjenjuje da će u Engleskoj film biti prihvaćen kao »tipično francuski uradak«, dok će ga Francuzi vjerojatno smatrati »vrlo engleskim«. (S. R.)

Njemačka

Camille Pissarro, Staatsgalerie Stuttgart, do 1. svibnja 2000.

Camille Pissarro (1830-1903) smatra se jednim od najutjecajnijih umjetnika francuskoga impresionizma koji se usprkos tome do danas nalazi u sjeni svojih slavnih kolega Moneta, Renoira i Gauguina. Štutgartska *Državna galerija*, nakon izložbi Johanna Heinricha Füsslija i Paula Gauguina, nastavlja sa ciklusom posebnih izložbi o umjetnosti 19. stoljeća. Po prvi put u Njemačkoj Stuttgart je napravio retrospektivu u kojoj predstavlja sve stvaralačke faze istaknutoga umjetnika, od ranih radova i impresionizma do neoimpresionističkoga kasnog stila. Izložba sadrži oko devedeset eksponata među kojima se nalazi šezdeset slika te trideset crteža, pastela, gvaševa i grafika iz vremena između 1856. i 1903. godine. U središtu izložbe nalazi se slika velikoga formata pod nazivom *Vrtlar* (1899) koja je od 1901. godine vlasništvo Štutgartske galerije i koja pripada rijetkim kasnim Pissarroovim djelima koja prikazuju jedan jedini veliki lik. (G.-A. U.)

Španjolska

Jorge Semprun predsjednik festivala o ljudskim pravima

Španjolski pisac Jorge Semprun i nekoliko europskih redatelja užurbano rade na organizaciji europskog filmskog festivala koji će biti posvećen ljudskim pravima, a održat će se 21. i 22. ožujka ove godine u pet europskih gradova: Lilleu (Francuska), Barceloni (Španjolska), Münchenu (Njemačka), te u jednom talijanskom i jednom britanskom gradu koji još nisu određeni. Pokrovitelji manifestacije u tim će zemljama biti Bertrand Tavernier i Claude Lelouch, Pedro Almodóvar, Wim Wenders, Bernardo Bertolucci i Ken Loach. Organizatori su izjavili da je kino »najpopularniji medij i koji najbolje može mobilizirati javnost na teme kao što su rasizam i poštivanje prava čovjeka«. Oni žele da kino stvori i Europu građana, a ne samo Europu jedinstvene valute, budući da su sve europske zemlje suočene s problemom integracije imigranata, porastom rasizma i rastom popularnosti stranaka ekstremne desnice. Izazov novog tisućljeća je stvaranje Europe jednakosti i solidarnosti. Datum 21. ožujka odabran je zato što je to Svjetski dan borbe protiv rasizma. (S. R.)

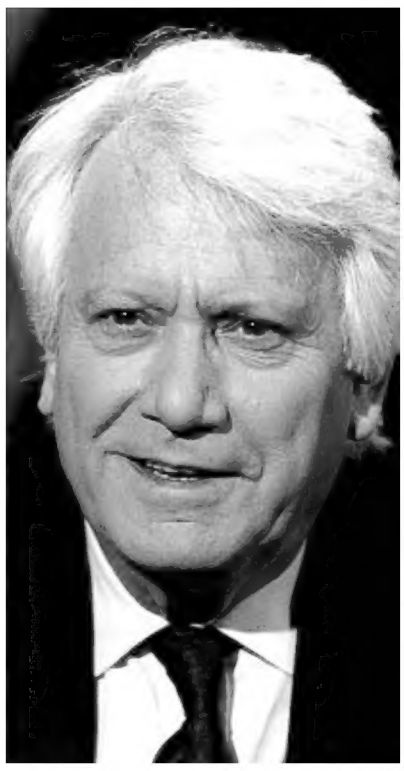

Švedska

Nagrada Sternu i Dylanu

Akademija za Muziku u Stockholmu dodijelit će Isaacu Sternu i Bobu Dylanu švedsku *Polarnu nagradu* za dostignuća na području

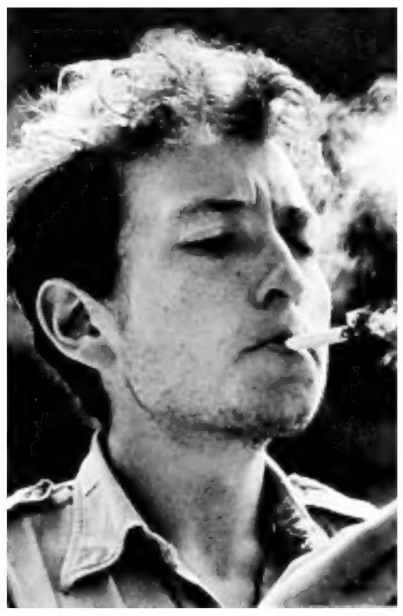

glazbe. Pedesetosmogodišnji američki pjevač i kompozitor Bob Dylan proglašen je jednim od najvećih rockumjetnika današnjega vremena. Sedamdesetdevetogodišnji volinist i slavni glazbeni pedagog Stern, rođen u Ukrajini, nagradu je dobio zbog izuzetne i »potpune« umjetnosti te za zasluge u pedesetogodišnjem pedagoškom radu s mladima diljem svijeta. *Polarna* se *nagrada* od 1992. svake godine dodjeljuje glazbeniku s područja rocka i jazza te jednome glazbeniku klasične glazbe uz iznos od milijun švedskih kruna (oko devetsto dvadeset tisuća kuna). Do sada su nagrađeni umjetnici poput Stevieja Wondera, Eltona Johna, Brucea Springsteena, Eltona Johna, Paula McCartneyja, Pierrea Bouleza, Ravija Shankara i Mstislava Rostropoviča. Švedski kralj Karl Gustaf 15. će svibnja u Stockholmu uručiti nagrade Bobu Dylanu i Isaacu Sternu. (G.-A. U.)

Velika Britanija

Povrat originalnih skulptura u Partenon

Elgin Marbles skupina je grčkih skulptura iz 5. stoljeća prije Krista koje su se nalazile na Partenonu i koje je Thomas Bruce, grof od Elgina (1766-1841), početkom 19. stoljeća oštećene prenio iz Atene u London. *Britanski muzej* trebao bi vratiti Grčkoj polovicu skulptura, napraviti kopije dijelova koji nedostaju i razmjenjivati se s Grcima svakih nekoliko desetljeća. Pomalo kontroverznu ideju predložio je jedan od vodećih britanskih stručnjaka za kiparstvo, John Larson. Istaknuo je kako se svađa ne može nastaviti u nedogled i kako je kompromis jedini mogući nastavak za razrješenje postojeće situacije. Stoga predlaže da se Grcima vrati polovica kopija i originala, a da ostatak ostane u Londonu. Na Partenonu gotovo da i nema skulptura, a Larsonov je prijedlog na Partenon vratiti kopije skulptura. Skulpture postoje oko dvije i pol tisuće godina, no to ne znači da će i dalje opstati. Konzervator Larson tvrdi kako će ljudi morati shvatiti da se originali moraju čuvati u zatvorenome prostoru te da će se posjetitelji morati naviknuti na kopije. Laserska tehnologija danas je toliko uznapredovala da se identične kopije partenonskih skulptura mogu reproducirati i zamijeniti za nekoliko milijuna funti. Larson navodi primjer rimskoga friza iz 1. stoljeća koji je pohranjen na zatvorenom i čija je reprodukcija napravljena u razdoblju od desetak dana, za tisuću osamsto funti. Kopiju izrađenu od mramora nije moguće razlikovati od originala te odrediti godinu njezina nastanka. Laserska tehnologija morala bi se primjenjivati kod većine značajnijih spomenika i trebala bi postati standardnim postupkom, jer fotografije nisu dovoljne. Glasnogovornik *Britanskoga muzeja* tvrdi kako je vraćanje skulptura Grčkoj u nadležnosti političara, budući da se one još uvijek nalaze u vlasništvu Muzeja. (G.-A. U.)

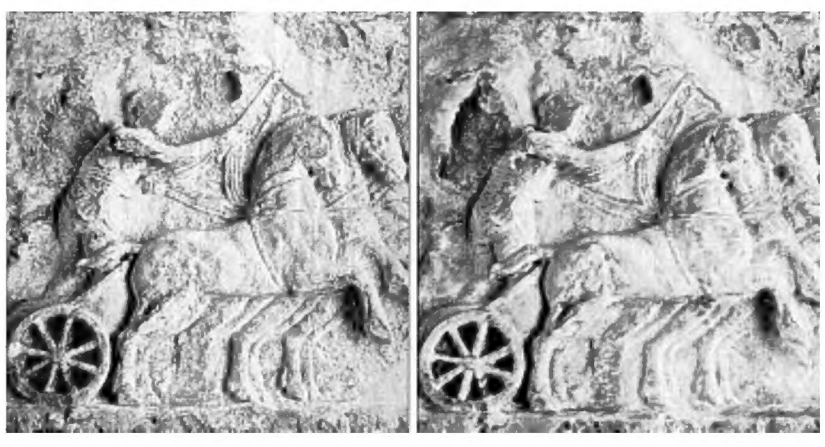

impressum

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja

adresa uredništva: **Hebrangova 21, Zagreb**
telefon: **4855 449, 4855 451**
fax: **4856 459**
e-mail: **zarez@zg.tel.hr**
uredništvo prima: **radnim danom od 12 do 15 sati**
nakladnik: **Druga strana d.o.o.**
za nakladnika: **Boris Maruna**
poslovna direktorica: **Marcela Ivančić**
glavna i odgovorna urednica: **Andrea Zlatar**
zamjenik glavne urednice: **Dean Duda**
redaktori: **Boris Beck, Dragutin Lučić – Luce**
redakcijski kolegij:
Grozdana Cvitan, Nikica Gilić, Nataša Govedić, Giga Gračan, Agata Juniku, Pavle Kalinić, Višeslav Kirinić, Branimira Lazarin, Katarina Luketić, Jurica Pavičić, Iva Pleše, Dušanka Profeta, Dina Puhovski, Srđan Rahelić, Sabina Sabolović, Ana Schmidtbauer, David Šporer, Igor Štiks, Davorka Vukov Colić
grafički urednik: **Željko Zorica**
lektura: **Marko Plavić**
tajnik redakcije: **Srđan Rahelić**
priprema: **Kolumna d.o.o.**, Zagreb
tisak: **Novi list**, Rijeka, Zvonimirova 20a

Tiskanje ovog broja omogućili su
Institut Otvoreno društvo Hrvatska
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

zarez

Cijene oglasnog prostora

1/1 stranica	4500 kn
1/2 stranice	2500 kn
1/4 stranice	1600 kn
1/8 stranice	900 kn

PRETPLATNI LISTIĆ

izrezati i poslati na adresu:

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja
10000 Zagreb, Hebrangova 21

Želim se pretplatiti na *zarez*:
• 6 mjeseci 120,00 kn **s popustom 100,00 kn**
• 12 mjeseci 240,00 kn **s popustom 200,00 kn**
Kulturne, znanstvene i obrazovne ustanove te studenti i učenici mogu koristiti popust:
• 6 mjeseci **85,00 kn**
• 12 mjeseci **170,00 kn**
Za Europu godišnja pretplata 100.- DEM, za ostale kontinente 100,00 USD.

PODACI O NARUČITELJU

ime i prezime: _____

adresa: _____

telefon/fax: _____

vlastoručni potpis: _____

Uplate na žiro-račun kod Zagrebačke banke:
30101-601-741985. Kopiju uplatnice priložiti listiću.

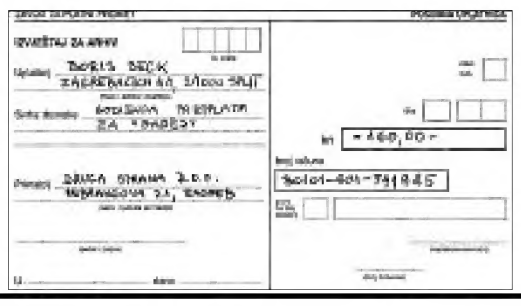

slike vremena

predstavljamo

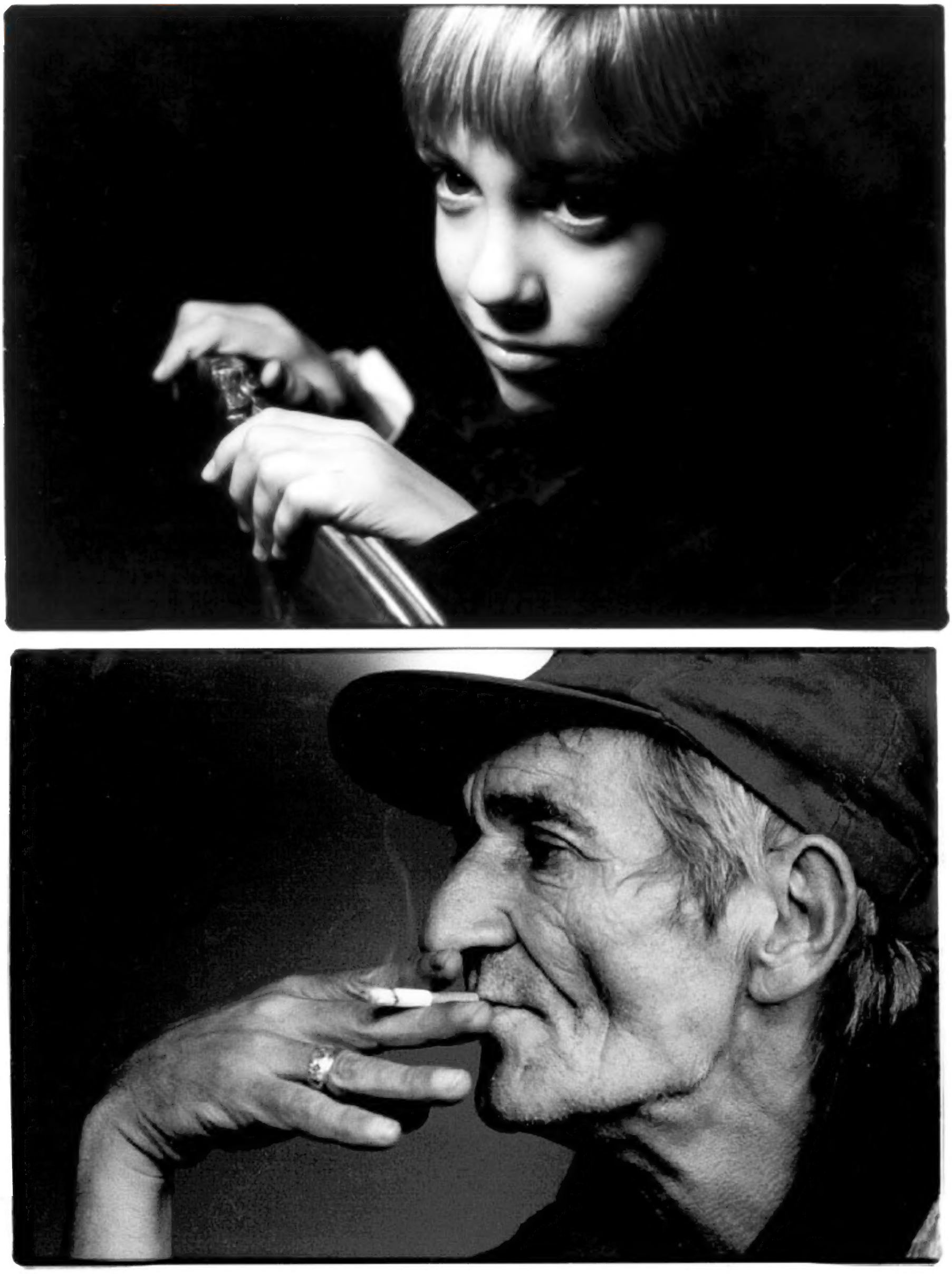

Vladimira Spindler

Rođena 2. ožujka 1976. Unatrag tri godine profesionalno radi i živi od fotografije.

Spindler